

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXVII
HEFTE 2
SIDE 161-276
1977

De folkelige bevægelers arkiver

Kommentar af *Henning Bender*

En landsdækkende systematisk registrering og indsamling af de folkelige bevægelers arkiver på lokalt plan, har af gode grunde været et stærkt ønske i de senere år.

Enhver historisk interesseret vil vide, at man ved at beskæftige sig med de religiøse bevægelser, politiske partier, arbejder-, andels-, afholds-, og landbobevægelserne m.fl., ikke blot rører ved det vigtigste led i lokalsamfundenes selvstændige historiske udvikling, men nærmer sig et grundlæggende demokratiseringsfænomen i vor kulturkreds. Det var gennem disse bevægelser og foreninger på lokalplan, de enkelte mennesker på landsplan udviklede sig fra passive undersåtter til aktive medborgere. Borgere, der sammen med ligesindede kunne formulere egne behov og krav og herigennem løse påtrængende samfundsopgaver, det være sig af åndelig, politisk, økonomisk, kulturel eller faglig karakter.

Historikerens spørgsmål om hvordan disse bevægelser opstod og udviklede sig, kan naturligvis ikke alene søges i centraladministrationens arkiver, idet man her blot lidt efter lidt godtog og legaliserede allerede tagne initiativer. Spørgsmålet kan ikke heller løses alene på grundlag af de centrale organisationers arkiver, idet disse i første række blot sammenfattede og videreformulerede de lokale ideer. Spørgsmålets besvarelse må naturligvis søges i lokalsamfundene selv – men støder hér på den vanskelighed, at kildematerialet: de lokale foreningers forhandlingsprotokoller, medlemslister, regnskabsbøger, breve m.m., ikke er tilgængeligt gennem registrering.

Materialet findes hos nuværende eller afgåede formænd eller bestyrelsesmedlemmer, hos disses efterkommere eller efterfølgere som husejere! Disse tilfældige

opbevaringsforhold, der naturligvis særligt gælder allerede nedlagte foreninger, betyder, at meget uerstatteligt historisk materiale allerede er gået tabt – men langt mere vil forsvinde de nærmeste år, hvis der ikke gribes ind nu.

Netop i de allerseneste år er de oprindelige folkelige strømninger i en hidtil uset grad kanaliseret i brede, lige og muligvis kraftigere løb gennem massenedlæggelser og sammenlægninger, mens arkivmaterialet efter bevægelsernes oprindelige, men nu forladte lokalstruktur, ligger spredt tilbage som afsnørede buer på et åløb. Disse rester efter det ældste løb, må lokaliseres og registreres inden tilgroningen er blevet fuldstændig.

Dansk historisk Fællesforening har derfor i flere år sat sig gennemførelsen af en sådan registrerings- og indsamlingsaktion som hovedopgave. Opgaven, der først og sidst kræver et intensivt arbejde i hvert enkelt lokalsamfund, kunne imidlertid ikke løses med traditionelle midler. De statslige arkiver og de centrale organisationer havde selvsagt ikke kapacitet hertil, mens enkeltpersoners indsats i flere tilfælde viste sig overordentlig nyttig – drejede det sig i hvert fald om enkelte foreningstyper eller stærkt afgrænsede områder. Det der kræves er faktisk aktivt interesserede og arbejdende grupper i alle lokalsamfund. Om man vil – en folkelig bevægelse!

DHF har en medlemsgruppe, der nærmer sig noget sådant. I de senere år endda den talmæssigt set største: *de lokalhistoriske arkiver*. Ikke helt uden sammenhæng med en samtidig svækkelse af lokalsamfundenes egne organer, har lokale ønsker, om dog at bevare erindringen om dette fællesskab for eftertiden, vokset sig så stærk, at der nu i

flertallet af landets kommuner findes et eller flere lokalhistoriske arkiver. Alle har samme hovedformål: at fungere som eget lokalsamfunds hukommelse gennem en registrering og indsamling af historisk kildemateriale herfra. Parallelt med lokalmuseerne, hvis indsamling gælder den del af kildematerialet der hedder genstande, retter arkivernes arbejde sig mod gamle billeder, erindringer – *samt*, protokoller, breve m.v. fra lokalsamfundenes institutioner: foreninger og virksomheder.

Kan denne registrering og indsamling af de folkelige bevægelser og foreningers arkiver, der overalt foregår på lokalt initiativ, forstærkes og foregå efter enkelte fælles retningslinier på landsplan, vil man herved have opnået den landsdækkende registrering og indsamling der ønskes. Der er i hvert fald næppe noget alternativ!

De lokalhistoriske arkiver i et vist område, nemlig Nordjyllands amt, blev derfor af DHF bedt om at sætte en sådan forstærket aktion i gang. Udarbejde fælles retningslinier herfor og afprøve disse i praksis. Da aktionsplanen, der har været afprøvet i Nordjylland siden marts 1977, foreløbigt har vist sig yderst hensigtsmæssig (ca. 1000 foreningsarkiver er registrerede de første 4 måneder) og derfor videreføres uændret på Fyn fra efteråret 1977, skal den kort skitseres:

1. De lokalhistoriske arkiver i amtet, der tilsammen dækker samtlige kommuner, går på et fællesmøde ind på at forstærke registrerings- og indsamling af foreningsarkiver. Den udtrykkelige forudsætning herfor er, at hvert lokalhistorisk arkiv fortsat opbevarer materiale fra eget område. Et koordinationsudvalg nedsættes for at planlægge og gennemføre aktionens fællesopgaver.
2. Koordinationsudvalget udarbejder fælles registreringsmateriale samt adresse-liste over alle eksisterende, og så vidt muligt, nedlagte foreninger. Disse lister

udarbejdes ved hjælp af de centrale organisationer.

3. De enkelte arkiver tager herefter fat på at kontakte de personer der kan tænkes at ligge inde med arkivmateriale. Arbejdet udføres dels på grundlag af de udsendte foreningsadresselister, dels i kraft af arkivernes lokalkendskab.
4. Hvert enkelt foreningsarkiv optegnes på sit registreringsblad, således at foreningens navn og arkivaliernes art, antal og spændvidde i år noteres. Skænkes eller deponeres det pågældende foreningsarkiv *ikke* ved denne lejlighed til det lokalhistoriske arkiv, forsynes arkivalierne med mærkater der opfordrer til senere aflevering.
5. Registreringsbladet, der består af sæt på tre ens gennemskrivelige blade, fordeles herefter således, at:
Første blad forbliver på det lokalhistoriske arkiv der har foretaget registreringen – disse blade bliver således *det lokalhistoriske arkivs registratur*.
Andet blad sendes ved aflevering eller deponering til den afleverende som kvittering.
Tredie blad sendes til koordinationsudvalget fra samtlige lokalhistoriske arkiver, således at dette udvalg kan udarbejde en *fællesregistratur for hele amtet*.

En anbefaling fra Sammenslutningen af Lokalhistoriske arkiver, om at benytte det her omtalte registreringsblad på landets lokalhistoriske arkiver, samt en opfordring fra DHF om at starte aktioner som den nordjyske, hvor det overhovedet kan lade sig gøre – i første omgang altså på Fyn – giver et godt håb om at nå det endelige mål: den landsdækkende systematiske registrering og indsamling af de folkelige bevægelses arkiver på lokalt plan. Vinder disse aktioner udbredelse, vil det endnu engang vise sig, at lokalsamfundenes egne initiativer til løsning af egne hovedproblemer, let kan få landsdækkende betydning.

Familiehistorisk forskning: En introduktion

Tinne Vammen

Siden 1950ernes slutning, men især inden for det sidste årti er familiens historie dukket frem som en hurtigt voksende, ny forskningsdisciplin inden for den internationale historievidenskab. Denne artikels formål er at præsentere denne nye disciplin.¹

Indledningsvis skal præsentationens status som introduktion understreges. Den foregiver m.a.o. ikke at være en systematisk og udtømmende historiografisk karakteristik. Dens sigte er fremfor alt at eksemplificere nogle tematiske hovedinteresser og lakuner inden for det familiehistoriske forskningsfelt og pege på forskellige teoretiske og metodiske ansatser og problemer, samt at argumentere for den familiehistoriske forsknings relevans. Empirisk er præsentationens udgangspunkt alene studier vedrørende forskellige sider af familiens historie ca. 1500–1900 i Vesteuropa, navnlig i England, Frankrig og Tyskland.

Titlen »familiehistorisk forskning« er her defineret ret bredt. I første række menes der hermed faghistoriske undersøgelser, hvori familien *enten* er det centrale forskningsobjekt *eller* indgår som en vigtig, systematisk analyseret variabel. Da forskere fra de øvrige samfundsvidenskaber gennem de sidste årtier har demonstreret en øget interesse for at gå igang med selvstændige familiehistoriske undersøgelser, har jeg fundet det naturligt og forsvarligt at inkludere sådanne bidrag i et vist omfang i denne introduktion.

Artiklen falder i tre hoveddele. I *del I* gives der en kort fremstilling af de videnskabskysterne og -interne forudsætninger for den familiehistoriske disciplins fremvækst, og relevansen af en historisk be-

skæftigelse med familien diskuteres. I *del II* fremdrages nogle hovedtræk ved forskningsdisciplinen i tematisk, teoretisk og metodisk henseende. Endelig sammenfatter *del III* hvilke opgaver og problemer, der presser sig på i de kommende år.

I litteraturlisten er artikler og monografier, som er velegnede som supplerende og uddybende indføring i forskningsdisciplinen mærket med en *.

I.

1. Videnskabsinterne forudsætninger

Fremkomsten af nye forskningstemaer og discipliner hilses ofte med skepsis af fagfolk og historisk interesserede som utidige modeluner. En sådan opfattelse må naturligvis afvises, da den formidler et overdrevent indtryk af spontanitet og tilfældighed som styrende principper bag historievidenskabens forskningspraksis. Den familiehistoriske forsknings gennembrud og blomstring er intet tilfældigt lune, men lader sig forklare i lyset af historievidenskabens udvikling i efterkrigstiden og denne udviklings samfundsmæssige forudsætninger.

Selvom familien i alle samfund indgår som en vigtig bestanddel af det totale reproduktive og produktive miljø, har den videnskabelige historieforskning indtil de sidste årtier sjældent kunnet mønstre andet og mere end en perifer interesse for dens skiftende former, indhold og betydning for individet og samfundet. Denne mangel på interesse står til en vis grad i skarp kontrast til den før-videnskabelige historieskrivning. I 1700- og 1800-tallet var det f.eks. intet særsyn, at familien var

1. Historiografiske oversigtsartikler: Berkner (1973) s. 395–492; Hausen (1975) s. 171–209; Hareven (1975) s. 370–87, Laslett (1972a) s. 1–86.

Tinne Vammen, f. 1942, cand. phil. 1973, ekstern lektor i europæisk socialhistorie ved Historisk institut, Københavns universitet.

integreret i fremstillinger, som fortolkede samfundsudviklingen i et universalhistorisk eller evolutionært perspektiv.

Den videnskabelige historieforskning gennembrød i 1800-tallets slutning favoriserede ikke en fastholdelse af en familiehistorisk interesse eller en beskæftigelse med familien ud fra integrerende synspunkter. Faghistorikernes skiftende definitioner af, hvilke sider af fortiden, som var relevante og legitime at arbejde med, orienterede først og fremmest forskningen mod individer, fænomener og relationer i den offentlige sfære. Familien blev relegeret til den private sfære. Nu kan der selvsagt uden større vanskelighed nævnes eksempler på, hvordan historievidenskabens mange enkeltdiscipliner har leveret familiehistoriske forskningsbidrag. De traditionelle discipliner kunne imidlertid hverken isoleret eller tilsammen begrunde eller fremkalde en forskningstradition, hvad der i denne forbindelse er det afgørende. Forskningsindsatsen var især knyttet til socialhistorien, som generelt stod i skyggen af den politiske og økonomiske historie, og var her navnlig knyttet til retninger inden for denne, som var koncentreret om at studere sider af fortidens »sæd og skik«. Eftersom den ældre socialhistorie af denne art fortrinsvis var en residualdisciplin, der beskrev fortidens sociale dimension adskilt fra dens politiske og økonomiske, kunne dens udøvere vanskeligt tolke og analysere familien i en bred samfundsmæssig sammenhæng og som en funktion og syntese af historisk skiftende individuelle og kollektive behov og reaktioner.

Fremvæksten af en egentlig familiehistorisk »trend« er først blevet en mulighed og realitet gennem de sidste, godt og vel 25 års bredt anlagte bestræbelser på at omdefinere historievidenskabens genstandsområde og målsætninger. Hermed tænkes der på forsøg på at etablere, hvad der i England betegnes som »new social history« eller »history of society«, i Vesttyskland »Strukturgeschichte« eller »historische So-

zialwissenschaft«, i Frankrig »histoire sociale« eller »histoire totale«. Hvor den ældre socialhistories genstandsområde ofte kun var den »rest«, som de øvrige fagdiscipliner lod ligge, beskæftiger den moderne socialhistorie sig principielt med *alle* sider af den fortidige virkelighed, som analyseres og fortolkes ud fra socialhistoriske problemstillinger eller i et socio-økonomisk perspektiv. Empirisk betones dog især undersøgelser af overindividuelle fænomener, såsom befolknings- og familieforhold, kollektive bevidsthedsformer, sociale klasser og lag, sociale protestformer og massebevægelser, samt lokalsamfund og »total«-samfund. Principielt er det disse størrelsesstruktur og funktioner, samt de processer, der skaber, opretholder og forandrer dem, der er den ledende erkendelsesinteresse. Ligeså er det i højere grad den objektive ramme om individuelle handlinger og begivenheder, end handlingerne og begivenhederne selv, som sættes i centrum. I princippet repræsenterer den moderne socialhistorie et forsøg på at komme væk fra den individualiserende og disciplinopsplittede historieforskning over i retning af en generaliserende, tværdisciplinær og tværvidenskabelig.²

På trods af en temmelig høj grad af konsensus om socialhistoriens mål, lader dens udøvere sig ikke bringe på en enkelt fællesnævner. Den splittede historiske bevidsthed, så lå bag ved den gængse disciplinopdeling, er ikke *generelt* blevet afløst af en bevidsthed om fortidens fundamentale enhed og en forskningspraksis, der teoretisk og metodisk tager sit udgangspunkt heri. Faglig specialisering af en næppe mindre vidtdreven art end førhen, omend ud fra andre opspaltninger af den fortidige virkelighed, gør sig gældende. Den familiehistoriske disciplin er et af eksemplerne herpå. Nu er faglig specialisering ikke nødvendigvis ensbetydende med, at den moderne socialhistories ambitiøse målsætning om historisk syntese bliver sat uden for parentes. Systemteoretiske, struk-

2. Hobsbawm (1972) s. 331–353, Kocka (1972) s. 306–11.

Figur 1. L. Le Nain (1593–1648): Bondefamilie.

turalistiske og historisk materialistiske indslag markerer således vigtige forsøg på at integrere forskellige sider af socialhistoriens genstandsområde, samt at benytte eller skabe begreber og teorier, som gør en sådan integration mulig.

Den familiehistoriske disciplins fremvækst er således en konsekvens af de sidste årtiers udvidede forskningsperspektiv. Disciplinens udviklingsbetingelser har ikke været lige gunstige i England, Frankrig og Vesttyskland.³ Generelt har opgøret med den traditionelle historieforskning haft sværere ved at slå igennem i Vesttyskland end i de to andre lande. I Vesttyskland har den politiske histories og idéhistoriens dominans i det store og hele været uantastet indtil slutningen af 1960'erne. Hvor engelske og franske historikere begyndte

at opprioritere beskæftigelsen med fortidens sociale og økonomiske dimensioner i mellemkrigsårene, var en sådan beskæftigelse vanskeligere at spore blandt datidens tyske historikere. Tysklands særegne politiske erfaringer i det 20. århundrede har indtil den kolde krigs ophør og afspændingspolitikens gennembrud givet – i dobbelt forstand – konservative historikere en ledende position, som først gennem de senere år for alvor er blevet anfægtet.

Det er således påfaldende, i hvor høj grad undersøgelser af familiens historie i Tyskland i perioden 1500–1900 er produceret af udenlandske, især amerikanske historikere eller af vesttyske forskere uden for faghistorikernes kredse. Det er ingen tilfældighed, at det første større forsøg på at introducere familien som forskningstema

3. Artiklen inddrager i et vist omfang amerikanske bidrag til belysning af familiens historie. Familieforskningens baggrund og placering i amerikansk historievitenskabelig er dog ikke behandlet her af pladmæssige årsager. Der henvises til: Hareven (1975) s. 370–87; samme (1971) s. 210–226.

for vesttyske historikere, først blev gjort i 1975 og inden for rammerne af tidsskriftet »*Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*«. Det udgives af bl.a. H.-U. Wehler, R. Koselleck og J. Kocka, nogle af den vesttyske historietraditions skarpeste kritikere og varmeste fortalere for et paradigmeskifts nødvendighed.⁴

I Frankrig har forskningsdisciplinens udviklingsbetingelser været ganske anderledes gode. Her har det ikke mindst været historikere med tilknytning til *École pratique des Hautes Études, VIe Section*, og til det prestigeombruste tidsskrift »*Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*«, der har fungeret som pioner i en familiehistorisk forskning. I kvalitativ henseende må den franske familieforskning betegnes som spydspidsen i den internationale familieforskning. Tematisk og metodisk er den karakteriseret ved en bredde og en videnskabelig fantasi, samt en bemærkelsesværdig åbenhed over for de øvrige samfundsvidenskaber.

I England har især forskere med tilknytning til *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* spillet en vigtig igangsættende rolle, ligesom der er grund til at fremhæve historikere omkring tidsskriftet »*Past and Present*« som medvirkende til, at familien nu har fået en mere fremtrædende plads i engelsk socialhistorisk forskning.⁵

2. Impulser fra de øvrige videnskaber

Til de videnskabsinterne forudsætninger for den familiehistoriske forskning hører også impulser og en vis afsmitningseffekt fra de øvrige samfundsvidenskaber, hvoraf flere har mangeårige traditioner for systematiske familiestudier. Inden for sociologien har studier af familien som institution og primærgruppe længe indtaget en

velrenommeret position i det samlede forskningsfelt, og sådanne studiers relevans for den almene sociologi er almindeligt anerkendt. Også antropologien/etnologien har en lang tradition for familiestudier, som især har handlet om familie- og slægtssystemer i såkaldt primitive kulturer i den tredje verden eller familie og hushold i europæiske »bundesamfund«. Inden for psykologien og psykiatrien har familien været inddraget som en ramme om individets primære socialisering. Også familiemedlemmers interne samspil, autoritets- og rollefordeling hører med til disse videnskabers tematik. Det samme gælder sammenhængen mellem socialt tilhørsforhold og opdragelsesværdier og -teknikker, samt familiens betydning for neurotiske og patologiske symptomer og sygdommes opståen. Demografiens beskæftigelse med familien har sædvanligvis været af en mere indirekte art. Studiet af demografiske komponenter, som under påvirkning af økonomiske, sociale, politiske og ideologiske determinanter bestemmer befolkningsstørrelse, -struktur og -udvikling, tager dog netop udgangspunkt i individuelle begivenheder som fødsel, ægteskab og død, som i vidt omfang finder sted i en familiesammenhæng.⁶

Appeller om tværvidenskabeligt samarbejde og kommunikation er ingen nyhed. Relativt ny er derimod mangesidige forsøg på at konkretisere sådanne appeller. Gennem de sidste årtier har historievidenskaben i stigende grad orienteret sig imod de øvrige samfundsvidenskaber og vice versa. Der er således tale om et dobbelt forsøg på at nedbryde de gængse demarkationslinjer mellem videnskaber med beslægtede eller identiske genstandsområder. Selvom det vil være fejlagtigt at tale om en almen historiserende tendens inden for de øvrige samfundsvidenskaber, så er forståelsen for

4. Asendorf (1974) s. 24-42; Mommsen (1973) s. 125 f, 130 f, 139-141, 151 ff.

5. Der refereres her til historikere som P. Goubert, E. Le Roy Ladurie, J. C. Flandrin, C. Klapisch, J. Thirsk, O. H. Hufton, L. Stone, E. P. Thompson, P. Laslett og E. A. Wrigley.

6. König (1976) s. 1-27; Lewis (1976) s. 36-60; Skolnick (1975) s. 703-19; Schwäglér (1974); Mathiesen (1965) s. 7-8.

de uheldige sider ved at arbejde inden for en forkortet tidsdimension tydeligvis vokset stærkt. Interessen for at studere nutidens individuelle og kollektive fænomener i en *historisk* sammenhæng og for at få begrebers og teories gyldighedsområde testet empirisk på et historisk materiale er tydelig. En række vigtige bidrag, der belyser familiens historie i Vesteuropa ca. 1500–1900, er således blevet produceret uden for faghistorikernes miljø.⁷

Historikere har i vidt omfang lånt begreber, teorier og metoder fra nabovidenskabernes familieforskning. Selvom historikernes lånerposition ikke er uproblematisk, må den som helhed vurderes positivt. Den har således bidraget til at skabe klarhed om udvalgte problemstillinger af grænsning og en større grad af præcision mht. at definere begreber og hypoteser. Samtidig har lånerpositionen stærkt understreget nødvendigheden af, at historikere *selv* søger at frigøre sig fra denne lånerposition ved at oparbejde mere »ladede« begreber end de ofte ret indholdstomme, abstrakte kategorier og ved at skabe alternativer til de etnocentriske teorier, som de øvrige samfundsvidenskaber kan byde på.

Direkte samarbejde mellem historikere og andre samfundsforskere omkring konkrete familiehistoriske projekter forekommer relativt sjældent. Hidtil har tilnærmelsen først og fremmest antaget form af en tættere kommunikation på seminar- og tidsskriftplan.

3. Videnskabseksterne forudsætninger

Den moderne socialhistorie, herunder familiehistoriens, gennembrud kan generelt tolkes som en videnskabeligt formidlet reaktion på efterkrigstidens markant forandrede samfundsforhold inden- og uden for Vesteuropa. Det ændrede samfundsbillede konfronterede historievidenskaben

(og de øvrige samfundsvidenskaber) med spørgsmålet om dens (deres) evne til at forklare dette billede. Mange historikere indså, at dette spørgsmål ikke kunne besvares med et utvetydigt ja, såfremt de konventionelle opfattelser af, hvad videnskabelig historieforskning er og bør være, stadig skulle være målestokken.

Blandt de yngre generationer af marxistiske eller marxistisk inspirerede historikere har der ikke blot været tale om en bekymret skepsis, men om en afvisning af den traditionelle historievidenskabs teoretiske-metodiske præmisser og et opgør med dens politiske og ideologiske indhold og funktion. Når den socialhistoriske forskning ikke lader sig bringe på en enkelt fællesnævner, er en af hovedårsagerne hertil brydningen imellem socialhistorikere med konkurrerende, helt eller delvis uforenelige videnskabsopfattelser og politiske engagementer. KonservATIVE og socialliberale historikers traditionelle dominans i vesteuropæisk historieforskning er om ikke blevet brudt, så dog udfordret af marxistiske og socialistiske kolleger og studenter.

I mere snæver forstand er den familiehistoriske forsknings samfundsmæssige baggrund familiens situation og problemer med konfliktfrit at tilpasse sig omfattende økonomiske, politiske og sociale forandringer i efterkrigstidens Vesteuropa. I 1960ernes og 1970ernes offentlige debat har disse problemer været karakteriseret med dramatiske stikord, som peger på en temmelig bred opfattelse af, at familien er offer for en svækkelse som social institution. Men samtidig har den offentlige debat peget på dybtgående meningsforskelle mht. hvori denne svækkelse består, hvorfor og hvordan den er opstået, og hvorvidt den bør vurderes negativt eller positivt. Det er dog ikke alene den vesteuropæiske families krise og konflikterne mellem forventningerne til familien og dens konkrete

7. Vigtige indlæg mellem historikere og sociologer, samt synspunkter på psykonanalysens relevans for historievidenskaben, se: Wehler (1971) og (1972).

muligheder for at indfri dem i forhold til individet og samfundet, som har bidraget til at forøge historikernes interesse for at studere den. En anden vigtig inspirationskilde er familiestrukturens forandringer i den tredje verden under indflydelse fra industrialisering og urbanisering i kapitalistisk eller socialistisk regi, ligeså udviklingslandenes såkaldte overbefolkningskrise, som deres stærke befolkningstilvækst ofte betegnes fra ny-malthusiansk hold. Begge disse problemkomplekser har fremkaldt en faghistorisk interesse for at kortlægge den vesteuropæiske familiestrukturens forandringer, som forudsætning for og/eller konsekvens af 1700- og 1800-tallets overgang til et industrikapitalistisk produktionssystem, samt for at undersøge hvilke baggrundsfaktorer og forklaringsvariable, som lå bag de vesteuropæiske befolkningers demografiske adfærd i fortiden, herunder fødselskontrollens gennemslag på masseplan.

4. Den familiehistoriske forsknings relevans

På baggrund af det mangelfulde billede, som historievidenskaben traditionelt har kunnet tegne af familien i fortiden, kan det umiddelbart forekomme ret overflødigt at påpege den familiehistoriske forsknings relevans. Når jeg alligvel kort vil fremføre nogle få generelle og principielle argumenter for relevansen af en familiehistorisk forskning, er det for at understrege, at denne ikke slet og ret består i at udfylde åbenbare lakuner i den eksisterende historiske viden. At skabe (ny eller øget) viden om fortiden og dens fænomener er ikke særligt interessant eller værdifuldt i sig selv. Lige så lidt er det nødvendigvis en kilde til historisk erkendelse, som kan få teoretisk og praktisk betydning for menneskers køns- og klassebetingede bevidsthed og handlinger i en nutidig samfundssammenhæng.

Det er min opfattelse, at familiehistorisk forskning er (eller kan blive) relevant, for så vidt som den bidrager til at skabe en almen historie, der kan fungere som en

kritisk-frigørende lære om fortidens totale livssammenhænge. En i denne forstand relevant familiehistorisk forskning kan således ikke blive stående ved analysen og fortolkningen af familiens erfaringshorisont, funktioner og handlemuligheder i en given samfundsmæssig kontekst. Familiens historie må desuden, sammenhængende hermed, analyseres og fortolkes ud fra nutidige problemstillinger og teoretiske synspunkter.

Ud fra en faglig synsvinkel ligger perspektivet i en familiehistorisk beskæftigelse ikke blot i, at den kan mane forestillinger om familien som en antropologisk-biologisk størrelse i jorden. Historikeres traditionelle mangel på systematisk interesse for familien synes netop at hvile på fordomsfulde forestillinger om familien som »naturlig« og »universel« og følgelig faget uvedkommende. Accepten af familien som en *historisk* kategori åbner for inddragelsen af en central og forsømt livssammenhæng. En beskæftigelse med familien som et strukturelt element i et givent samfund og dets funktionelle relationer til samfundet som helhed og dets enkelte bestanddele har, ligesom en beskæftigelse med familien som formidlingsinstans mellem individet og samfundet, teoretiske og empiriske perspektiver af almen interesse.

En beskæftigelse med familiens historie åbner herudover for en langt stærkere betoning af køn som en relevant videnskabelig kategori. Historiske begreber, metoder og teorier hviler ofte på mænd og særlige mandlige aktiviteter som norm, men ikke desto mindre fremstilles de resultater, som anvendelsen heraf leder frem til, som almengyldige. I det omfang historikere overhovedet opererer med kønsdifferenciering og magtforholdet mellem kønnene som systematiske træk, er det som regel i tilknytning til mandsdominerede områder af den fortidige virkelighed. Den familiehistoriske forskning kan give et bredere kendskab til mandlige livssammenhænge, samt bidrage til at kvinder (også) analyseres i sammenhænge, som ofte var mere centrale i deres tilværelse end deres mere

marginale deltagelse i mandsdominerede sammenhænge. Inddragelsen af køn som variabel kan dels medvirke til at teste gyldighedsområdet for begreber, metoder og teorier, som bygger på mænd som norm, dels skabe nye hjælperedskaber, som øger historikernes muligheder for at levere mere fyldestgørende analyser og overbevisende fortolkninger af den fortidige virkelighed.

Historiens aktører fremstilles som regel som *voksne* enkeltpersoner, grupper eller klasser. En familiehistorisk beskæftigelse kan vanskeligt undgå at pege på alder og generationstilhørsforhold. Inddragelsen af barndommen, ungdommen og andre livsfaser bidrager til at understrege udviklingsperspektivet i individets livshistorie fra fødsel til død og generationstilhørsforholdets betydning. Familiens historie er således et glimrende udgangspunkt for en beskæftigelse med mennesket ud fra et variationssynspunkt. Mennesket er ganske vist ikke en uendelig varierbar størrelse. Beskriver man imidlertid mennesket ud fra et konstanssynspunkt, hvad historikere ikke sjældent har været tilbøjelige til, fremstår det som en fast, uforanderlig størrelse under stærkt varierende samfundsmæssige vilkår. Konstanssynspunktet indebærer m.a.o. en opfattelse af mennesket, der anskuer det som isoleret fra det samfund, det lever i, ikke som et socialt væsen, der både er adskilt fra og en del af samfundet. Ud fra et konstanssynspunkt på mennesket er det f.eks. vanskeligt at forklare, hvorfor Cromagnonmandens tilværelse var så forskellig fra tilværelsen i dag eller at forklare, hvorfor førkapitalistiske samfund var forskellige fra kapitalistiske samfund. Familien er velegnet til at belyse, hvorledes menneskelige drifter og behov af materiel og kulturel, psykisk og fysisk art historisk har været underlagt *forskellige* sociale definitioner og *forskellige* muligheder for at blive tilfredsstillet, ikke alene inden for et givet samfund, men i forskellige samfund. Den familiehistoriske forskning kan således vise, at et menneske ikke blot er historiens forudsætning, men at kærnen i historisk

forandring til syvende og sidst er menneskets evne til at omskabe sig selv som socialt væsen.

II.

1. Familiens historie – hvad er det?

En dækkende definition på en forskningsdisciplin bør ideelt set indeholde mindst tre elementer: (a) en teoretisk bestemmelse af dens grundbegreber og placering inden for historievidenskaben, (b) en bestemmelse af dens vigtigste metoder og (c) en angivelse af dens empiriske genstandsområde. Det er vanskeligt at opstille en præcis og dækkende definition, som forener alle tre elementer.

Som allerede nævnt indgår den familiehistoriske forskning i den moderne socialhistorie og er som denne præget af nypositivistiske, strukturalistiske og historisk materialistiske tilgange og tolkninger. En nærmere bestemmelse af forskningsdisciplinens placering er dog ikke afklaret, da familiebegrebet ikke har været taget op til en systematisk drøftelse. Netop en teoretisk bestemmelse af familiebegrebet er afgørende for, hvordan forskningsdisciplinens empiriske genstandsområde defineres, og hvordan dette genstandsområde hænger sammen med og kan integreres i socialhistorien generelt.

På de foregående sider er ordet familie blevet anvendt uden nærmere kvalifikation. Men hvad var og hvad er familien? I dagligsproget bruger vi ordet familie i flere betydninger. Det anvendes i betydningen (a) et ægtepar, samt dets eventuelle børn, (b) slægt som betegnelse for to eller flere personer, hvoraf den ene nedstammer fra den anden eller hvor begge eller alle nedstammer fra en tredje person, samt (c) slægtninge som en bredere betegnelse for personer, som er forenet via ægteskab, f.eks. svogre, svigerforældre, kusiner. Endelig bruges familiebegrebet i overført betydning, f.eks. »Vi havde det ligesom en stor familie på firmaskovturen«.

Som bl.a. påpeget af O. Brunner vandt familiebegrebet først indpas i det tyske

dagligsprog i 1700-tallet som betegnelse for forældre-børnforholdet og med det betydningssindhold, vi idag lægger i denne sociale forbindelse. I 1500- og 1600-tallet kendtes ikke nogen særlig betegnelse for forældre og børn som en særskilt social størrelse. »Haus« var den gængse betegnelse og omfattede ligesom det romerretlige »familia«-begreb alle beslægtede og ikke-beslægtede personer, som stod under husherrens juridiske autoritet. På andre vesteuropæiske sprog gjorde lignende træk sig gældende. Det moderne familiebegrebs opståen og udbredelse er således knyttet til den fase af Vesteuropas historie, hvor den kapitalistiske produktionsmåde begyndte at blive den dominerende. En forudsætning herfor og følge heraf var, at »das ganze Haus« generelt mistede sin betydning som bærer af den samfundsmæssige produktion og reduceredes til en reproduktionssammenhæng.⁸

Lige så lidt som den familiehistoriske forskning kan defineres ud fra dagligsprogets familiebetegnelser i fortiden, er nutidens umiddelbart anvendelige. Ved at overtage sociologiske og antropologiske familiebegreber har historikere da også søgt at undgå dette. Det er dog e.m.m. et spørgsmål, om de lånte, som oftest idealtypiske begreber er særligt anvendelige og tilstrækkelige. Fælles for gængse begreber som kærnefamilie, udvidet familie og storfamilie, samt husstandsbegreber som enkel familiehusstand, udvidet familiehusstand, flerfamiliehusstand er, at de alene eller fortrinsvis betoner familiens og husstandens biologisk-genealogiske aspekter. Minimumsdefinitioner af denne art er inklusive. Det gør det m.a.o. muligt at klassificere fænomener, som i andre henseender er yderst forskellige og eksisterer i yderst forskellige tidsmæssige og rumlige sammenhænge, indenfor een og samme kategori. Ved hjælp af minimumsdefinitioner af denne art vil det f.eks. være muligt at påvise, at indianere i Amazonlandet anno

1977 lever i kærnefamilier ganske som skibsværftsarbejdere på Nordfyn! Eller at kærnefamilien både var den almindelige familietype i 1600-tallets og 1900-tallets England. Sådanne påvisninger kan muligvis være interessante ud fra en sociologisk eller antropologisk betragtning. Ud fra en historisk er de kun af sekundær interesse.

Det, som må interessere familiehistorikeren, er først og fremmest, hvad der i *bredeste* forstand, ikke kun i biologisk-genealogisk henseende, karakteriserer familiens former og funktioner inden for samme tid og rum eller på tværs heraf. En stemmelse af, hvad familien var historisk (og er idag), bør således hvile på betydeligt mere komplekse begreber, som sammenfatter så mange typiske træk ved familien som muligt. Sådanne komplekse begreber savnes i høj grad i den familiehistoriske forskning.

Den mig bekendt eneste historiker, som har forsøgt at opstille et alment begreb om familien er den vesttyske marxist *K. Hausen*. Hausen anskuer familien holistisk. Det er hendes grundsynspunkt, at familien ikke kan bestemmes og analyseres isoleret, men altid som et element i den dynamiske helhed individ-familie-samfund. Familien repræsenterer et formidlende led mellem individet og samfundet og varetager historisk skiftende funktioner over for begge disse størrelser. Af disse funktioner udpeges reproduktionsfunktionen som den vigtigste. (Reproduktion anvendes her i udvidet betydning som samlebetegnelse for den biologiske, fysisk-psykiske og sociale reproduktion af mennesker, som familien varetager for sig selv og samfundet på kort og langt sigt.) Konsekvensen af dette grundsynspunkt er, at en historisk bestemmelse af familien på een og samme gang formes af og selv former et givent samfunds økonomiske, klassemæssige, politiske, ideologiske og juridiske strukturer.⁹

Sociologen *H. Rosenbaums* metodologiske overvejelser er, skønt de vedrører nogle

8. Brunner (1968) s. 105–13; Wall (1972) s. 159–156.
9. Hausen (1975) s. 196.

grundlæggende krav til en historisk funderet, marxistisk familiesociologi, ligesom Hausens vigtige for familiehistorikere, der dels ønsker at oparbejde komplekse begreber som alternativ til de idealtypiske kategorier, som hidtil fortrinsvis er blevet brugt i den familiehistoriske forskning, dels ønsker at integrere familiens historie i den almene historie. Blandt Rosenbaums overvejelser er hendes krav til begrebsapparatet og begrebsdannelsen ikke de mindst vigtige.

Rosenbaums udgangspunkt er hendes præcisering af analytiske begrebers historicitet. Begreber er m.a.o. tids- og stedsbundne. De er knyttet til en bestemt historisk virkelighed, hvad der begrænser deres udsagnskraft og gyldighed. En ureflekteret anvendelse af nutidsbegreber om familien ved analysen og fortolkningen af »familien« i fortiden rummer store muligheder for alvorlige fejltolkninger, der medfører at fortids-»familiens« historiske særpræg går tabt. For at undgå sådanne faldgruber er forskerens stadige refleksion over de explicitte og implicitte forhåndsforestillinger og begreber, hvormed han eller hun går til analysearbejdet, en uomgængelig nødvendighed. Hvad Rosenbaum således understreger er, at forskeren aldrig går forudsætningsløs til det historiske analysearbejde, samt at disse forudsætninger må blotlægges. Den historiske analyses startpunkt bør derfor *ikke* være det udvalgte fænomen i fortiden, men det nutidsfænomen, som forskerens forestillinger og begreber er knyttet til. Fortidsfænomenet må afgrænses i forhold til den nutidsvirkelighed, forskerens forestillinger og begreber beskriver, for derigennem at nå frem til en indledende bestemmelse af fortidsfænomenets strukturelle egenart. Først derefter kan forskeren begynde at undersøge fænomenet i dets historiske sammenhæng og udvikle et adekvat begrebsapparat.

Som alternativ til gængse idealtypiske begreber slår Rosenbaum til lyd for real-

begreber, dvs. begreber, der definerer et fænomens grundstruktur og typiske, historisk specifikke træk. Som Hausen betoner hun, at en historisk bestemmelse af familien altid bør tage hensyn til den totale samfundsmæssige sammenhæng, den indgår i, samt de strukturelle forudsætninger, den eksisterer under.¹⁰

Det er min opfattelse, at teoretiske og metodiske ansatser, som her er skitseret yderst kort, vil være velegnede med henblik på at overvinde den usikkerhed, der hersker vedrørende den familiehistoriske forskningsdisciplins genstandsområde og dets sammenhæng med og integration i den almene historie.

På indeværende tidspunkt lader den familiehistoriske forskning sig mest ubesværet definere empirisk og metodisk på grundlag af historikernes hidtidige praksis. De hidtidige bidrag lader sig grovopdele i tre hovedrubrikker, som jeg nedenfor vil komme ind på hver for sig. Skillelinjerne mellem disse rubrikker bør bestemt ikke opfattes som knivskarpe, da der ofte vil være tale om glidende overgange fra den ene til en eller flere af de øvrige. Indledningsvis er der grund til at påpege, at den ny familiehistoriske forskning repræsenterer en stærk tematisk og kildemæssig udvidelse, samt en langt stærkere anvendelse af kvantitative metoder i forhold til den ældre familieforskning i historievidenskaben. Her var de familiehistoriske interesse navnlig koncentreret om de højeste samfundsklassers familieforhold og om enkelte berømte familier og slægter. En stærk binding til normative og berettende kildemateriale gjorde sig gældende, som delvis er blevet brudt, ikke mindst takket være inddragelsen af historisk-demografisk kildemateriale.

2. Studier af familiens demografiske adfærd

Generelt kan familierekonstitutionsstudier defineres som intensive længdesnitstudier af individuelle familiers demografiske ad-

10. Rosenbaum (1974) s. 9–19.

færd i »førstatistiske sogne«, som oftest landsogne. Studier af denne art synes sjældnere at være motiveret af en interesse for familien i sig selv, end af en befolkningshistorisk eller økonomisk-historisk. Ud fra et familiehistorisk synspunkt indeholder sådanne studier dog en række elementære oplysninger om sider af ægteskabet og forholdet mellem børn og forældre i det 16.–18. århundredes Vesteuropa.

Familierekonstitutionsstudierne har fremdraget en lang række elementære, men vigtige data om ægteskabets varighed og ægtefællers alder ved giftermål, om tidsintervallet mellem børnefødsler og forskellige måder at begrænse børnetallet på, om antallet af børn pr. familie, om den geografiske rekruttering af ægtefæller, samt om børne- og voksendødeligheden som ægteskabs- og familieopløsende faktorer, for blot at nævne nogle af de typer af viden, som disse studier har kunnet tilbyde. Disse data leverer vigtige indicier for, hvordan ægteskabets og familiens interne konstellationer har formet sig.

Familierekonstitutionsstudier foretages sjældent for tidsrum, der er kortere end et århundrede, som oftest længere. Studierne bygger som regel på kirkebogsmateriale.

Få sogne har bevaret kirkebøger uden kronologiske lakuner for så lange åremål som et århundrede eller mere, hvilket vanskeliggør en selektion af sogne ud fra økologiske og sociale repræsentativitetskriterier. Familierekonstitutionsstudier beskæftiger sig kun med såkaldt fuldstændige familier. Det skal være muligt at kunne identificere enkeltpersoners navn, alder og familietilhørsforhold med sikkerhed, samt tidspunktet for ægteskabets indgåelse og opløsning ved en eller begge ægtefællers død eller tidspunktet for ophøret af hustruens fertile periode. Disse identifikationskrav indebærer, at et betydeligt antal familier udelukkes fra undersøgelsen p.g.a. usikre informationer, vandringer ud af sognet etc. *J. Knodel* har peget på, at der

for Tysklands vedkommende foreligger befolkningsgenealogisk materiale (»Ortsippenbücher«), indsamlet af lokalhistorikere i 1930'erne, som er et lettere tilgængeligt alternativ eller supplement til det utrykte kirkebogsmateriale, der er en hovedkilde til befolkningsforholdene forud for de nationale, regelmæssigt gennemførte folketællinger.¹¹

I Frankrig var det historisk interesse-rede statistikere og demografer ved *Institut International d'Études Démographiques*, som i 1950'erne lancerede de første familierekonstitutionsstudier. Formålet var at opnå et mere præcist mål for den franske befolknings fertilitets- dødeligheds- og ægteskabsmønster i det 17. og 18. århundrede, end der kunne tilvejebringes via anvendelsen af gængse demografiske metoder. Som supplement hertil udarbejdede *L. Henry* og *M. Fleury* en model for, hvordan den fra genalogien kendte familierekonstitutionsmetode kunne bruges med henblik på at kortlægge hundreder eller tusinder af demografiske »biografier« af anonyme familier. De to forskere fastlagde desuden principperne for, hvordan den manuelle bearbejdelse af kirkebogsmaterialets data kan kombineres med tids- og ressourcebesparende EDB-behandling. Sammen med *E. Gautier* demonstrerede Henry metodens empiriske perspektiver i den nu klassiske undersøgelse af landsognet Crulais befolkningshistorie. Henrys og hans kollegers pionerarbejde har vundet bred national og international anerkendelse. En lang række rekonstitutionsstudier er sidenhen blevet offentliggjort i INEDs tidsskrift »*Population*« og i dets skriftrække, samt i det tværvidenskabelige »*Annales de Démographie Historique*«. ¹²

Førende franske historikere har siden 1960'ernes begyndelse taget familierekonstitutionsmetoden til sig. En befolkningshistorisk interesse er intet nyt fænomen blandt vesteuropæiske faghistorikere. Først i efterkrigsårene antog den dog form

11. Wrigley (1966a) s. 96–111; Knodel (1975) s. 288–324.

12. Henry & Fleury (1965); Henry & Gautier (1958); Henry (1968) s. 385–396; Chamoux (1972) s. 1083–1090.

af talrige forsøg på at kortlægge samspillet og sammenhængen mellem demografisk og i første række økonomisk udvikling. Via familiekonstitutionsstudierne har historikerne opnået et mere nuanceret og konkret billede af hvordan de generelle tendenser i befolkningsudviklingen aftegnede sig på lokalt plan. Franske historikere har med forkærlighed studeret befolkningsforholdene i »la France classique«. I England og Vesttyskland har interessen i højere grad været samlet om at undersøge befolkningsudviklingen forud for og samtidig med det industrielle gennembrud, hvad der nok er en af årsagerne til, at de engelske og vesttyske rekonstitutionsstudier ikke har nydt nær den samme popularitet som i Frankrig.¹³

Rekonstitutionsstudierne synes at bekræfte *J. Hajnals* hypotese om det vesteuropæiske ægteskabsmønsters originalitet. Dette mønster var karakteriseret af en høj gennemsnitsægteskabsalder (ca. 24–27 år), samt en stor procent af permanent ugifte i befolkningen. Hajnal mener, at dette mønster opstod i 1500-tallets aristokrati og borgerskab og siden generaliseredes i 1600-tallet. Først i 1900-tallet ændres dette mønster, der adskiller sig fra det mønster, som fandtes i Østeuropa og i de ikke-europæiske verdensdele, afgørende. Den seksuelle represion, som synes at være det vesteuropæiske ægteskabsmønsters kendetegn, begrundes Hajnal med stammefamilien (stem family) og behovet for kapitalakkumulation.¹⁴

Intet samfund har historisk tilladt uhæmmet seksuel udfoldelse. I 1600- og 1700-tallets Vesteuropa synes de vigtigste former for social kontrol over den seksuelle udfoldelse og dermed befolkningstilvæksten at have været sene ægteskaber og en stor procent af ugifte. Kombinationen af sene ægteskaber og en generelt lav gennemsnitslevetid gjorde ægteskabet til en

mere kortvarig affære end i 1800- og 1900-tallet. Genvielsernes hyppighed er blot et af udtrykkene for dødens stadige nærvær i datidens familieliv. De ofte meget korte intervaller mellem ægteskabers opløsning som følge af død og enkens eller enkemandens genvielse indicerer, at ægteskabets følelsesmæssige aspekt, herunder forelskelse og kærlighed som hovedforudsætning for at indgå i den »hellige« ægtestand, ikke prioriteredes særligt højt. I bonde- og håndværkerhusholdet var ægteskabet, som bl.a. påpeget af *M. Mitterauer* og *M. Baulant*, en social og økonomisk nødvendighed, såfremt kønsspecifikke og komplementære funktioner skulle varetaget. Begge tolker genvielshyppigheden i dette perspektiv, ligesom de understreger, hvorledes genvielserne skabte yderst komplicerede familiekonstellationer og indviklede arveforhold.¹⁵

For *J. Noonan* var årsagen til de originale vesteuropæiske ægteskabsmønstre af religiøs art. Da dette mønster fandtes i lande på forskelligt økonomisk udviklingstrin og på tværs af konfessionelle skel, kan det muligvis forklares ud fra fælles mytisk-religiøse moralforestillinger. Til den fælles forestillingskreds hørte: en opfattelse af ægteskabet som et livslangt uopløseligt fællesskab; af seksuel udfoldelse som illegitim med mindre den stod i forplantningens tjeneste og foregik inden for ægteskabets rammer; fordømmelse af abort og prævention, samt en høj vurdering af familiens ansvar for børns religiøse opdragelse. Til sammen opmuntrede disse forestillinger til seksuel afholdenhed uden for ægteskabet og en høj ægteskabsalder. Den katolske kirke hyldede allerede i middelalderen disse forestillinger, men deres spredning og accept blev først mulig i den efterreformatoriske tidsalder, hvor en mere talstærk præstestand trådte i tættere kontakt med menighederne. Det var sådanne fore-

13. Goubert (1973) s. 16–27, Lee (1963) s. 289–310

14. Hajnal (1965) s. 101–145.

15. Baulant (1972) s. 959–968, Mitterauer (1973) s. 186–190, Stone (1965) s. 619–623.

stillinger, der var afgørende, mens politiske, økonomiske etc. variable kun skabte variationer inden for dette grundmønster.¹⁶

Som Hajnal betoner A. Burguiere det vesteuropæiske ægteskabsmønsters repressive karakter. I modsætning til Noonan tillægger han ikke religionen en selvstændigt virkende betydning. Etableringen af ægteskabsmønstret i Frankrig i perioden 1580–1730 var derimod begrundet i de feudale produktionsforholds og -relationers opløsning, og det stod i kapitalakkumulationens og en stationær demografisk udviklings tjeneste. Religionen fungerede som ideologisk begrundelse og retfærdiggørelse. Reformkatholicismens asketiske ægteskabsideal, der betonede driftafkald og – sublimering før ægteskabet, skabte en adfærd, som gradvis modificerede traditionelle moralske og juridiske normer.¹⁷

Et stærkt omdiskuteret spørgsmål har været, hvorvidt det sene 1700-tal og 1800-tallet – den kronologiske ramme om industrikapitalismens gennembrud og første udvikling – betegner et brud i seksualitetens historie. Amerikaneren E. Shorter har gjort sig til talsmand for, at det parallelle opsving i den legitime og illegitime fertilitet fra ca. 1750 og det parallelle fald fra ca. 1860 markerede en »sexual revolution« i Europa. Shorter definerer denne revolution som en kvantitativ og kvalitativ forandring i den seksuelle aktivitet, og han har forsøgt at opstille en typologi over, hvilke seksuelle reaktionsmønstre, som henholdsvis karakteriserede det »førindustrielle« samfund og »industrisamfundet«. Mens »sexuality may be thought of as a great iceberg, frozen by the command of custom, by the need of surrounding com-

munity for stability at the cost of individuality and by the dismal grind of daily life«, så betød det sene 1700-tal og 1800-tallet »a revolution in eroticism, specifically among the lower classes, in the direction of libertine behaviour«. Shorter udpeger den fremvoksende arbejderklasses kvinder som bærere af den seksuelle revolution. Kapitalismens gennembrud som dominerende økonomisk system indebar, at kvinder blev frigjort fra deres traditionelle økonomiske afhængighed og seksuelle og ideologiske undertrykkelse, der karakteriserede deres liv som arbejdskraft i og medlemmer af den »førindustrielle« familie. Som selvstændige lønarbejdere på det kapitalistiske arbejdsmarked opnåede de unge kvinder en hidtil ukendt personlig selvstændighed og en stærk jeg-følelse, som brød med de kollektive værdier, de traditionelt havde lært at bøje sig under. Kvindernes selvstændighed og individualisme overførtes til det seksuelle område i form af hyppigere og kvalitativt bedre samlejer i og uden for ægteskabet, og deres nye seksualadfærd sanktioneredes og understøttedes af en hedonistisk-proletarisk subkultur. Det parallelle fald i den legitime og illegitime fertilitet omkring 1860 forklares med spredningen af præventiv information fra de højere samfundsklasser til arbejderklassens kvinder.¹⁸

Overfor Shorter og de historikere, som helt eller delvis har accepteret hans tese om en seksuel revolution står fagfæller, som betoner kontinuiteten i den seksuelle adfærd. Tilly *m.fl.* afviser, at det ændrede fertilitetsmønster var udtryk for en seksuel revolution. Dette mønster fortolkes tværtimod som udtryk for kvinders fastholdelse af traditionelle værdier og seksuelle ad-

16. Noonan (1968) s. 465–474.

17. Burguiere (1972) s. 1128–1138.

18. Shorter (1973a) s. 48–84, citat s. 48, samme (1973b) s. 605–649. Shorters model for kvindernes seksuelle frigørelse og dens effekt på fertilitetsmønstret bygger på et temmeligt spinkelt empirisk grundlag. Shorters opfattelse af den agrar-industrielle revolutions effekt på kvinders placering som arbejdskraft i den samfundsmæssige produktion, er utvivlsomt overdrevne. Modellen postulerer en lineær og mekanisk sammenhæng mellem socio-økonomiske og bevidsthedsmæssige forandringer. Det turde selvsagt også være en forenkling at sætte lighedstegn imellem seksuel repression/ før- eller tidligt kapitalistisk samfundsøkonomi og seksuel frigørelse/ industrikapitalisme. Vedrørende kvinder i den britiske samfundsproduktion, se: E. Richards (1974) s. 337–357. Vedr. kvindearbejdet i Vesteuropa og Sydeuropa, se: Tilly & Scott (1975) s. 444–476.

færdsformer under stærkt forandrede sociale og økonomiske vilkår. I den markante stigning i antallet af førægteskabelige graviditeter i det sene 1700-tals Neuchâtel ser *P. Caspard* dannelsen af en ny klasse- og beskæftigelsesstruktur som følge af industrikapitalismens fremmarch. De førægteskabelige graviditeter var iflg. *Caspard* intet nyt fænomen, men afspejler en fortsættelse og en udbredelse af socialt accepteret seksuelt samkvem mellem trolovede under ændrede socio-økonomiske betingelser.¹⁹

En række forskere har beskæftiget sig med fødselskontrol, forstået som bevidst planlægning af børnetallet i familien og anvendelse af præventive teknikker. Familierekonstitutionsstudierne har klarlagt, at fødselskontrol praktiseredes i 1600- og 1700-tallet og dermed modificeret traditionelle antagelser om, at denne ændring i seksualadfærden først slog igennem i forbindelse med industrialiseringen. Ved siden af interessen for fødselskontrollens effekt på fertilitetsmønstret spores en stærk interesse for de socio-økonomiske og bevidsthedsmæssige årsager til dens gennemslag. Fransk rekonstitutionsforskning har leveret belæg for, fødselskontrol allerede praktiseredes på masseplan omkring 1770 d.v.s. ca. et århundrede før det samme var tilfældet i andre vesteuropæiske lande. Et hovedspørgsmål er, hvorvidt Frankrigs originalitet på dette område kan opretholdes. Det er en almindelig opfattelse, at fødselskontrol først slog igennem inden for de højeste samfundsklasser, samt at kendskabet til præventive teknikker spredtes herfra til de brede masser. *L. Henry* har godtgjort, at Genève's borgerskab praktiserede børnebegrænsning i ægteskabet i 1600-tallet. Iflg. *L. Stone* var det samme tilfældet

inden for en minoritet af det engelske aristokrati i samme periode. Dagbøger, breve og memoirer vidner om, at det højere borgerskab i 1600-tallets Frankrig var motiveret for at reducere børnetallet. Der er statistisk belæg for, at det faktisk gjorde det i 1700-tallet. *Wrigleys* Colyton-undersøgelse og *A. Perrennouds* Genève-undersøgelse rejser imidlertid begge spørgsmålet, om det lille Devonshire-sogns bondebefolkning og den schweiziske bys indbyggere afveg fra tilsvarende lavere klasser og lag i 1600-tallet.²⁰

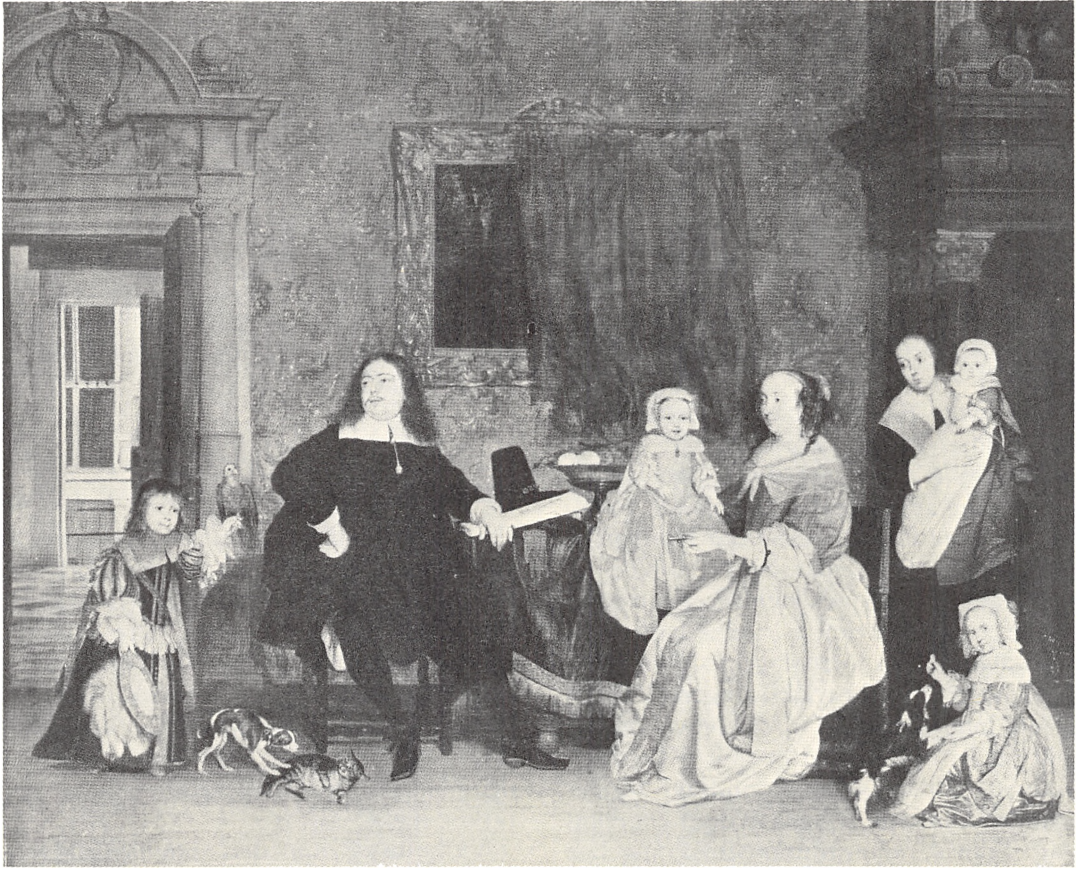
3. Studier af familiens og husstandens struktur

Studier af familiens og husstandens struktur har af forståelige grunde haft høj prioritet i den familiehistoriske forskning. Interessen har i vidt omfang været dikteret af ønsker om at fastslå, om kærnefamilien – nutidens almindeligste familieform i Vesteuropa – eksisterede forud for »industri-samfundets« opståen eller først optræder i og med dette, hvad der traditionelt har været antaget.

Vidnesbyrd om den familiehistoriske forsknings lånerposition i forhold til nabo-videnskaberne er også tydelig i denne sammenhæng. Mange historikere accepterer explicit eller implicit socialantropologen *G. E. Murdock's* teori om kærnefamiliens universalitet som selvstændig enhed eller som grundform i mere komplekse familietyper. Historikere har også overtaget familie-, slægts og husstandsbegreber fra antropologien og sociologien og ladet sig inspirere af de metoder, som disse videnskaber anvender ved studiet af mikrovariationer i familie og husstand over tid. I de relativt få studier af makrovariationer i

19. Shorters tese om en seksuel revolution accepteres med visse forbehold af Stearns (1975) s. 73–74, samt af Phayer (1974) s. 79–93. Shorters kritikere, se: Tilly, Scott, Cohen (1976) s. 447–476, Caspard (1974) s. 989–1008.

20. Perrenoud (1974) s. 975–1008, Henry (1960), Stone (1965) s. 166–174, Wrigley (1966b) s. 82–109. Se i øvrigt om dette tema: Banks (1954), Banks & Banks (1964), Bergues (1960), Schnucker (1975) s. 665–669, McLaren (1976) s. 236–251, Ranum & Ranum (1972), Neuman (1974) s. 271–286, Shorter, Knodel, Van de Walle (1971) s. 375–393, Langer (1975) s. 669–686, Noonan (1965), Flandrin (1969) s. 1370–1390, Armengaud (1966) s. 7–19, Dupaquier & Laschiver (1969) s. 1391–1406, Blacker (1957–58) s. 46–63.

Figur 2. C. Metsu (1629–1667): Købmand Geelvinck og hans familie.

familien spores navnlig inspiration fra sociologiens struktur-funktionalistiske teorier herom af ældre og nyere dato (E. Durkheims såkaldte kontraktionslov og W. Goode, T. Parsons og R. Königs revision heraf).

Undersøgelser af husstandsstrukturen antager som oftest form af synkroniske analyser. Meget ofte hviler de på en temmelig eksklusiv anvendelse af befolkningsstatistisk kildemateriale. I den »førstatistiske« tidsalder drejer det sig som regel om optællingslister over lokalsamfunds husstande, efter 1800 om folketællingsmateriale. Hvor kildemateriale af denne art er det eneste eller vigtigste empiriske grundlag af betydning, er konsekvensen et forenklet strukturbegreb, der sætter lighedstegn mellem husstandsstrukturen og de empi-

risk konstaterbare personkonstellationer, samt betoner deres størrelse. Størrelse og personsammensætning er kun een dimension ved husstandsstrukturen (og familiestrukturen). En strukturbestemmelse forudsætter nødvendigvis også et kendskab til husstandens relative stilling inden for et givent socio-økonomisk system. Denne stilling er en strukturel egenskab, der relaterer husstanden til den sociale klasse- og lagdeling og bestemmer dens form og funktioner. En beskrivelse af disse dimensioner kan kun dårligt blive tilfredsstillende uden inddragelse af et bredere kildemateriale.

Husstand er ligesom familie et begreb, som er svært at definere. Ordet bruges både i betydningen »gruppe af mennesker, der bor under samme tag« og i betydning-

en »økonomisk enhed«. Ensartede kriterier for, hvordan husstande skal klassificeres eksisterer ikke, selvom mange historikere arbejder med det klassifikationssystem, som historikeren *P. Laslett* og socialantropologen *E. A. Hammel* har udarbejdet i fællesskab. Det er Hammels og Lasletts opfattelse, at dette system både kan anvendes i forbindelse med undersøgelsen af »førindustrielle« husstande og i tilknytning til tværkulturelle og komparative analyser af husstandsstrukturen i andre fortidige (og nutidige) samfund. Betydningen af at skabe begreber, som muliggør komparation inden for samme tid og rum eller på tværs heraf, skal bestemt ikke anfægtes. Metodisk forekommer det dog uholdbart at anvende begreber, der som Lasletts og Hammels er blevet oparbejdet i forbindelse med førstnævntes berømte (og berygtede) analyse af husstandsstrukturen i England 1574–1821 på grundlag af optællingslister fra 100 lokalsamfund, på tværs af tid og rum.

Hertil kommer, at klassifikationssystemets værdi, selv inden for den historiske ramme det refererer til, er tvivlsom. Laslett og Hammel er interesseret i at udskille familien som en særskilt gruppe inden for husstandsfællesskabet, samt i at differentiere mellem forskellige husstandstyper ud fra denne gruppes skiftende sammensætning. Medlemskab af de 6 typer, der opereres med, afgøres ud fra 3 kriterier: et stedskriterium (fælles bolig), et funktionelt kriterium (fælles produktion og/eller forbrug, fælles fritid), samt et slægtskriterium. Med hensyn til slægtnings medlemskab af husstanden betones det første kriterium ekstremt på bekostning af det andet. Et ægtepars børn eller forældre regnes f.eks. ikke med til husstanden, selvom alle lever af samme indkomstkilde eller indgår i samme produktionsfællesskab. Logikken i at udelukke logerende eller andre personer med midlertidigt ophold i husstanden

er svær at øjne i betragtning af, at tyende, lærlinge og svende medregnes som husstandsmedlemmer.²¹

Lasletts og Hammels klassifikationssystem er som sagt blevet accepteret af mange historikere, men har samtidig været i stærk modvind og med rette. Iflg. *M. Mitterauer* spillede slægtskab kun en sekundær rolle for bondehusstandsstrukturen langt ind i 1800-tallet. Mere afgørende var de roller og funktioner, som beslægtede og ikke-beslægtede varetog i husstanden. Som alternativ til den førnævnte husstandstypologi foreslår han en typologi, der er baseret på en mere funktions- og rolleorienteret ansats, hvor *alle* personer i husstanden inddrages. Følgelig bør en bestemmelse af de i husstandene eksisterende familietyper være baseret på de konstellationer, som måtte forefindes under eet. En husstand, hvor husstandsoverhovedets kærnefamilie eksempelvis optræder sammen med indsidderkærnefamilier bør følgelig karakteriseres som en storfamiliehusstand.²²

Hidtil har de fleste husstandsstudier som sagt været tværsnitsanalyser af husstandsstrukturen inden for et enkelt år eller på to forskellige optællingstidspunkter. De amerikanske historikere, *T. K. Hareven*, *Lutz K. Berkner* og *R. Wheaton* har alle påpeget, at tværsnitsanalyser af denne art rummer mulighed for fejlvurderinger af bestemte familietypers hyppighed og betydning. De tre forskere argumenterer for, at familie og husstand ikke bør studeres som »ting«, men som proces over tid. Tværsnitsanalyser giver kun et »statistisk øjebliksbillede« og må kombineres med en længdesnitsanalyse. I lighed med antropologerne *J. Goody* og *J. M. Halpern* advarer de imod at opfatte de familietyper, som afdekkes via tværsnitsanalyser af husstandsstrukturen, som typer, der nødvendigvis er forskellige. Familier, som umiddelbart fremtræder som forskellige, kan ved en nærmere undersøgelse vise sig at

21. Laslett (1972a) s. 23–43, Laslett & Hammel (1974) s. 73–79.

22. Berkner (1972a) s. 398–418 og samme (1972b) s. 145–156, Rosenbaum (1975) s. 210–225, Thompson (1973) s. 485–587, Mitterauer (1975a) s. 226–255, samme (1975b) s. 123–185.

tilhøre een og samme type i forskellige faser af dens cyklus.²³

Bag begreber som familiecyklus og husstandscyklus, som Berkner anvender i to undersøgelser af lokalhistorisk art, ligger en opfattelse af, at familier og husstande til stadighed ændrer størrelse og sammensætning fra tidspunktet, hvor de dannes, til de definitivt opløses. Disse ændringer indebærer en skiftende betoning af bestemte familie- og husstandsroller og -funktioner. Over et livsforløb (den individuelle livscyklus) kan personer teoretisk set være integreret i forskellige familie- og husstandstyper, ganske som en given familie og husstand kan skifte mellem forskellige former. (Hverken Berkner, Hareven eller Wheaton berører de klassifikatoriske problemer, som følger med en dynamisk tilgang af denne art). Studier af familiens og husstandens cyklus vil ikke kun være et tiltrængt supplement til tværsnitsanalysernes kortlægning af personkonstellationers sammensætning og størrelse. En dynamisk tilgang vil også kunne give et differentieret billede af, hvordan familiers og husstandes behov for goder af materiel og immateriel art til stadighed forandres, og hvordan mulighederne for at få disse behov opfyldt er fasebetinget. Studiet af familie og husstand som proces over tid er således en af de måder, hvormed man kan kortlægge de funktionelle relationer mellem familie og husstand og det omgivende samfund. Procesanalysen vil f.eks. være velegnet til at vise, hvordan et givent produktionssystem teknisk-organisatoriske krav til arbejdskraftens størrelse, sammensætning og kvalifikationer imødekommes af familie og husstand, og hvilken effekt det har på de interne konstellationer, det materielle og immaterielle levestandardniveau og familiens og husstandens relative placering inden for samfundets klasse- og lagdeling.

Husstandsstudier opererer sædvanligvis med et skarpt skel mellem beslægtede, som

lever sammen i en husstand, og slægtsnetværket i bredere forstand. *Wheaton* har slået til lyd for, at et sådant skel ikke mindst er kunstigt og misvisende i forbindelse med familie og husstand i agrare sammenhænge, hvor den geografiske og sociale mobilitet var begrænset. *Goody* anlægger et beslægtet synspunkt. Husstandsstrukturen og husstandsstørrelsen er efter hans mening ikke særligt følsomme indikatorer for, hvordan familien har udviklet sig historisk. De væsentlige forandringer er ikke foregået på husstandsniveau, men i slægtsystemer.²⁴

D. Sabean har påpeget, hvorledes slægtsrelationers omfang og karakter blandt Vesteuropas bondebefolkning ca. 1500–1800 kan indkredses gennem systematiske undersøgelser af kirkebøger, testamenter, inventarielister, matrikler, samt civil- og strafferetlige normer og praksis. Gennem disse kilder kan der skabes et socialt differentieret billede af, hvorledes ejendoms- og besiddelsesforhold strukturerede slægtsrelationerne, hvordan fiktive slægtsforhold kunne kompensere for »ægte« slægtsforhold, samt hvordan ægte-skabsstrategier, omsorg for gamle, børneopdragelse og konflikter mellem beslægtede bestyrkede eller svækkede eksisterende slægtsarrangementer eller skabte nye.

Spørgsmålene om, under hvilke betingelser bestemte familietyper opstår, eksisterer og forandres, samt hvordan forandringer i familiestrukturen er relateret til forandringer i samfundet har desværre ikke hidtil været særligt højt prioriterede forskningstemaer, selvom der ikke savnes programatiske udsagn om disse spørgsmåls store betydning. Atomiseringen af den familiehistoriske forskning i en række specialiteter, som er koncentreret om at fremdrage enkelte aspekter ved familien, er en vigtig årsag hertil. En anden er mikro-undersøgelsernes store popularitet.

23. Hareven (1974) s. 322–327, Berkner (1975) s. 727 og 138, samme (1972a) s. 398–418 og (1972b) s. 145–56, Wheaton (1975) s. 601, Goody (1972) s. 119–120.

24. Wheaton (1975) s. 605–608, Goody (1972) s. 103–106.

Husstandsstudierne har e.m.m. medvirket til at skyde disse problemer i baggrunden, da de har formidlet et indtryk af en betydelig ensartethed i familie- og husstandsstrukturen i perioden 1500–1900. Denne ensartethed forekommer imidlertid mere at være af formel end reel art og resultat af abstraktion fra den realhistoriske kontekst, familien indgik i.

Studier af husstandsstrukturen har peget på kærnefamilien som den almindeligste samlivsform i hele perioden 1500–1900. Husstande med mere komplekse familietyper synes at have været minoritetsfænomener. I hele perioden er de almindeligst forekommende familietyper, som en række forskere har registreret ved analyser af optællingslister og folketællingsmateriale, udover kærnefamilien, den »ufuldstændige« familie og den udvidede familie. Såvel de engelske husstandsundersøgelser som undersøgelser fra andre vesteuropæiske lande har peget på en bemærkelsesværdig konstans, hvad angår disse typers relative fordeling og husstandens gennemsnitlige størrelse. Husstandsstudierne har endvidere sat den sociale homogenitet og isolation, som karakteriserer nutidens familieliv i et skarpt relief gennem påvisningen af et betydeligt »fremmedelement« – tyende, svende, lærlinge, logerende og lignende – i fortidens husstande.²⁵ De mange husstandsstudier er endnu alt for spredte i tid og rum til at sikre konklusioner kan drages om familiestrukturens karakteristiske træk i perioden, såvel på nationalt niveau som på vesteuropæisk.

Forholdsvis få historikere har beskæftiget sig med familiens forandring over længere tidsrum og denne forandrings socio-økonomiske, politiske og ideologiske årsager. Eftersom familien, bl.a. på grund af sin funktion som et centrum for børneavl og børneopdragelse, synes at forandre sig

langsommere end andre institutioner i samfundet, vil en alt for snæver kronologisk afgrænsning af familieanalysen ofte vanskeliggøre en identifikation og vurdering af sådanne forandrings karakterer.

Den franske demograf *P. Ariès*, hvis originale forfatterskab ikke alene har haft en stærk indflydelse på den franske, men på det internationale familieforskning generelt, har i sin klassiske undersøgelse af barndommens historie i Frankrig, som vil blive omtalt nedenfor, netop dyrket »la longue durée«. Ariès henlægger kærnefamilien opkomst som den *socialt* dominerende familietype til det 16.–18. århundrede. Denne familietypes nutidige særegenhed, der iflg. Ariès består i et klaustrofobisk, socialt afsnøret samliv mellem forældre og børn kontrasteres med det franske feudalsamfunds åbne familieformer. Ariès undersøgelse belyser i første række om familieformernes udvikling inden for de højere samfundsklasser. Denne udvikling anskues ved næsten udelukkende at fokusere på en enkelt familiefunktion – socialisationsfunktionen. Kærnefamilien opkomst som den socialt dominerende familietype gøres til et resultat af et radikalt brud i forældre-barnforholdet. Som jeg siden skal komme ind på, anvender Ariès næsten udelukkende socialpsykologiske og ideologiske årsagsforklaringer.²⁶

L. Stone har ligeledes beskæftiget sig med kærnefamilien opkomst som den socialt dominerende familietype. Kærnefamilien sociale dominans etableredes iflg. Stone i England i perioden 1500–1700. Som Ariès mener han, at dette først bliver en realitet inden for det kapitalistiske borgerskab. Kærnefamilien sociale opkomst fortolkes som resultat af tre indbyrdes forbundne forandringer i det engelske samfund: (a) slægtens svækkelse, (b) den moderne stats fremvækst og gradvise overtagelse af sociale, økonomiske, juridiske og politiske

25. Sabeau (1976) s. 96–11. Vedr. Husstandsstrukturen og husstandens størrelse, se Laslett (1972b) s. 125–158, Armstrong (1972) s. 205–214, Biraben (1972) s. 236–254, Blayo (1972) s. 255–266, Dupâquier & Jadin (1972) s. 283–298, van der Woude (1972) s. 299–318, Hélin (1972) s. 319–334, R. Smith (1970) s. 69–84, Lees (1969) s. 357–359, Anderson (1971), Connell (1962) s. 502–523.

26. Ariès (1973) s. 351–391.

funktioner, som traditionelt havde været et slægtsanliggende, samt dens voksende betydning som autoritet og loyalitetspol for individet, og endelig (c) protestantismens (puritanismens) sejr og stigende betoning af familien som et moralsk og religiøst centrum i individets tilværelse. Undersøgelsen er en velegnet model for, hvordan forandringer i familiestrukturen kan analyseres. Stone anskuer kærnefamiliens opkomst som socialt dominerende familietype som resultat af en kontraktionsproces, dels i form af kærnefamiliens tiltagende frigørelse som selvstændig økonomisk enhed i forhold til slægten, dels i form af en stigende polarisering mellem familie og samfund, mellem tilværelsens private og offentlige side. Psykologisk og socialt vædes de indre bånd mellem ægtefæller og børn tættere sammen. Den religiøse og verdslige ideologis nye betoning af kærlighedens betydning for familielivet fungerede som et integrerende middel og en retfærdiggørelse af hustruens juridiske svækkede stilling samt af voksende fysisk voldsanvendelse som opdragelses- og disciplineringsmiddel over for børnene, et træk som Stone betragter som et udtryk for og en funktion af det engelske samfunds autoritære præg. Stone synes at mene, at de her omtalte karakteristika var gyldige i alle samfundsklasser. Hans materiale belyser dog mest aristokratiet og det kapitalistiske borgerskab. Kærnefamiliens individualisering anskues som et moment ved den tidlige kapitalismes omformning af det engelske samfund. Hvor Ariès i alt væsentligt henholder sig til socialpsykologiske og ideologiske forklaringer på kærnefamiliens sociale opkomst som dominerende familietype, opererer Stone med et bredere spektrum af årsagsforklaringer, som dog ikke vægtes mod hinanden.²⁷

Den familiehistoriske forskning har bidraget til at give retshistorien en fornyet

aktualitet. Retsregler og retspraksis afspejler et givent samfunds bestræbelser på at fastlægge en bestemt ejendomsstruktur og bestemte besiddelsesformer. En række familiehistoriske undersøgelser har givet indblik i, hvorledes skiftende retsregler og retspraksis vedrørende arv og formueforholdet mellem ægtefæller påvirkede familiestrukturen og de interne relationer mellem forældre og børn og mellem søskende.²⁸

Ariès og Stone leverer empirisk belæg for, at kærnefamilien ikke, som traditionelt antaget, var et produkt af industrialiseringen og urbaniseringen eller var et ledsagefænomen hertil, samt at bredere familiekonstellationer ikke generelt dominerede forud herfor. Så længe forholdet mellem slægtsystemet og kærnefamilien er så relativt uudforsket et tema som idag bør man næppe drage for vidtgående slutninger. Den tyske sociolog R. Königs påpegning af, at familie- og slægtsystemets udvikling ikke nødvendigvis bør betragtes som en irreversibel og lineær proces, er et synspunkt, som den familiehistoriske forskning i højere grad burde tage til sig. At den vesteuropæiske samfundsudvikling generelt svækkede slægtens betydning i samfundet og for familien kan der næppe herske tvivl om. Bevæger man sig imidlertid fra det generelle til det specielle plan, bliver det straks mere kompliceret. Hermed tænkes ikke bare på, at en given families forventninger og krav til slægten ændres i løbet af familiens livscyklus og at slægtens muligheder for at imødekomme disse krav vil variere og vice versa, men også på, at en svækkelse af familie- og slægtsrelationernes omfang og styrke i een generation af f.eks. arbejderfamilier ikke nødvendigvis fastholdes som et permanent træk over flere.²⁹

Såvel Ariès som Stone kan således kritiseres for i nogen grad at ligge under for en

27. Stone (1975) s. 13–58.

28. Vigtige bidrag af bl.a. E. P. Thompson, Berkner, E. Le Roy Ladurie, Cooper og Kiernan er trykt i Goody, Thirsk & Thompson (1976). Se desuden: Habakkuk (1955) s. 1–12.

29. König (1974) s. 123–143.

lineær udviklingstankegang. En sådan tankegang kommer endnu stærkere til udtryk i sociologen *Neil J. Smelers* teoretisk interessante, men vanskeligt tilgængelige analyse af den engelske industrialiserings effekt på familiens struktur og funktioner, belyst med Lancashires bomuldsindustri som udgangspunkt. Smelser betragter familien som et subsystem i samfundet. (Hans samfundsteori er en funktionalistisk konsensusteori. Samfundet postuleres at være et system i balance eller ligevægt. En funktionel forudsætning for, at balancen kan opretholdes er, at der er enighed om målsætninger og vurderinger, hvilket tilvejebringes gennem social kontrol og socialisationsprocesser. Konflikter, som truer med at forstyrre samfundets ligevægt vurderes negativt. Smelers teori indeholder således en konservativ »bias«. Social forandring involverer iflg. Smelser strukturel differentiering. Samfundssystemet og dets subsystemer bliver mere komplekse og specialiserede. Social forandring indebærer konflikt og social opløsning(»desorganisation«), som truer samfundets ligevægt. Smelser beskriver konflikter i psykologiske termer alene og som udtryk for brud i samfundets norm- og værdisystem. Konfliktløsning beskrives som en faseopdelt proces, hvorigennem konflikterne identificeres, inddæmnes og endelig gennem sociale kontrolmekanismer og socialisation ledes i baner, som genskaber ligevægtstilstanden i samfundet. Polemisk kan man sammenligne Smelers opfattelse af social forandring med skakspillet. Ved spillets begyndelse står konger, dronninger, springere etc. i velordnede rækker. Under spillet bringes der alvorlig uorden i rækkerne, men når spillet er slut, er brikkerne påny bragt tilbage i deres oprindelige positioner).

Som udgangspunkt for en bestemmelse af, hvorledes bomuldsindustriens teknisk-organisatoriske udvikling indvirkede på familien, har Smelser valgt tekstilarbejderfamilien i det sene 1700-tals Lan-

cashire. Denne familie karakteriseres som en mangefunktionel enhed, der var rammen om produktion, forbrug, opdragelse og faglig oplæring af børnene til deres fremtidige erhvervsroller. Tekstilarbejderfamilien var allerede forud for bomuldsindustriens opkomst og ekspansion i det nordvestengelske grevskab en lønarbejderfamilie. Hverken bomuldsindustriens fremvækst eller dens første ekspansion rokkede afgørende ved tekstilarbejderfamilien struktur og funktioner. Familien kunne såvel opretholde sit produktionsfællesskab i den forlagsorganiserede bomuldsindustri som i det tidlige fabrikationssystem. Det var iflg. Smelser først, da spindefabrikkerne blev fulgt op af vævefabrikker, kort sagt, da begge de vigtigste arbejdsprocesser var blevet mekaniseret og bragt ind i fabriksregi, familien kom i krise. Børns og forældres produktionsfællesskab kunne ikke længere opretholdes. Smelser betragter den engelske fabrikslovgivning i 1830'erne og 1840'erne som medvirkende til at fuldende familiens overgang fra at være en multifunktionel til en mere specialiseret enhed. Fabrikslovgivningen udskilte visse alderskategorier af børn fra fabrikkerne og begrænsede og regulerede unge menneskers og kvinders arbejdstid og -forhold. Børns begyndende overgang til ren forbrugerstatus og begyndende integration i skolesystemet betød ikke blot, at forbindelsen til forældrene i produktionsprocessen blev kappet over, men bl.a. også en svækkelse af familiens traditionelle socialisationsfunktion. I løbet af tidsrummet 1770–1850 mistede familien ikke alene sin traditionelle produktionsfunktion som følge af adskillelsen mellem arbejdsliv og familieliv, men også dens betydning som ramme om børns opdragelse og faglige oplæring blev reduceret.³⁰

Den schweiziske etnolog *R. Braun*, som i en ambitiøst anlagt undersøgelse af industrialiseringens indvirkning på befolkningens totale livssammenhæng i Züricher Oberland ca. 1650–1900, har ligeledes be-

30. Smelser (1959) s. 10–20, 158–312.

skæftiget sig med familien. En af undersøgelsens mange forcer er, at familien ikke opfattes som et passivt objekt for de mangesidige forandringer af dens objektive livsvilkår, som den forlags- og fabriksorganiserede bomuldsindustriens opkomst og ekspansion og de dermed forbundne magt- og autoritetsforhold førte med sig. Familien skildres både som objekt og subjekt. Samfundet anskues ikke kun som en ydre magt, der sætter de betingelser, familien eksisterer under, men også som en indre magt. Braun fastholder således samspillet og modsætningerne mellem familiens objektive eksistensvilkår og dens bevidsthedsmæssige og adfærdsmæssige fortolkninger heraf. Familiens bevidsthed og adfærd beskrives konsekvent i et dobbeltperspektiv: som situationsbunden og historisk betinget. Ikke mindst af den grund giver undersøgelsen et fremragende og levende billede af familien som *bærer* af sin egen historie. Hvor Smelser ud fra sin fundamentalt set statiske model nok kan beskrive familiens forandringer, men vanskeligt forklare disse forandringers særlige historiske træk og dybere årsager, giver Braun en bedre mulighed for at forstå disse forandringer. Det billede, som hos Braun aftegner sig af industrialiseringens effekt på familien har i det ydre mange træk til fælles med Smelsers.³¹

Som Smelser og Braun modificerer sociologen *M. Anderson* opfattelser af industrialiseringen som et dramatisk brud med en idyllisk fortid. Anderson vil med sin analyse af industribyen Prestons arbejderbefolkning undersøge industrialiseringens effekt på familie og slægt. Hans mere overordnede formål er at teste et sæt af hypoteser med henblik på formuleringen af en generel teori, som kan forklare under hvilke betingelser, der optræder forandringer i familie- og slægtsrelationerne. Andersons teoretiske udgangspunkt er individcentreret. Det er hans opfattelse, at sociale fænomener bør studeres med ud-

gangspunkt i det enkelte menneske. Individet opfattes som i princippet frit med hensyn til at handle og vælge. Sociale relationer mellem individer betragtes som bytteprocesser, hvori parterne kun deltager, så længe de fortolkes som mere profitable og hensigtsmæssige end alternative relationer. Anderson postulerer, at individet i en given situation rationelt vælger den adfærd, som giver udsigt til flest mulige fordele og færrest mulige ulemper. Polemisk kan man hævde, at Andersons opfattelse af individet og dets handlinger svarer til den adfærd, som vi med rette eller urette tillægger arbejdsgiveren eller forretningsmanden, som sætter alle medmenneskelige hensyn til side for at klare sig i konkurrencen og maksimere sin profit så omkostningsfrit som muligt. Anderson går ud fra individet som en statisk, ikke som historisk foranderlig størrelse. Forholdet mellem individet og samfundet opfattes dualistisk. Et andet problem er, at han ikke nærmere definerer begreberne fordel og ulempe. Dette betyder bl.a., at de sociale relationer, han gennem sin empiriske analyse får af dækket, fortolkes temmelig vilkårligt.

Anderson vil følge industrialiseringens effekt på familien gennem tre årtier. Hans undersøgelse viser dog i første række forandringer i individets relationer til familie og slægt i løbet af det livscyklus. Ved en sindrig og metodisk interessant korrelationsanalyse af navnlig 1851-folketællingens oplysninger om Preston-husstandes adresse, medlemstal og medlemssammensætning, enkeltpersoners navn, civilstandsstatus og erhverv, fødested og relation til husstandsoverhovedet får Anderson fremdraget et væld af nye oplysninger om arbejderfamilien i bomuldsindustrien. Blandt Prestons arbejdere var kærnefamilien den dominerende familietype. I visse faser af livet indgik de fleste dog i udvidede familietyper. Unge nygifte par boede f.eks. ofte hos svigerforældre/forældre indtil de fik børn, og enlige gamle søgte sammen

31. Braun (1960) s. 59–155, samme (1965) s. 24–41, 45–50, 112–136, 192–202, 241–249. Om industrialiseringen og arbejderfamilien, se endvidere: Hewitt (1958), Grüner (1973), Scott (1969) s. 3–48.

med deres børn eller fjernere slægtninge. Udvidede familietyper (og storfamilier) var iflg. hidtil gennemførte undersøgelser af husstandsstrukturen et minoritetsfænomen, der som oftest optræder, hvor jord- eller kapitalejendom var involveret. Blandt Prestons arbejdere savnedes et sådant økonomisk grundlag. Bag den formelle ensartethed lå forskellige socio-økonomiske realiteter. Anderson argumenterer for, at forekomsten af bredere familiesammenhænge end kærnefamilien var en af de måder, hvorpå den enkelte valgte at løse de kriser, som opstod i løbet af dets livsforløb, såsom sygdom, arbejdsløshed og dødsfald.³²

Et af Andersons mange delresultater er hans interessante påvisning af gifte kvinders erhvervsmønster, som inddrages for at belyse, hvorvidt forsømmelse af børn var et typisk træk ved arbejderfamilien i den tidlige industrialiseringsfase, således som samtidens kritikere af fabrikssystemet og eftertidens pessimistiske »fortolkere af den industrielle revolution« har hævdedet. Prestons gifte kvinder og mødre prioriterede tilsyneladende børns pasning og pleje højt. Anderson viser således, hvordan udearbejdende mødre levede i husstande, hvor andre beslægtede eller ikke-beslægtede personer kunne påtage sig disse opgaver.

Studier af familie og husstand som klasse- og lagspecifikke fænomener er e.m.m. en grundbetingelse for, at historikere kan få et rigtigt greb om de reelle ligheder og forskelle, som gemmer sig bag begreber som kærnefamilie, udvidet familie osv. Nogle studier, som ikke i første række retter søgelyset mod familien, skal nævnes i denne forbindelse. Det gælder *L. Stones* værker om det engelske aristokrati i det 16.

og 17. århundrede, *O. H. Huftons* undersøgelse af det førrevolutionære Frankrigs fattige lønarbejdere og halvproletariserede småbønder og håndværkere, *A. Daumards* disputats om det parisiske borgerskab i første halvdel af 1800-tallet, samt *J. Fosters* undersøgelse af den tidlige engelske arbejderklasse i tre bysamfund.³³

En række kvindehistoriske forskningsbidrag har også kastet nyt lys over især familielivets »inderside« i 1800-tallets arbejderklasse og »middle class(es)«. Disse endnu ret spredte forskningsbidrag formidler et indtryk af såvel arbejderfamiliens som middelklassefamiliens »feminisering«.³⁴

Den tyske økonom *E. Egner* har forsøgt at identificere de typiske træk ved familiehusholdningen i en komparativ analyse af tre »Haushaltsepochen«: den førindustrielle (ca. 1500–1750), den industrielle overgangsepoke (ca. 1750–1900) og den industrielle epoke (det 20. århundrede). Undersøgelsen giver næppe noget repræsentativt billede af familiehusholdningen i de klasser og lag, den omfatter, men aftegner nogle hovedlinjer og -faser i overgangen fra forrådshusholdning til kontant-husholdning. *F. Collier* og *L. Schneider* har begge leveret punktundersøgelser af arbejderfamiliens levestandard på grundlag af bl.a. fabriksregnskaber og husholdningsbudgetter.³⁵ Mulighederne for at belyse det vigtige spørgsmål om familiens levestandard og forbrugsmønster via privatarkivalisk kildemateriale af den nævnte art er næppe store. Der er imidlertid ingen tvivl om, at punktundersøgelser af levestandardkomponenternes fordeling i familien og familiens konsumstil vil kunne give et noget mere realistisk billede

32. Anderson (1971) s. 4–16, 43–78, 136–169. En kritisk redegørelse for bogens indhold, se *Vammen* (1975) s. 185–189.

33. Hufton (1974), Stone (1965) og samme (1973), Daumard (1963), Foster (1974). Endvidere henvises til *H. Möllers* folkemindevidenskabelige værk (1969), hvis hovedtema er 1700-tallets småborgerlige familie. Om det franske småborgerskabs familieforhold, se: *Soboul* (1968).

34. *Oakley* (1976), *McBride* (1976), *Stearns* (1972) s. 100–120, *Peterson* (1972) s. 3–19, *Horn* (1975), *Branca* (1975), *Davidoff*, *L'Esperance*, *Newby* (1976) s. 139–175, *Alexander* (1976) s. 59–111, *Engelsing* (1973a) s. 225–311.

35. *E. Egner* (1964), *Collier* (1965), *Schneider* (1967), *Oren* (1974), *Engelsing* (1973b) s. 26–50.

end det, man kan opnå via de gængse leve-standardsberegninger.

3. Studiet af børn og unge

I historievidenskaben savnes der ikke ganske tradition for at studere børn og unge og deres livsvilkår. Således har f.eks. retshistorien, den økonomiske historie, idéhistorien, skolehistorien og den ældre socialhistorie fremdraget aspekter ved børns og unges situation i fortiden. De sidste årtiers historisk-demografiske forskning og her navnlig familierekonstitutionsstudierne, samt undersøgelser af husstandsstrukturen har bidraget til at placere børn og unge mere centralt i historikerens bevidsthed, og de har påpeget behovet for analyser, som specielt retter søgelyset mod disse grupper. De praktiske udslag af den stærkere interesse for børn og unge har dog hidtil været ret fåtallige.

Den historisk-demografiske forskning har understreget, at børn og unge vejede betydeligt tungere inden for 1500–1800-tallets vesteuropæiske befolkningsstruktur end idag. Den har ligeledes indirekte påpeget den skarpe kontrast imellem børns og unges (samt voksnes), overlevelseschancer i fortiden og nutiden. I retrospektiv fremstår det generelle, omend gradvise fald i spædbørns- og barnedødeligheden i løbet af forrige århundrede og i dette som et historisk fænomen, man kunne fristes til at betegne som en revolution. I et forsøg på at supplere eller levere alternativer til den historisk-demografiske forsknings forklaringer på årsagerne til 1600- og 1700-tallets høje fødselshyppighed og dødelighed har en række historikere rettet blikket mod forholdet imellem forældre og børn. De »førindustrielle« samfund var karakteriseret ved en langsom eller stagnerende befolkningstilvækst. Forklaringerne herpå lægger som regel vægt på demografiske og økonomi-

ske årsager hertil. Familiehistorikere har præciseret nødvendigheden af et bredere spektrum af forklaringsfaktorer. *J. L. Flandrin* anskuer således den høje dødelighed og fødselshyppighed som udtryk for en fatalistisk holdning til livet og døden og argumenterer for, at den usædvanligt høje spædbørnsdødelighed i Frankrig i det 16.–18. århundrede i vidt omfang var begrundet i forældres forsømmelighed over for deres eget afkom. Fødselskontrollens introduktion i ægteskabet i det 17. århundrede og generelle gennemslag i det 18. fortolkes dels som udtryk for ønsker om at adskille børneavl og seksualitet, dels som udtryk for en ny interesse for barnets sundhed og liv. Det traditionelt korte tidsinterval imellem børnefødsler blev med fødselskontrollens gennemslag afløst af et længere tidsinterval, som forøgede det enkelte barns chance for at blive ammet længere og dermed dets chance for at overleve. Fødselskontrollen, som modificerede det traditionelle fertilitetsmønster, sættes således i relation til faldet i barnedødeligheden i 1700-tallets slutning.³⁶

Var barnedødeligheden stor i familien, var den det ikke mindre i tilfælde, hvor spædbørn blev overladt til ammer, eller hvor forældre eller ugifte mødre opgav at passe og pleje deres eget afkom. Franske punktundersøgelser har peget på et voksende antal forladte og illegitime børn i 1700-tallet og analyseret deres skæbne. Det samme tema er levende skildret af *O. Huf-ton*.³⁷

Den franske demograf *P. Ariès* har spillet en banebrydende og normsættende rolle i forbindelse med studiet af børns historie. Hans klassiske undersøgelse af barnet og familielivet under »l'ancien regime« indeholder vigtige ansatser til en teori om forandringer i børns placering i samfundet fra det senmiddelalderlige feudalsamfund til 1900-tallets industrikapitalistiske samfund. Ariès anskuer dette lange tidsrum

36. Flandrin (1973) s. 174–177, 181–182, 193–205.

37. Hufton (1974) s. 318–351, Chamoux (1973) s. 263–285, Lebrun (1972) s. 1183–1189, Depauw (1972) s. 1155–1182.

som den kronologiske ramme omkring en udviklingsproces, som i stigende grad isolerer børn som en særlig gruppe i de voksnes erfarings- og livssammenhænge, som karakteriserede feudalsamfundet. Feudalsamfundets »korte« barndom blev således afløst af det moderne samfunds »lange« barndom. Ariès hævder at feudalsamfundets mennesker omfattede børn med »munter ligegyldighed«. Et begreb om barndommen som en særlig fase af livet og af børn som mennesker med særlige psykologiske karakteristika savnedes. Det er Ariès' drastiske og dristige postulat, at et begreb om barndommen som et særligt livsafsnit først opstod i det sene 1300-tal. Denne bevidsthedsmæssige forandring betegnes som »barndommens opdagelse«. Opdagelsen af barndommen kobles sammen med kærnefamiliens sociale opkomst som den dominerende familietype. Kærnefamiliens vigtigste karakteristika er iflg. Ariès dens tætte relationer mellem familiemedlemmerne og dens koncentration omkring barnet. Ariès sporer kærnefamiliens opkomst som socialt dominerende familietype til det 16.–18. århundrede. 1600-tallets borgerlige familie præsenteres som en »mellestation« mellem feudalsamfundets åbne og udadvendte familie og nutidens socialt isolerede kærnefamilie. Den ny tendens til at stramme de følelsesmæssige og sociale bånd mellem forældre og børn gik hånd i hånd med tendenser til, at familien generelt lukkedes af i forhold til den sociale omverden, samt at forældre og børn distancerede sig fra »fremmedelementer« i husstanden. I Ariès' udviklingsmodel tildeles forældre og pædagoger en ledende, men tvetydig rolle. På den ene side vurderes forældre og pædagogers nye interesse for barnets moralske, materielle og intellektuelle velfærd positivt, på den anden side lægger Ariès ikke skjul på sin negative vurdering af denne interesses konsekvenser for barnet. Børn fratages den udstrakte sociale frihed, som prægede deres tilværelse i feudalsamfundet, og de

indespærres i familien og det fremvoksende skolesystem. Ariès' undersøgelse bygger på etikettehåndbøger, pædagogisk litteratur, memoirer og breve, legetøj, klædedragten, arkitektoniske vidnesbyrd om rumindretning i boligen, samt ikonografiske kilder af religiøs og verdslig art. Hans kildemateriale kan i første række afdække forandringer i voksnes holdninger og vurderinger af børn inden for socialt set begrænsede miljøer, fortrinsvis aristokratiske og borgerlige. Hans udviklingsmodel har således ikke almen gyldighed.³⁸

Ariès' nyskabende syn på barndommens historie spores stærkt i andre studier af børns historie. Den amerikanske psyko-historiker *L. de Mause* har opponeret mod Ariès' opfattelse af, at fortidens samfund var en lykkeligere ramme omkring børns tilværelse end nutidens. *De Mause* afviser Ariès' pessimisme. »Barndommens historie er et natligt mareridt, hvorfra vi først fornyligt er begyndt at vågne op. Jo længere tilbage i historien man går, desto lavere (var) børnepasningens standard og desto sandsynligere er det, at børn blev dræbt, forladt, slået, terroriseret og udnyttet sexuel«. *De Mause's* opfattelse af barndommens historie er præget af optimistisk fremskridstro. Hans teori om udviklingsforløbet i barndommens historie fra oldtid til nutid hviler på en grundlæggende opfattelse af, at den centrale drivkraft i historiske forandringer hverken er af teknologisk eller økonomisk art, men derimod psykogene forandringer i personligheden som følge af samspillet mellem forældre og børn fra generation til generation. Disse forandringer opstår iflg. *de Mause* spontant på grund af forældres regressionsbehov og barnets behov for at etablere en social relation, og de foregår *uafhængig* af sociale og teknologiske forandringer. Den amerikanske psyko-historikers menneskesyn er reduktionistisk, hans historieteoretiske standpunkt idealistisk. For *de Mause* er et givent samfunds opdragelsespraksis bestemmende for alt andet. Historien opde-

38. Ariès (1973) s. 32–33, 49, 56–59, 125–130, 341–391.

les i 6 faser, som spænder fra oldtid til nutid. Kriterierne for faseinddelingen er, hvorvidt en eller flere af følgende tre måder, hvorpå voksne reagerer på over for barnets behov og krav, er dominerende. Den voksne kan reagere ved (a) at tillægge barnet affekter, som ubevidst er tilstede i den voksne selv, ved (b) at bruge barnet som erstatning for en betydningsfuld, voksen person fra den voksnes egen barndom eller ved (c) at leve sig ind i barnets behov og søge at tilfredsstille dem. Iflg. de Mause's teori har barndommens historie været karakteriseret ved at de to førstnævnte reaktionsmåder dominerede på bekostning af den tredje. Det var disse to måder, som gjorde størsteparten af denne historie til et mareridt. Perioden 1500–1900 danner et skel. Denne periode svarer stort set til fase 3–5 i de Mause's udviklingsmodel. Det er i løbet af denne periode, at voksne først for alvor bliver i stand til at interessere sig for barnet for dets egen skyld og til at indleve sig i dets behov. Det 18. århundrede karakteriseres som den »store overgang« i barn-forældreforholdet. Forældres opdragelsespraksis blev mere human. Tidligere tiders overgreb af fysisk eller psykisk art erstattedes af mildere disciplineringsformer. Nutiden anskues som et gyldent højdepunkt i barndommens historie. Dens opdragelsespraksis skildres, som om den svarede til de pædagogiske principper, som kendes fra eksperimentelle lilleskoler af kulturradikal observans! Et af de talrige kritikpunkter, som kan rettes mod de Mause's teori er udover de allerede nævnte bl.a. hans dualistiske opfattelse af individet og samfundet. Da de psykogene forandringer, som er drivkraften i historien, opstår *uafhængigt* af sociale, økonomiske og teknologiske forhold i et givent samfund vil det principielt

være umuligt at forklare, hvorfor f.eks. franske bønders børneopdragelse i 1600-tallet afveg fra det franske aristokratis, eller hvorfor 1500-tallets vesteuropæiske samfund savnede nationale skolesystemer og obligatorisk skolepligt i modsætning til 1800-tallets samfund. Socialpsykologiske fænomener lader sig heller ikke, således som de Mause gør det, beskrive i individualpsykologiske kategorier. Et givent samfund er ikke blot summen af de individer, som indgår i det. Det er således ikke gyldigt, at drage konklusioner om et givent samfunds karakter med udgangspunkt i en teori, som er individcentreret som de Mause's er det. Det er netop med henblik på dette overordnede mål, de Mause har oparbejdet sin teori.³⁹

Det er næppe en fejlagtig påstand at hævde, at historikere som flest forklarer individualpsykologiske eller socialpsykologiske fænomener i fortiden ud fra »common sense«-betragtninger. Historievidenskaben kan ikke som helhed siges at være niveau med psykoanalysens og psykologiens landvindinger. Da begge disse videnskaber fortrinsvis anvender et individualpsykologisk begrebsapparat forekommer deres umiddelbare relevans for den moderne familiehistoriske forskning ret begrænset. Da familiehistorien i højere grad er orienteret mod at studere kollektive (bevidstheds)fænomener end individuelle, forekommer behovet for socialpsykologiske teorier og begreber mere oplagt.

D. Hunt har i en yderst interessant undersøgelse med en titel, der lover mere end den holder, forsøgt at koble psykoanalyse og historie, og det har han gjort med et resultat, som i højere grad end de Mause's demonstrerer perspektivet i en sådan kobling. Hunt vil vise hvordan forholdet mellem forældre og børn udfoldede sig inden

39. de Mause (1974) s. 1–4, 6–21, 51–54, N. Z. Davis (1971) s. 41–75, har opponeret imod Ariès' påstand om, at det først i 1700-tallet blev almindeligt at skelne mellem barndom og ungdom (adolescence) og hævder, at ungdommen i de fleste samfund betones som en særlig fase mellem barndommen og voksenalderen. Det, som adskiller et samfund fra et andet er, hvorvidt alder generelt og ungdom specielt er kriteriet for rollefordeling og i hvilket omfang, der forekommer særlige aldersgrupper, f.eks. organisationer med medlemmer på samme alderstrin. Dette synspunkt støttes af Gillis, hvis undersøgelse om ungdommens historie ca. 1770 til idag rummer en del stof om unges placering i familien, Gillis (1974).

for 1600-tallets aristokratiske familier i Frankrig. Hvor Ariès stort set negligerer det lille barn i sin analyse, står dette netop i centrum hos Hunt. På grundlag af breve, memoirer, etikettehåndbøger og den franske hoflæge J. Héroards usædvanlige dagbog, hvori dauphinen, den senere Ludvig XIII's barndom er skildret rekonstruerer Hunt personkonstellationerne i det franske samfunds fornemste miljøer. Hunts skildring af samspillet mellem forældre og deres allierede – slægtninge, guvernanter og barnepiger – på den ene side og det 0–7-årige barn på den anden får tilføjet en ekstra dimension gennem Hunts kritiske anvendelse af den amerikanske Freud-revisionist Erik H. Eriksons teori om individets psyko-sociale udvikling. (Hvor Freud definerede mennesket som et driftsvæsen og fortrinsvis anskuede psykiske processer i et biologisk perspektiv, synes Erikson både at definere det som en biologisk og social størrelse. Erikson overtager Freuds lære om de infantile stadier – det orale, anale og falliske stadium – og giver jeget, dvs. den artikulerede del af personen samme status som det'et, dvs. det ubevidste, som hos Freud betones stærkest som aggressive og seksuelle drifters »oplagringssted«. I Eriksons teori er det ikke alene dynamikken i barnets psyko-sociale vækst, som der lægges vægt på, men også at samspillet mellem børn og voksne forandrer de voksne. Teorien har en sociologisk dimension, som savnes hos Freud).

Hunts analyse af børneopdragelsen er bygget op omkring de førnævnte stadier. Han viser, at en række stipuleringer om forældres vilje til at optræde imødekommende over for barnet langt fra altid var tilstede. For det lille barn var de første leveårs centrale problem at få tilstrækkeligt at spise. Hunt beskriver, hvilke enorme problemer, selv den franske dauphin havde mht. at få tilfredsstillet dette elementære behov. Hunt genfinder ingen »munter ligegyldighed« i forældre-

nes indstilling til deres afkom. Barnet betragtedes som et lille dyr og tildeltes først sent status som menneske, et forhold, Hunt mener, skyldtes forældres bevidsthed om, at de ikke var i stand til at holde børn i live og deres manglende viden. Først omkring syvårsalderen var barnet »kureret« fra den tidlige barndom. Ud fra en samlet vurdering af datidens opdragelsespraksis konkluderer Hunt, at det centrale problem i barnets udvikling var de restriktioner, hvormed datidens børneopdragere søgte at begrænse dets personlige selvstændighed. Hunts forsøg på at placere den aristokratiske og kongelige børneopdragelse i et bredere samfundsmæssigt perspektiv er præget af forsigtighed og består fortrinsvis af en række interessante deduktive hypoteser, som kunne fortjene at blive efterprøvet nøjere.⁴⁰

E. Shorter har forsøgt at vise, hvornår den traditionelle mangel for interesse for det lille barn blev afløst af moderkærlighed i Vesteuropa blandt de lavere samfundsklasser. Som Ariès betragter han borgerskabets opdragelsespraksis som normgivende for de lavere klassers. Som grove indikatorer for moderkærlighedens fremvækst benyttes vidnesbyrd om forbedringer i spædbarnsplejen, om faldende spædbørnsdødelighed, om stigende tendens til at anerkende børn født uden for ægteskab og mødres vilje til selv at amme deres børn. Shorter hævder, at moderkærlighed, forstået som spontanitet og indfølelse, først begyndte at blive en realitet omkring 1850 og tidligere i England og Frankrig end i Tyskland. Som Flandrin betoner Shorter forældres traditionelle ligegyldighed over for småbørn som hovedårsagen til den høje dødelighed blandt de yngste aldersklasser i det »førindustrielle« samfund.⁴¹

Studierne af husstandens struktur og størrelse har via kortlægningen af ikke-beslægtede personers tilstedeværelse i familiehusholdningen peget på, at børns og unges

40. Hunt (1970) s. 11–26, 113–179.

41. Shorter (1975) s. 256–287.

tilknytning til deres biologiske forældre var af en mere skrøbelig og kortvarig art end i nutiden. Disse træk var ikke alene begrundet i demografiske forhold, men hang også sammen med den ekstensive udnyttelse af børns og unges arbejdskraft i den samfundsmæssige produktion, samt med familiens centrale funktion som bærer af denne produktion og vigtige rolle som opdragelses- og uddannelsesinstans. A. MacFarlane skønner på grundlag af spredte oplysninger fra 1600-tallets England, at børn almindeligvis forlod deres biologiske forældre i 10–15 årsalderen, ofte endda tidligere. Deres sociale tilhørsforhold var bestemmende for, om de blev sendt til en kostskole eller blev sat i lære som tyende eller lærlinge.⁴²

III.

Den familiehistoriske forskning har såvel gennem sine problemstillinger som gennem sine hidtidige resultater til fulde vist sin eksistensberettigelse som en socialhistorisk disciplin. Den har bidraget til at skabe en bredere viden og forståelse for menneskers totale livssituation i fortiden og de bevidstheds- og adfærdsmønstre, som var betinget heraf. Den familiehistoriske disciplins centrale problem, som den deler med de fleste andre socialhistoriske specialiteter, er, hvorledes den teoretisk skal placeres i forhold til socialhistorien generelt, samt hvad der er dens særlige empiriske genstandsområde, to ting som er knyttet sammen. Man kunne fristes til at mene, at dette problem vil løse sig af sig selv, efterhånden som den empiriske viden har vokset sig større end idag. Der er imidlertid min opfattelse, at dette ikke vil være nogen løsning. Familiehistoriens integration i den almene historie lader sig ikke løse ordentligt ad »kompilatorisk« vej, ved at familiehistoriske forskningsresultater sammenstykkes med andre forskningsre-

sultater fra det socialhistoriske felt. Som alternativ til en tålmodig afventning på en øget vidensproduktion om familien vil jeg hævde, at en ægte integration mellem familiehistorien og socialhistorien kun kan etableres, såfremt familiehistorikere i højere grad end hidtil studerer familien i et holistisk perspektiv. Det er således i udgangssituationen nødvendigt at undersøge familiens placering inden for en given samfundsstruktur, da denne i sin helhed sætter de objektive betingelser for familiens former, funktioner, indhold og handlemuligheder, samt dens betydning for individet og samfundet.

I den hidtidige familiehistoriske forskning er familien i højere grad blevet studeret på mikroniveau end på makroniveau. Den lokal- og regionalhistoriske tilgang dominerer både familierekonstitutionsstudierne og analyserne af husstandens og familiens struktur. Forskningsresultaterne fra sådanne lokal- og regionalhistoriske undersøgelser tillader ikke generaliseringer om, hvilke træk der var typiske på nationalt plan eller at drage overbevisende tværnationale sammenligninger inden for tidsrummet 1500–1900 eller udsnit heraf. En udvælgelse af lokalsamfund og regioner ud fra økologiske og sociale repræsentativitetskriterier vil utvivlsomt bringe et klarere billede af familien og dens historiske udvikling for en dag, samt tillade generaliseringer på nationalt og tværnationalt plan. Familiehistorikerne har almindeligvis også i højere grad interesseret sig for at undersøge interne processer og relationer i familie og husstand, end for at undersøge familiens og husstandens skiftende deltagelse i samfundsmæssige produktions- og reproduktionsprocesser. Analyser heraf ville give et langt klarere billede af, under hvilke betingelser bestemte familie- og husstandsformer og funktioner opstår, opretholdes og forandres, ligesom de i højere grad vil kunne

42. MacFarlane (1970) s. 205–210. Om børn i England i tidsrummet 1500–1900 se i øvrigt: Laslett (1973) Pinckbech & Hewitt (1969–1973). Bibliografi om børns historie: se Sommerville (1971).

lægge op til præciseringer af familiens skiftende indflydelse på sociale forandringer.

I den hidtidige familiehistoriske forskning har påvirkninger fra demografien, sociologien, antropologien/etnologien samt psykologien og psykoanalysen været mærkbar, ikke mindst fra de tre førstnævnte nabovidenskaber. Den tværvideenskabelige linie må som helhed betragtes som en værdifuld fornyelse for historievidenskabens familieforskning, omend man undertiden kan få en uhyggelig fornemmelse af, at familiehistorikere arbejder på at gøre historievidenskaben til en hjælpedisciplin inden for især sociologien og demografien. Fra sociologien og demografien har familiehistorikere lånt kvantitative metoder og statistisk-matematiske modeller, og ligesom forskere fra disse videnskaber har de søgt at udnytte EDB-tenikken. EDB-tenikken er principielt et nyt og vigtigt middel, som historikere kan og bør betjene sig af, bl.a. fordi der gives langt større muligheder for at gennemarbejde større kildemængder, end den enkelte forsker alene vil kunne klare. Men også inden for den familiehistoriske forskning synes de kvantitativt arbejdende historikers tekniske brillians ofte at stå i et sært modsætningsforhold til deres resultatets begrænsede erkendelsesværdi. Også blandt familiehistorikere gør en tendens til at betragte kvantificerbare data som de »bedste« og »sikreste« data om fortiden sig gældende. Dette modsætningsforhold skal naturligvis ikke ophæves ved »maskinstorm«, men ved at familiehistorikerne i højere grad forstår, at selv kvantitative spørgsmål ikke kan besvares med kvantitative svar alene. Omvendt burde ikke mindst de familiehistorikere, som især har beskæftiget sig med kvalitative aspekter ved familien i højere grad end hidtil finde frem til metoder, som gør det muligt at differentiere mellem norm og afvigelse fra normen.

Det er min opfattelse, at de tværvideenskabelige udfordringer fra de øvrige samfundsvidenskaber ikke har sin primære betydning i, at historikere søger at bøde på deres eget teorideficit ved at låne sig frem

hos »naboerne«. Udfordringerne ligger først og fremmest i, at historikerne bliver klar over teoretiske mangler og behov inden for deres eget fag og *selv* går igang med at gøre noget ved dem. Få forskere idag vil være istand til på kvalificeret vis at låne sig frem eller på egen hånd at drive tværvideenskabelig forskning. Tværvideenskabelighedens problemer vil idag og den nærmeste fremtid bedst kunne løses gennem samarbejde mellem forskere fra forskellige videnskaber omkring bestemte projekter. Familien er et forskningsobjekt, som var velegnet til sådanne mere formaliserede samarbejder. I et sådant samarbejde vil teoretisk velfunderede familiehistorikere kunne stå stærkt som repræsentanter for *grundvidenskaben* om mennesket som socialt og historisk foranderligt væsen.

Litteraturfortegnelse:

- *Alexander, S.: Women's Work in Nineteenth-Century London: A Study of the Years 1820-50, (i: (red.) J. Mitchell & A. Oakley: The Rights and Wrongs of Women, (Penguin Books 1976). Artiklen behandler kvindelige arbejdes placering som familiemedlemmer og arbejdskraft.)
- *Anderson, M.: Family Structure in Nineteenth Century Lancashire, (Cambridge 1971).
- Armengaud, A.: Mouvement ouvrier et néo-malthusianisme au début du XXe siècle (i: Annales de Demographie Historique, 1966, (Paris 1966)).
- Armstrong, W. A.: A Note on the Household Structure of Mid-Nineteenth-Century York in comparative Perspective, (i: (red.) P. Laslett & R. Wall: Household and Family in Past Time, (Cambridge 1972)).
- *Ariès, P.: Centuries of Childhood, (Penguin Books 1973). Et hovedværk om barndommens historie.
- Asendorf, M.: Deutsche Fachhistorie und Sozialgeschichte, (i: (red.) I. Geiss & R. Tamchina: Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft 1. Kritik-Methode-Theori (München 1974)).
- Banks, J. O.: Prosperity and Parenthood: A Study of Family Planning among the Victorian Middle Classes, (London 1954).
- Banks, J. O. & O.: Feminism and Family Planning in Victorian England, (Liverpool 1964).
- Baülant, M.: La famille en miettes: Sur un aspect de la démographie du XVIIe siècle, (i: Annales Économies Sociétés Civilisations 27, 4-5, juli-oktober 1972).
- Bergues, H. (red.): La prévention des naissances dans la famille, (Paris 1960). Indeholder bl.a. en diskussion mellem demografer og teologer om årsagerne til fødselskontrollens gennemslag i Frankrig.

- **Berkner, L. K.*: a) The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example (i: *American Historical Review* 77 (2), april 1972).
- *- b) Rural Family Organization in Europe: A Problem of comparative History (i: *Peasant Studies Newsletter* I, 4, 1972).
- Recent Research in the History of the Family in Western Europe (i: *Journal of Marriage and the Family*, april 1973). Meget fyldig litteraturliste.
- The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure (i: *Journal of Interdisciplinary History* V, 4, foråret 1975).
- Biraben, J.-N.*: A Southern French Village: the Inhabitants of Montplaisant in 1644 (i: P. Laslett & R. Wall: *Household and Family in Past Time*, (Cambridge 1972).
- Blacker, J. G. C.*: Social Ambitions of the Bourgeoisie in 18th Century France and their Relation to Family Limitation (i: *Population Studies* 11, 1, 1957-1958).
- Blayo, Y.*: Size and Structure of Households in a Northern French Village between 1836-1861 (i: P. Laslett & R. Wall: *Household and Family in Past Time*, (Cambridge 1972).
- Branca, P.*: Silent Sisterhood. Middle Class Women in the Victorian Home (London 1975). Beskriver middelklassekvinden som hustru og mor, samt hendes arbejdsopgaver i familien.
- **Braun, R.*: Industrialisierung und Volksleben. Veränderungen der Lebensformen unter Einwirkung der verlagsindustriellen Heimarbeit einem ländlichen Industriegebiet (Zürcher Oberland) vor 1800 (Winterthur 1960).
- *- Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet unter Einwirkung des Maschinen- und Fabrikwesens im 19. und 20. Jahrhundert (Erlenbach-Zürich-Stuttgart 1965).
- Brunner, O.*: Das »ganze Haus« und die alteuropäische Ökonomik (i: *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte* (Göttingen 1968)).
- Burguiere, A.*: De Malthus à Max Weber: le mariage tardif et l'esprit d'entreprise (i: *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations* 27, 4-5, juli-oktober 1972).
- **Caspar, P.*: Conceptions pré-nuptiales et développement du capitalisme dans la Principauté de Neuchâtel (1678-1820) (i: *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 29,4, juli-august 1974).
- **Chamoux, A.*: La reconstitution des familles: espoirs et réalités (i: *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 27, 4-5, juli-oktober 1972).
- L'Enfance abandonnée à Reims à la fin du XVIIIe siècle (i: *Annales de Démographie Historique* 1973).
- Collier, F.*: The Family Economy of the Working Classes in the Cotton Industry, 1784-1833 (Manchester 1965).
- Connell, K. H.*: Peasant marriage in Ireland: its Structure and Development since the Famine (i: *Economic History Review*, 14, 1962).
- Daumard, A.*: La Bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848 (Paris 1963).
- Davidoff, L. L'Esperance, J. & Newby, H.*: Landscape with Figures: Home and Community in English Society (i: (red.) J. Mitchell & A. Oakley: *The Rights and Wrongs of Women* (Penguin Books 1976)..).
- Davis, N. Z.*: The Reasons of Misrule: Youth Groups and Charivaris in Sixteenth Century France (i: *Past & Present* (50), (februar 1971)).
- Depauw, J.*: Amour illégitime et sociétés à Nantes au XVIIIe siècle (i: *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 27, 4-5, juli-oktober 1972).
- Dupâquier, J. & Lachiver, M.*: Sur les début de la contraception en France, ou les deux malthusianismes (i: *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 24, september-oktober 1969).
- Dupâquier, J. & Jadin, L.*: Structure of Household and Family in Corsica, 1769-71 (i: P. Laslett & R. Wall: *Household and Family in Past Time*, (Cambridge 1972)).
- Egner, E.*: Entwicklungsphasen der Hauswirtschaft, (Göttingen 1964).
- **Engelsing, R.*: a) Das häusliche Personal in der Epoche der Industrialisierung (i: R. Engelsing: *Zur Sozialgeschichte deutsche Mittel- und Unterschichten* (Göttingen 1973)).
- b) Hanseatische Lebenshaltungen und Lebenshaltungskosten im 18. und 19. Jahrhundert (i: R. Engelsing: *Zur Sozialgeschichte deutsche Mittel- und Unterschichten* (Göttingen 1973)).
- Flandrin, J. L.*: Contraception, mariage, et relations amoureuses dans l'Occident chrétien (i: *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations* 24, september-oktober 1969).
- L'Attitude à l'égard du petit enfant et les conduites sexuelles dans la civilisation occidentale. Structures anciennes et évolution (i: *Annales de Démographie Historique* 1973).
- **Foster, J.*: Class Struggle and the Industrial Revolution. Early Industrial Capitalism in three English Towns (London 1974).
- **Gillis, J.*: Youth and History. Tradition and Change in European Age Relations 1770-Present, (New York og London 1974). Indeholder fyldig bibliografi.
- Goody, J.*: The Evolution of the Family (i: P. Laslett & R. Wall: *Household and Family in Past Time*, (Cambridge 1972)).
- **Goody, J., Thirsk, J. & Thompson, E. P.*: Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200-1800, (Cambridge 1976). Vigtige bidrag til belystning af bondefamilien og den aristokratiske familie i England, Frankrig og Tyskland.
- **Goubert, P.*: Historical Demography and the Reinterpretation of Early Modern French History: a Research Review (i: T. K. Rabb & R. I. Rotberg: *The Family in History. Interdisciplinary Essays* (Harpers Torchbooks 1971). Nyttig oversigtsartikel med fyldige litteraturhenvisninger.
- Grüner, E.*: Die Stellung des Schweizer Arbeiters in Fabrik und Familie während des 19. Jahrhunderts (i: (red.) R. Braun, W. Fischer, H. Grosskreutz & H. Volkmann: *Gesellschaft in der industriellen Revolution*, (Köln 1973)).

- Habakkuk, H. J.*: Family Structure and Economic Change in Nineteenth-Century Europe (i: *Journal of Economic History* 15, 1955)).
- Hajnal, J.*: European Marriage Patterns in Perspective (i: (red.) D. V. Glass & D. E. C. Eversley *Population in History*, (London 1965)).
- **Hareven, T. K.*: The History of the Family as an Interdisciplinary Field (i: T. K. Rabb & R. I. Rotberg: *The Family in History. Interdisciplinary Essays* (Harpers Torchbooks 1971). Oversigt over den nye amerikanske familieforskning og dens relation til de øvrige samfundsvidenskaber. Fyldige litteraturreferencer.
- *– The Family as Process: The Historical Study of the family life cycle (i: *Journal of Social History*, forår 1974).
- *– Die Familie in historischer Perspektive. Laufenden Arbeiten in England und die Vereinigten Staaten (i: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* I, 2–3 (Göttingen 1975)).
- Hausen, K.*: Familie als Gegenstand Historischer Sozialwissenschaft. Bemerkungen zu einer Forschungsstrategie (i: *Geschichte u. Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* I, 2–3, Göttingen 1975).
- Hélin, E.*: Size of Households before the Industrial Revolution: the Case of Liège in 1801 (i: P. Laslett & R. Wall: *Household and Family in Past Time* (Cambridge 1972)).
- **Henry, L.*: *Anciennes familles Genevoises*, Paris 1960. – Historical Demography (i: *Daedalus*, foråret 1968, temanummer om historisk demografi).
- **L. Henry & M. Fleury*: *Nouveau Manuel de Dépouillement et D'Exploitation de l'État civil ancien*, (Paris 1965).
- **Henry, L. & Gautier, E.*: *La population de Crulai, paroisse normande* (Paris 1958).
- Hewitt, M.*: *Wives and Mothers in Victorian Industry*, (London 1958).
- Hobsbawm, E. J.*: *Von der Sozialgeschichte zur Geschichte der Gesellschaft* (i: (red.) H-U. Wehler: *Geschichte und Soziologie* (Köln 1972)).
- Horn, P.*: *The Rise and Fall of the Victorian Servant* (Dublin 1975).
- Hufton, O. H.*: *The Poor of Eighteenth-Century France, 1750–1789* (Oxford 1974).
- Hunt, D.*: *Parents and Children in History: The Psychology of Family Life in Early Modern France* (New York 1970).
- Knodel, J.*: Ortsippenbücher als Quelle für die Historischen Demographie (i: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* I, 2–3 (Göttingen 1975)).
- Kocka, J.*: *Theorieprobleme der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Begriffe, Tendenzen und Funktionen in West und Ost* (i: (red.) H. U. Wehler: *Geschichte und Soziologie* (Köln 1972)).
- König, R.*: *Alte Probleme und neue Fragen in der Familiensoziologie* (i: (red.) D. Claessens & P. Millhoffer: *Familiensoziologie. Ein Reader*. (Frankfurt am Main 1974)).
- *– *Soziologie der Familie* (i: R. König & L. Rosenmayr: *Handbuch der empirischen Sozialforschung 7* (Stuttgart 1976)). Gennemgang af sociologiske begreber, metoder og teorier, som er knyttet til familiesociologien historisk og aktuelt.
- Langer, W.*: *The Origins of the Birth Control Movement in England in the Early Nineteenth Century* (i: *Journal of Interdisciplinary History* V, 4, foråret 1975).
- **Laslett, P. a)*: *Introduction: the History of the Family* (i: P. Laslett & R. Wall: *Household and Family in Past Time* (Cambridge 1972)).
- b): *Mean Household Size in England since the Sixteenth Century* (i: P. Laslett & R. Wall: *Household and Family in Past Time* (Cambridge 1972)).
- *L'Attitude à l'égard de l'enfant dans l'Angleterre du XIXe siècle* (i: *Annales de Demographie Historique* 1973 (Paris 1973)).
- Laslett, P. & Hammel, E. A.*: *Comparing Household Structure over Time and between Cultures* (i: *Comparative Studies in History and Society*, 16, 1974).
- Lebrun, F.*: *Les enfants trouvés en Anjou* (i: *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*, 27, 4–5, Juli-oktober 1972).
- Lee, R.*: *Probleme der Bevölkerungsgeschichte in England 1750–1850* (i: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, bd. 60, 1963). Oversigtsartikel om den historisk demografiske forskning.
- Lees, L. H.*: *Patterns of Lower-Class Life: Irish Slum Communities in Nineteenth-Century London* (i: S. Thernstrom & R. Sennett: *Nineteenth-Century Cities* (New Haven og London 1969)).
- Lewis, I. M.*: *Social Anthropology in Perspective* (Penguin Books 1976).
- Macfarlane, A.*: *The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology* (Cambridge 1970).
- Matthiesen, P. Chr.*: *Befolkningens Vækst, Årsager og Konsekvenser* (Kbh. 1965).
- **de Mause, L.*: *The Evolution of Childhood* (i: (red.) L. de Mause: *The History of Childhood* (Harpers Torchbooks 1975). Dette værk indeholder en række artikler om børns vilkår i familie og samfund i USA, Rusland og Europa fra oldtid til ca. 1900. Fyldige litteraturreferencer.
- McLaren, A.*: *Contraception of the Working Classes. The Social Ideology of the English Birth Control Movement in its Early Years* (i: *Comparative Studies in Society and History* XVIII 2, 1976).
- McBride, T. M.*: *The Domestic Revolution. The Modernization of Household Service in England and France 1820–1920* (London 1976).
- **Mitterauer, M. a)*: *Familiengröße – Familientypen – Familienzyklus. Probleme quantitativer Auswertung von Österreichischen Quellenmateriel* (i: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* I, 2–3 (Göttingen 1975)).
- b): *Vorindustrielle Familienformen. Zur Funktionsentlastung des »ganzen Hauses« im 17. und 18. Jahrhundert* (i: (red.) F. Engel-Janosi, G. Klin-

- genstein, H. Lutz: Fürst, Bürger, Mensch. Untersuchungen zu politischen und soziokulturellen Wandlungsprozessen im vorrevolutionären Europa. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit II (München 1975).
- Mommsen, H.: Betrachtungen zur Entwicklung der neuzeitlichen Historiographie in der Bundesrepublik (i: G. Alföldy, F. Seibt & A. Timm: Probleme der Geschichtswissenschaft (Düsseldorf 1973).
- Möller, H.: Die kleinbürgerliche Familie im 18. Jahrhundert. Verhalten und Gruppenkultur (Berlin 1969).
- Neumann, R.: The Sexual Question and Social Democracy in Imperial Germany (i: Journal of Social History, foråret 1974).
- Noonan, J. T.: Contraception (Cambridge, Massachusetts 1965).
- Intellectual and Demographic History (i: Daedalus, foråret 1968).
- Oakley, A.: Woman's Work. The Housewife, Past and Present, (New York 1976).
- Oren, L.: The Welfare of Women in Laboring Families: England 1860–1950 (i: M. Hartmann & L. W. Banner: Clio's Consciousness Raised (Harper Torchbooks 1974)).
- Perrenoud, A.: Malthusianisme et protestantisme: »un model weberien« (i: Annales, Économies, Sociétés, Civilisations 29, 4, juli-august 1974).
- Peterson, M. J.: The Victorian Governess: Status Incongruence in Family and Society (i: (red.) M. Vicinus: Suffer and Be Still. Women in the Victorian Age. (Bloomington og London 1973).
- Phayer, J. M.: Lower-Class Morality: The Case of Bavaria (i: Journal of Social History, efteråret 1974).
- Pinchbeck, I. & Hewitt, M.: Children in English Society I–II, London 1969 og 1973). Tobindsværk med fyldige litteraturhenvisninger. Giver et detaljeret, men temmeligt rodet billede af sider af børns tilværelse fra 1500-tallet til ca. 1945.
- Ranum, O. & Ranum, P.: Popular Attitudes toward Birth Control in Pre-Industrial France and England, (New York & London 1972). Samling af bidrag, som belyser fødselskontrollens gennemslag og baggrund. God litteraturfortegnelse.
- Richards, E.: Women in the British Economy about 1700: An Interpretation (i: History, 59, no. 197, oktober 1974). Vigtig artikel, som vender sig mod den konventionelle opfattelse af industrialiseringens effekt på kvinders arbejdskraft.
- *Rosenbaum, H.: Familie og Gesellschaftsstruktur. Materialien zu den sozioökonomischen Bedingungen von Familienformen (Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main 1974). Materialesamling, som ud fra historiske og sociologiske tekster belyser relationen mellem klasse og familief orm og -funktion.
- Zur neueren Entwicklung der Historischen Familienforschung (i: Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft 1, 2–3, (Göttingen 1975)).
- Sabean, D.: Aspects of Kinship Behaviour and Pro-
 perty in Rural Western Europe before 1800 (i: J. Goody, J. Thirsk & E. P. Thompson: Family and Inheritance (Cambridge 1976)).
- Schneider, L.: Der Arbeiterhaushalt im 18. und 19. Jahrhundert. Dargestellt am Beispiel des Heim- und Fabrikarbeiters, (Berlin 1967). Beiträge zur Ökonomie von Haushalt und Verbrauch, 4.
- Schnucker, R. B.: Elizabethan Birth Control and Puritan Attitudes (i: Journal of Interdisciplinary History V, 4, foråret 1975).
- Scott, J. W.: The Glassworkers of Carmaux, 1850–1900 (i: S. Thernstrom & R. Sennett: Nine-teenth Century Cities. Essays in the New Urban History (New Haven og London 1970).
- Schwägler, G.: Anfänge einer Familiensoziologie bei Wilhelm von Riehl und Frédéric Le Play (i: (red.) D. Claessens og P. Millhoffer: Familiensoziologie. Ein Reader (Frankfurt am Main 1974).
- Shorter, E. a): Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe (i: T. K. Rabb & R. I. Rotberg: The Family in History. Interdisciplinary Essays (Harper Torchbooks 1973)).
- b): Female Emancipation, Birth Control and Fertility in European History (i: American Historical Review, 78, nr. 3, juni 1973).
- Der Wandel der Mutter-Kind-Beziehungen zu Beginn der Moderne (i: Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft 1, 2–3 (Göttingen 1975).
- Shorter, E., Knodel, J. van de Walle, E.: The Decline of Non-Marital Fertility in Europe, 1880–1940 (i: Population Studies 25, 13, november 1971).
- Skolnick, A.: The Family Revisited. Themes in Recent Social Research (i: Journal of Interdisciplinary History V, 4, foråret 1975).
- Smelser, N. J.: Social Change in the Industrial Revolution. (Chicago 1958).
- Smith, R.: Early Victorian Household Structure: a Case Study of Nottinghamshire (i: International Review of Social History 15, 1970).
- Soboul, A.: Les Sans-culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire (1793–1794) (Éditions du Seuil 1968).
- Sommerville, C. J.: Toward a History of Childhood and Youth. Bibliographic Note (i: The Family in History. Interdisciplinary Essays, (red.) T. K. Rabb & R. I. Rotberg (Harper Torchbooks 1971). Anvendelig som indgang til værker om børns og unges historie.
- *Stearns, P. N.: Working-Class Women in Britain, 1890–1914. (i: (red.) M. Vicinus. Suffer and Be still. Women in the Victorian Age (Bloomington-London 1973).
- European Society in Upheaval. Social History since 1750 (New York 1975).
- *Stone, L.: The Crisis of the Aristocracy, 1558–1641, (Oxford 1965).
- Family and Fortune. Studies in Aristocratic Finance in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (Oxford 1973).
- *– The Rise of the Nuclear Family in Early Modern

- England: The Patriarchal Stage (i: (red.) C. E. Rosenberg: *The Family in History*, University of Pennsylvania Press 1975)).
- Thompson, E. P.*: Under the same Roof (i: *Times Literary Supplement*, nr. 3713, 4. maj 1973).
- Tilly, L. A. & Scott, J. W.*: Women's Work and European Fertility Patterns (i: *Journal of Interdisciplinary History*, VI, 3, 1976).
- **Tilly, L. A. & Scott, J. W.*: Women's Work and the Family in Nineteenth-Century Europe (*Comparative Studies in Society and History*, 17, 1, 1975).
- Vammen, T.*: Anmeldelse af M. Anderson: *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire* (Cambridge 1971) (i: *Årbog for Arbejderbevægelsens historie* 5 (1975)).
- Woude, A. M. van der*: Variations in the Size and Structure of the Household in the United Provinces of the Netherlands in the Seventeenth and Eighteenth Centuries (i: (red.) P. Laslett & R. Wall: *Household and Family in Past Time* (Cambridge 1972)).
- Wall, R.*: Mean Household Size in Printed Sources (i: (red.) P. Laslett & R. Wall: *Household and Family in Past Time* (Cambridge 1972)).
- Wehler, H.-U.*: (red.): *Geschichte und Soziologie* (Köln 1972).
- (red.): *Geschichte und Psychoanalyse* (Köln 1971).
- **Wheaton, R.*: Family and Kinship in Western Europe: The Problem of the Joint Family Household (i: *Journal of Interdisciplinary History* V, 4, foråret 1975).
- **Wrigley, E. A.*: Family Reconstitution (i: (red.) E. A. Wrigley: *An Introduction to English Historical Demography* (London 1966). Grundig beskrivelse af familierekonstitutionsmetoden.
- Family Limitation in Pre-Industrial England (i: *Economic History Review* 2. series XIX, april 1966).

Husstandsstruktur i Danmark 1769–ca. 1890*

Af Jørgen Elklit

Der kan peges på tre forskellige formål med denne artikel, som det nok er rimeligt indledningsvis kort at redegøre for:

For det første er det hensigten at give en oversigt over nogle af hovedresultaterne af den hidtidige forskning i husstandssammensætning, og specielt husstandens generationsmæssige sammensætning, i Danmark fra sidste del af det 18. til hen imod slutningen af det 19. århundrede. Selv om kun forholdsvis få forskere har arbejdet med disse emner, kan der alligevel være god grund til at sammenstille og sammenligne deres resultater. Dette vil ske i afsnit 2 og 3.

For det andet vil jeg i afsnit 4 fremlægge nogle resultater fra en mindre undersøgelse på grundlag af nogle optællingslister fra folketællingen i 1769. På trods af tidligere misopfattelser er det nu ganske klart, at sådanne lister har eksisteret, og som det vil ses, er de i det store og hele velegnede som grundlag for undersøgelser af husstandsstrukturen på denne tid, i den præindustrielle periode. Udover at påvise disse tidlige tællingslister anvendelighed i denne sammenhæng er det også hensigten at afprøve et af Hammel og Laslett foreslået klassifikationssystem til brug ved studiet af husstandssammensætning.

For det tredje vil der i afsnit 5 ganske kort blive peget på nogle områder, som det

forekommer rimeligt, at den fremtidige forskning inden for dette felt tager op.

1.

Fremkomsten i 1965 af Peter Lasletts bog *The World we have lost*¹ medførte en række forskellige reaktioner, fordi bogen på samme tid var provokerende og inspirerende. En af de første i Danmark, der blev påvirket af Peter Lasletts argumentation, var nu afdøde Jan Stehouwer, der var afdelingsleder i sociologi ved Institut for Statskundskab i Århus. Stehouwer var igennem 1960'erne stærkt engageret i en komparativ undersøgelse af de ældres situation i tre industrisamfund,² og et af hans særlige interessefelter var forholdet mellem generationerne og de ældres boligforhold.³

Et af de første resultater af en komparativ interview-undersøgelse i 1961 var, at andelen af ældre, som havde børn, og som boede i 3-generationshusstande, var væsentligt lavere i Danmark (5.1 pct.) end i USA (8.1 pct.) og i England (13.4 pct.).⁴ Disse forskelle gjorde det naturligt at spørge – som Stehouwer gjorde det – om årsagen til, at antallet af 3-generations-husstande var så begrænset i Danmark. Der blev i første omgang peget på to

* Artiklen vil også fremkomme i en engelsk version i David Gaunt, Hans Chr. Johansen, Joyce Pedersen, and Sune Åkerman (eds.), *Chance and Change*, Odense: Odense University Press, i trykken.

1. London: Methuen, 2. udgave 1971.

2. Ethel Shanas *et al.*, 1968.

3. Jan Stehouwer, 1965, pp. 142–162; Jan Stehouwer og Frede Østergård, 1967, især Kap. 4; og Jan Stehouwer, 1970, især Kap. 3.

4. Stehouwer, 1965, p. 152. Stehouwer så disse forskelle som udslag af kulturelle forskelle mellem de tre samfund med hensyn til familiernes kontaktnet, Jan Stehouwer, »The Household and Family Relations of Old People«, i Shanas *et al.*, 1968, således pp. 222 ff.

Jørgen Elklit, f. 1942, cand. phil. 1970, lektor ved Institut for statskundskab, Aarhus universitet.

forklaringer, nemlig dels den relativt lange danske tradition for pleje- og boligpolitik i relation til de ældre, dels de ringere muligheder, som danske boligtyper traditionelt har givet for etablering af store husstande. Men derudover blev der peget på, at der ikke i Danmark var områder med en tradition for 3-generations-husstande, som man for eksempel finder i den østlige del af Holland.⁵ Nu var det imidlertid i 1965 et åbent spørgsmål, om der nogensinde havde eksisteret en sådan tradition, i hvert fald i Danmark. Den almindelige forestilling om større husstande og familier og mere komplicerede husstands- og familiestrukturer i fortiden havde vel tilslutning fra de fleste, og empiriske undersøgelser af disse forhold fandtes ikke. Så Stehouwers udsagn var først og fremmest gætteeri om forholdene i en lidt upræcist afgrænset, men ikke alt for fjern, fortid.

Således var situationen altså, da Peter Lasletts bog udkom, og det kan derfor ikke overraske, at den gav stødet til empirisk forskning i disse emner. En særlig grund hertil var, at det kildemateriale, som Laslett brugte, i nogle tilfælde var relativt svagt, som også nogle af hans kritikere har peget på. Men i Danmark har man som bekendt folketællingslister fra 1769 og fremad,⁶ hvad der giver gode muligheder for at studere såvel husstandsstrukturer og størrelser på forskellige tidspunkter som udviklingen i disse forhold over tid.

2.

Men hvilke problemer af metodisk og anden art ville man komme til at stå overfor i forbindelse med en undersøgelse på grundlag af folketællingslister fra forrige århundrede? For at få dannet en på konkrete erfaringer byggende opfattelse heraf blev jeg i 1967 opfordret til at se nærmere på de problemer, som anvendelse af moderne databehandlingsmetoder til analyse

af folketællingsmateriale fra det 19. århundrede ville rejse. Da de fleste metodiske overvejelser vinder ved at blive relateret til konkrete problemer, besluttede jeg at kombinere den metodiske og tekniske undersøgelse med nogle mere afgrænsede analyser af husstandsforhold og indre vandring. Da oplysning om folks fødested først kom med i folketællingerne fra 1845, og da jeg ville holde mig til den klart præindustrielle periode, var der kun relativt få folketællinger, der kunne komme på tale som undersøgelsernes konkrete udgangspunkt. Jeg valgte at holde mig til 1845-folketællingen, som også er forholdsvis velbevaret.

Undersøgelsen blev baseret på 2 parallelle systematiske stikprøver af alle enkeltpersoner, der var med i folketællingen, idet oplysninger om de husstande, som de hørte til, dog også blev taget med. Denne fremgangsmåde, som afviger fra de mange undersøgelser af et enkelt eller ganske få områder, blev valgt for at være sikker på at undgå de særlige forhold, som kan gøre et enkelt eller nogle få områder helt atypiske. Men ulempen ved den benyttede fremgangsmåde er selvfølgelig, at det ikke er muligt at inddrage de mange supplerende og væsentlige forhold i de sociale omgivelser, som enkelt-område-undersøgelsen tillader. Det blev imidlertid bedømt som værende vigtigere at sikre repræsentativiteten i denne undersøgelse, og derfor blev der holdt fast ved de to stikprøver, som tilsammen omfattede 2.695 personer.

Som nævnt var undersøgelsens hovedformål ikke at studere husstandssammensætning eller indre vandring, men visse resultater blev dog fundet på disse områder, og enkelte fra husstandsanalysen vil blive refereret i det følgende.⁷ Man må her erindre sig, at udgangspunktet for hele projektet var Stehouwers komparative undersøgelse af de ældre og af den generationsmæssige sammensætning af deres husstande, og det kan derfor ikke overra-

5. *Ibid.*, p. 150. Se også A. M. van der Woude, 1972.

6. Der er dog kun bevaret ganske få lister fra 1769. Se nærmere herom i afsnit 4.

7. For en mere fuldstændig fremstilling henvises til Jørgen Elklit, 1970, især kap. VI.

ske, at 1845-undersøgelsen i et vist omfang fokuserede på tilsvarende problemstillinger.

I tællingsreglerne for landdistrikterne hed det, at »(f)ørst (opskrives) Antallet af de Familier, der findes i hver Gaard, hvert Huus eller hver Beboelses-Leilighed, hvorved er at mærke, at ved Familier forstaaes her det samme som Huusholdninger, saa at de der høre til een Huusholdning regnes som een Familie. Aftægtsfolk, Indsiddere og andre i et Huus bosatte ansees altsaa ikke som særegne Familier, naar de ei føre særskilt Huusholdning, men søge Bord hos Andre«, og udformningen var tilsvarende for København og købstæderne. Undersøgelsen bestyrkede i det store og hele den opfattelse, at denne inddeling i »familier«, dvs. husstande, er rimeligt pålidelig og derfor også kan bruges i vore dage, når vi vil se på strukturen mellem de enkelte individuelle elementer i husstandene.

I Tabel 1 er vist den generationsmæssige

sammensætning af de husstande, som stikprøvernes personer tilhørte. Blandt det, man kan hæfte sig ved, er, at denne tabel giver støtte til Marion Levy's hypotese om betydelig lighed for så vidt angår antallet af generationer i de husstande, som hovedparten af menneskeheden har tilhørt. Man kan også notere sig, at tabellen viser, at der var klare forskelle mellem land og by med hensyn til antallet i 1-generations-husstande på den ene side og i 3- og 4-generations-husstande på den anden side.

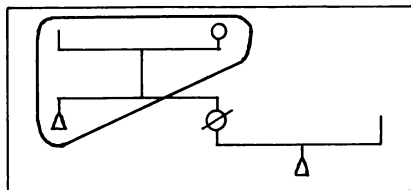
Dersom man i stedet for tabel 1's personer ønsker at fokusere på husstande, må man selvfølgelig tage hensyn til, at husstande af forskellig størrelse har forskellig sandsynlighed for at komme med i undersøgelsen. Sandsynligheden for en husstand for at blive udvalgt er ligefrem proportional med antallet af personer i husstanden, og ved en vægtningsprocedure må der tages hensyn til dette. Når det er gjort, finder man, at 7 pct. af husstandene omfattede 3 gene-

Tabel 1. Stikprøvens personer inden for de 4 hovedlandsdele fordelt efter antal generationer i husstanden.¹ Pct.

Antal generationer	Landdistrikterne				I alt
	København	Købstæderne	på øerne	i Jylland	
1	12	13	8	9	9
2	79	75	76	79	77
3	6	8	12	9	10
4	–	–	0	0	0
Andet ²	–	1	0	1	1
Uoplyst	3	3	4	2	3
I alt	100	100	100	100	100
N =	241	294	1.116	1.016	2.667 ³

1. Elklit, 1970, p. 254.

2. Sådanne tilfælde, hvor ikke alle generationer er direkte forbundet, som for eksempel en mor, hendes søn og en dattersøn. Med den ideografiske notation, som er blevet foreslået af Peter Laslett, 1972, pp. 41 ff, og af E. A. Hammel og Peter Laslett, 1974, pp. 73–109, ville det se således ud:

3. Mindre end de ovennævnte 2.695, fordi kun private husstande er med her.

rationer, medens det fremgik af tabel 1, at 10 pct. af befolkningen i private husstande boede i sådanne husstande. Det tal i Stehouwers materiale, der svarer til de 7 pct. i 1845, er 2 pct. i 1961.⁸ Man kan diskutere, om forskellen mellem 2 pct. og 7 pct. er stor eller lille. Efter min mening er denne forskel i hvert fald så beskeden, at den i betydelig grad bidrager til den fortsatte falsifikation af den traditionelle myte om de betydelige forandringer i husstandssammensætningen, som industrialiseringen og urbaniseringen har ført med sig.⁹ Man må her huske på, at tabel 1 også viste visse forskelle mellem byerne og landdistrikterne.¹⁰

David Gaunt har for nylig fremhævet, at sådanne tal for 3-generations-husstandene er for små, fordi den statiske måde at nærme sig problemerne på ikke gør det muligt at finde ud af, hvor mange af de mere enkle husstandsformer, der i løbet af en længere periode har befundet sig i faser med en mere kompliceret struktur.¹¹ Det er vigtigt, at dette understreges, men på den anden side er det svært at se, at der

skulle være tale om noget egentligt problem. Når man bruger en stikprøve fra et bestemt år, bliver udvalgsandsynlighederne for forskellige husstandstyper direkte proportionale med antallet af år, som de har eksisteret i, hvad der er meget bekvemt, når interessen som her samler sig om en analyse af det fortidige samfund på aet givet tidspunkt. Men Gaunt har ret, når han siger, at denne fremgangsmåde ikke gør det muligt for os at udtale os om, præcist hvor mange flere end 7 pct. af husstandene i det præindustrielle Danmark der på et eller andet tidspunkt befandt sig i en fase med 3 generationer.

Normalt er der ingen vanskeligheder med at afgøre, om husstandsoverhovedet er fra den første, dvs. den ældste, generation eller fra den anden, og i tabel 2 er vist fordeling af 3-generations-husstandene, efter hvilken generation overhovedet tilhørte og efter husstandens struktur i øvrigt. Andre husstandsmedlemmer er der i denne sammenhæng set bort fra, men til gengæld er Stehouwers tilsvarende tal fra

Tabel 2. 3-generations-husstandene fordelt efter type, 1845 og 1961.¹ Pct.

	1845	1961
<i>A. Husstandsoverhovedet er fra 1. generation</i>		
1. Ægtepar ² + ægtepar + børn	6	10
2. Ægtepar + enlig + børn	7	15
3. Enlig + ægtepar + børn	5	9
4. Enlig + enlig + børn	13 31	12 46
<i>B. Husstandsoverhovedet er fra 2. generation</i>		
5. Ægtepar + ægtepar + børn	9	6
6. Ægtepar + enlig + børn	1	2
7. Enlig + ægtepar + børn	55	44
8. Enlig + enlig + børn	4 69	2 54
I alt	100	100
N = ...	– ³	162

1. Elklit, 1970, p. 256.

2. I alle rækker er den første, eller ældste, generation anført først.

3. Beregnet ved vejning på grundlag af oplysninger om de 255 personer, der levede i husstande med 3 generationer.

8. Stehouwer, 1965, p. 153, Table 7–7.

9. Denne opfattelse findes fremsat så sent som 1970 hos Erik Manniche. Se Manniche, 1970, p. 161.

10. Hyppigheden af 3-generations-husstande i 1845 var 3 pct. i København, 5 pct. i byerne og 8 pct. i landdistrikterne. De tilsvarende tal for 1961 er henholdsvis 1, 1 og 3 pct. Elklit, 1970, p. 259, Tabel VI.7.

11. David Gaunt, 1976, p. 50.

1961 indført i tabellen, således at det er muligt at sammenligne direkte.

Selv om det system til klassifikation af husstande efter struktur og generationsmæssig sammensætning, som Peter Laslett senere har foreslået,¹² afviger fra det her benyttede, er det alligevel ikke vanskeligt at sammenligne. Og konklusionen er klar nok: Husstandsstruktur og -størrelse i Danmark i 1845 afviger ikke på væsentlige punkter fra de resultater, som fra en række forskellige samfund er gengivet i det af Laslett og Wall redigerede standardværk;¹³ dette gælder i særdeleshed, hvis vi ser bort fra de japanske data.

Det er allerede blevet omtalt, hvorledes 1845-undersøgelsen havde sit udgangspunkt i en aktuel undersøgelse af de ældres levevilkår, og dette spørgsmål blev derfor også viet nogen opmærksomhed i 1845-undersøgelsen. Hovedresultatet her var, at der var sket ganske væsentlige ændringer i de ældres situation.¹⁴ Denne konklusion behøver ikke at være i modstrid med den ovenfor hævdede mere generelle ensartethed i husstandsstruktur, idet opmærksomheden nu er flyttet fra det almindelige billede til situationen for en enkelt betolkingsgruppe. Og heri kan der selvfølgelig udmærket være sket væsentlige ændringer.

Det viste sig, at tallene fra 1845 underbyggede den traditionelle opfattelse med hensyn til livscyklus, selv om de ikke gjorde det med hensyn til husstandssammensætning, idet det viste sig, at de, som blev gamle, ofte boede sammen med deres gifte eller ugifte børn.¹⁵ Men det glemmes ofte, at det var et relativt beskedent antal, der nåede at blive gamle, og derfor kan denne

gruppe ikke påvirke det generelle billede af husstandssammensætningen særlig meget. Hvis man vil beskæftige sig mere indgående med disse specielle problemer, er det derfor nødvendigt, at alderen for såvel husstandsoverhovedet som den ældste generations husstandsmedlemmer inddrages som centrale variable i fremtidige undersøgelser.

3.

Et hovedproblem, når man arbejder med en landsdækkende stikprøve som den fra 1845, er vanskelighederne ved at inddrage supplerende materiale såsom kirkebøger, skattelister og lægdsruller. Undersøgelser af enkeltområder giver her langt bedre muligheder for at inddrage sådant supplerende materiale i det omfang, det findes.

Det er en af hovedårsagerne til, at de undersøgelser, som Hans Chr. Johansen har gennemført siden sidst i 60'erne, har været koncentreret om udvalg af enkelt-sogne, hvor så til gengæld alle personer, der har boet i sognene i den behandlede periode, er blevet medtaget. Denne periode har primært været afgrænset af folketællingerne i 1787 og 1801, men for eksempel er der i den seneste studie også udnyttet kirkebogsmateriale for perioden 1741–1801.¹⁶ Nu må det understreges, at heller ikke i Johansens arbejder har spørgsmålet omkring husstandene været de centrale forskningsobjekter. Hans beskæftigelse med disse forhold er et biprodukt i forhold til hans hovedinteresse, som i disse undersøgelser har været befolkningsforhold i almindelighed og bestemmelse af de

12. Laslett, 1972, pp. 28 ff.

13. *Household and Family in Past Time*, London: Cambridge University Press, 1972.

14. Elklit, 1970, Kap. VI. Se blandt andet tabel VI.8.

15. Michael Andersen fandt i sin undersøgelse af Preston i 1851 en noget større andel af de ældre, som boede sammen med deres gifte børn, men på den anden side var der relativt mange ældre i Danmark i 1845, der boede sammen med »ikke-slægtninge«. Men hovedindtrykket er dog en betydelig lighed. Se Michael Andersen, 1971, pp. 139 ff; og *ibid.*, 1972, pp. 63 ff. En anden måde at nærme sig disse problemer på kan ses i H. C. Johansens bidrag til Sigtuna-konferencen, Johansen, 1977.

16. Hans Chr. Johansen, 1975; se også Johansen, 1972.

demografiske komponenter, som har bestemt befolkningsudviklingen.¹⁷

Hovedundersøgelsen er en meget væsentlig familierkonstitutionsundersøgelse af befolkningsforholdene på landet i det 18. århundredes sidste del, som bygger på oplysninger fra en tilfældig stikprøve, der består af 26 sogne. Men denne undersøgelse giver os ligesom den tidligere¹⁸ også væsentlige oplysninger om husstandene i 1787 og 1801,¹⁹ og det er derfor naturligt at referere et par af resultaterne derfra.

I tabellerne 3 og 4 er vist Johansens cen-

trale tabeller for så vidt angår husstandsstruktur. I begge tilfælde ses, at $\frac{2}{3}$ af alle husstande bestod af et ægtepar (eller et enligt husstandsoverhovede), børn og evt. tjenestefolk. Det ses også, at mere end 20 pct. af alle husstande kun bestod af husstandsoverhovedet, evt. en ægtefælle og måske tjenestefolk. Med Peter Laslett²⁰ kan vi sige, at hypotesen om, at den enkle familie-husstand sammen med enliges husstand også var den dominerende husstandsform i fortiden, endnu engang har modstået falsifikation.

Tabel 3. Husstandsstrukturen ved folketællingen 1787.¹ Pct. af alle husstande.² 26 landsogne.

	Barnløse husstande	Husstande med børn
Kun overhoved + evt. ægtefælle	12	.
+ børn	.	35
+ børnebørn eller forældre til overhovedet eller dennes ægtefælle	5	8
+ andre familiemedlemmer	3	4
+ tjenestefolk	10	30
+ logerende o. lign.	3	7

1. Johansen, 1975, tabel 10.5, p. 149; og *ibid.*, 1972, Table 5, p. 67.

2. Procenterne summerer til mere end 100, fordi nogle husstande skal placeres i mere end én kategori. N = 1301.

Kun få udvidede og endnu færre fler-familie-husstande findes i dette materiale, og det ses, at hyppigheden af 3-gene-

rations-husstande nøje svarer til, hvad vi fandt på landet i 1845.

Tabel 4. Husstandsstrukturen ved folketællingen i 1801.¹ Pct. af alle husstande.² 26 landsogne.

	Barnløse husstande	Husstande med børn
Kun overhoved + evt. ægtefælle	15	.
+ børn	.	38
+ børnebørn eller forældre til overhovedet eller dennes ægtefælle	6	11
+ andre familiemedlemmer	2	4
+ tjenestefolk	7	25
+ logerende o. lign.	3	5

1. Johansen, 1975, tabel 10.6, p. 149.

2. Procenterne summerer til mere end 100, fordi nogle husstande skal placeres i mere end én kategori. N = 1473.

17. På samme måde kan man karakterisere Anders V. Kaare Frederiksen, 1976.

18. Hans Chr. Johansen, 1970.

19. Disse folketællinger anses normalt for at være temmelig fuldstændige, i det mindste på landet, jfr. Johansen, 1972, pp. 69ff. Benny Brinch har dog påvist ét tilfælde af betydelig underregistrering, nemlig på Fuur i 1801. Se Brinch, 1973.

20. Laslett, 1972, pp. 28 ff.

Hvordan varierede nu husstandsstruktur og -størrelse mellem forskellige sociale og erhvervsmæssige kategorier? Hvis for eksempel gårdmænd og husmænd sammenlignes, ser vi, at »andre familiemedlemmer« oftest findes i gårdmændenes husstande.²¹ Den gennemsnitlige husstandsstørrelse er også forskellig,²² og forklaringen er naturligvis, at gårdmændene i gennemsnit havde flere hjemmeboende børn, ligesom de også havde flere tjenestefolk.

Det sidste forhold, der skal berøres her, er de ældres boligforhold i 1787 og 1801. Johansen giver her nogle tal, som tyder på, at omkring $\frac{3}{4}$ af alle mænd over 60 og mere end halvdelen af alle kvinder i samme aldersgruppe selv var overhovede i den husstand, hvor de boede.²³ Man skal dog nok være forsigtig med at drage for vidtrækkende slutninger om de ældres forhold på grundlag heraf, fordi vi ikke ved nok om de pågældende husstande i øvrigt.

Problemet behandles hos Henning Nygård Larsen,²⁴ som har haft lejlighed til at bruge Hans Chr. Johansens data-materiale. Nygård Larsen har i sin undersøgelse koncentreret sig om 3 af de oprindelige 26 sogne, nemlig V. Egesborg, Horreby og Krønge, og han viser, at det her var ret almindeligt, at forældrene boede sammen med deres voksne børn, hvis det kunne lade sig gøre. Forudsætningen herfor var den selvfølgelig, at forældrene (én eller begge) var i live, når børnene var blevet voksne. Desværre er Nygård Larsens undersøgelse baseret på forholdsvis få tilfælde,²⁵ men ikke desto mindre virker den ganske overbevisende.

Det er et fællestræk ved de indtil nu refererede undersøgelser, at de belyser forholdene på et eller flere tidspunkter, 1845, 1787 eller 1801. Det er ligeledes et fællestræk, at de har demonstreret, at husstandssammensætningen blandt andet afhæng af det aktuelle trin i enkeltmedlemmernes livscyklus og i den centrale families familicyklus.

Yderligere indsigt vil kunne vindes ved i stedet at vende sig til undersøgelser af husstandssammensætning, som har anlagt et udviklingsperspektiv, dvs. som følger de samme husstande over en længere periode for at kunne beskrive og forklare ændringer i deres sammensætning i denne periode. Det har netop været formålet med nogle case-studies, som er blevet gennemført ved Institut for europæisk folkelivsforskning i København, hvoraf 5 er blevet offentliggjort sammen med en opsummerende artikel af redaktøren, Orvar Löfgren.²⁶ I denne artikel fremhæver Löfgren blandt andet, at 3-generations-husstande forekommer ganske ofte i 4 af de 5 tilfælde, hvad han knytter sammen med, at disse 4 cases især omhandler den jordbesiddende gårdmandsklasse, hvor aftægtsfolk var et almindeligt element i husstandene.²⁷

Da alle de 4 småsamfund ligger på landet, er denne konklusion tilsyneladende uforenelig med de ovennævnte resultater fra 1787/1801 og 1845. Forskellige forklaringer herpå kan dog gives. Den første er, at de 4 lokalsamfund er så specielle med hensyn til socio-økonomisk struktur, kulturelle mønstre, øko-type etc., at de ikke kan være repræsentative for danske landsogne i det 19. århundrede.²⁸ Undersøgelserne er stadig af betydning, men repræ-

21. Johansen, 1975, p. 150.

22. 6,6 og 3,6 i 1787 og 6,5 og 4,0 i 1801; *ibid.*, pp. 146 ff.

23. *Ibid.*, tabel 10.14, p. 156.

24. Henning Nygård Larsen, 1976, især pp. 142-49.

25. Det er især tilfældet, når han sonderer mellem gårdmænd og andre. Det var mest almindeligt at bo sammen i gårdhusstandene.

26. Orvar Löfgren (ed.), 1974.

27. »Bondefamilie og hushold i komparativt perspektiv«, i Löfgren (ed.), 1974, p. 59.

28. Löfgren er selv inde på dette i sin indledning. *Ibid.*, p. 9.

sentativitetsproblemet burde efter min opfattelse ikke have været negligeret. Den anden hovedforklaring berører Löfgren selv i sin konklusion, hvor han nævner, at de 4 studier, der især beskæftiger sig med gårdbrugene, har arbejdet med det mest stabile element i det danske samfund, hvor vi netop måtte forvente at finde flest udvidede husstande eller fler-familie-husstande. Udvalget er således heller ikke rimeligt repræsentativt i social henseende, hvis vi herved forstår, at det i rimelig grad skal afspejle de forskellige sociale kategorier på landet. Endelig kan man måske bemærke, at bogen i et vist omfang mangler dokumentation i form af tal, tabeller osv. Den bliver herved nemmere at læse, men det er alligevel en mangel, som ofte er generende. Og dette gælder vel især, når de anførte eksempler ikke alle fører til helt endtydige konklusioner.²⁹

Trods disse kritiske bemærkninger er det min opfattelse, at meget taler for Löfgrens og hans medarbejders måde at nærme sig disse problemer på – også selv om der er uløste problemer omkring repræsentativiteten. Den dynamiske approach såvel som inddragelsen af alle tænkelige former for kildemateriale er nødvendige for studiet i et tidsperspektiv af koblingen mellem materielle og sociale vilkår på den ene side og husstandsstrukturen på den anden side. Men udsagn om forskellige strukturers hyppighed må bygge på en eller anden form for tilfældig stikprøve af husstande.

4.

Indtil for nylig har de fleste undersøgelser af familier og husstande i tidligere tid alene beskæftiget sig med forholdene på landet, og befolkningens fordeling mellem land og by i tidligere århundreder har da

også i et vist omfang retfærdiggjort dette. Hertil kommer, at udgangspunktet for diskussionen om husstandsudviklingen op til vore dage netop var situationen i det gamle bondesamfund. Men ved vi egentlig nok om forholdene i byerne? Ihvert fald er de empiriske undersøgelser heraf indtil videre få.

Noget vides på grundlag af den i afsnit 2 omtalte undersøgelse fra 1845. Hertil kommer, at en analyse af kvindernes situation under industrialiseringen også giver en vis indsigt i husstandssammensætningen i byerne i det 19. århundredes sidste del.³⁰ Schous konklusion bygger kun på forholdene i et beskedent udvalg af byer, men den er alligevel ganske overbevisende. Han finder således, at langt den største del af de husstande, som de gifte kvinder boede i, omfattede 2 generationer, og kun 7 pct. eller mindre havde 3 generationer; blandt de enlige kvinders husstande var der endnu færre med 3 generationer. Det må også fremhæves, at Schou ikke fandt nogen sammenhæng mellem husstandsstruktur og social placering. Hvis der er en svag sammenhæng, går den i retning af relativt lidt for mange 3-generations-husstande i den lavere middelklasse.

Henrik Fangel har også brugt et par sider af sin imponerende bog om Haderslevs historie i det 19. århundrede på disse problemer,³¹ og da hans resultater på grundlag af folketællingerne i hertugdømmerne i 1803 og 1835 er ganske interessante, er der ingen grund til at hæfte sig ved, at Haderslev ikke hørte med til kongeriget. Fangel finder, at der er sammenhæng mellem social klasse, antal hjemmeboende børn, tjenestefolk og husstandsstørrelse. 9 pct. af husstandene i Haderslev havde i 1803 bedsteforældre boende. Antallet af husstande voksede i perioden 1803–35 fra 525 til 1.081, men andelen med bedsteforældre faldt til 4 pct. Fangel viser også, at en større

29. Man kan for eksempel spørge, hvorledes den p. 21 afbildede husstand skal kategoriseres, når de forskellige fasers længde tages i betragtning.

30. Hans Henrik Schou, 1975.

31. Henrik Fangel, 1975, pp. 49–52.

del af disse husstande hørte til de højere sociale lag i 1835 end i 1803.

Andelen af 3-generations-husstande har altså tilsyneladende ligget på samme niveau, dvs. mellem 4 og 9 pct., i århundredets første tredjedel, i 1845³² og hen imod dets slutning. Men før dette kan blive andet og mere end en meget rimelig hypotese, må flere undersøgelser gennemføres, og de må i særdeleshed dække flere byer og længere perioder. Hertil kommer, at de i højere grad end de her nævnte må bygge på sammenlignelige analyse-designs og ensartede definitioner af for eksempel »social klasse«.

Som bekendt har der været nogen usikkerhed om, hvorvidt der har eksisteret egentlige optællingslister ved den første folketælling i Danmark, altså i 1769. Der kan imidlertid ikke længere være tvivl om, at optællingslister af en eller anden art har været i brug i de lokale administrationer.³³ Det gør det muligt at gennemføre undersøgelser af husstandsstruktur og -størrelse i byerne på et meget tidligt tidspunkt i forhold til den industrialiseringsfase, som diskussionen ellers har stået om. Fordelen herved er, at man så får et bedre billede af situationen i en længere periode, inden eventuelle ændringer sætter ind, og udsagn om karakteren af disse ændringer vil derfor blive bedre underbyggede, end det ellers ville være tilfældet.

Jeg har derfor gennemført en mindre undersøgelse af husstandsstrukturen i byerne i 1769, hvor formålet også har været at efterprøve de forslag til klassifikation, som Hammel og Laslett er fremkommet med,³⁴ på et dansk folketællingsmateriale. Udover at vinde viden om forslagernes anvendelighed opnår man også herved, at der skabes bedre muligheder for at sam-

menligne danske forhold med situationen i andre samfund på samme udviklingstrin.

De fleste af de nu kendte 1769-lister er fra hertugdømmerne, men jeg har i denne forbindelse koncentreret mig om lister fra Horsens og Vejle,³⁵ hvis folketal i 1769 var henholdsvis 2.584 og 950, hvortil kom eventuelt militær. Listerne fra Horsens er i meget fin stand, medens dem fra Vejle i højere grad har præg af at være arbejds-papirer. Begge sæt af lister giver udmærket grundlag for at studere husstandsforhold i små ikke-industrialiserede bysamfund, fordi personerne er grupperet i husstande og huse, eller »housefuls« for at bruge Peter Lasletts udtryk. Der er faktisk kun ét alvorligt problem i bearbejdningen, men det er til gengæld også af en vis rækkevidde. Det drejer sig om de indsiddere, der findes i listerne. Relationerne mellem indsiddere og andre beboere på en gård, i et hus eller i en lejlighed kunne variere så meget fra tilfælde til tilfælde, at man ofte kommer i tvivl om, hvorvidt indsidderen (indsidderne) har udgjort en egen husstand eller ej, idet man for eksempel som i 1845 kan bruge en selvstændig husførelse som afgrænsningskriterium. Men ofte var selve de fysiske vilkår således, at man vanskeligt kan forestille sig 2 – eller flere – selvstændige husstande. Man må derfor gøre sig klart, at indsidderes »husstande« med hensyn til selvstændighed kunne variere langs et kontinuum, hvor vi i den ene ende har helt selvstændige og almindelige husstande og i den anden ende situationer, hvor det ville være mere rimeligt at tale om logerende. Vi kan ikke vide, på hvilken måde termen er blevet brugt på optællingslisterne i Horsens i 1769, og da husstands- og familieforhold ikke var af betydning for udfyldelsen af det udsendte folketællings-skema, var der heller ikke udstedt regler

32. Se tabel 1 ovenfor.

33. Se især Ingwer Ernst Momsen, 1974, pp. 97 ff.

34. Peter Laslett, 1972, pp. 41 ff; og E. A. Hammel and Peter Laslett, 1974, pp. 73–109.

35. Medens Horsens-listerne har været kendt længe, blev listerne fra Vejle først fremdraget i februar 1975. Se Paul G. Ørberg, 1975.

fra centralt hold, som eventuelt kunne være til nytte i denne forbindelse.

Problemet med at få disse mennesker kategoriseret på en rimelig måde er ikke nemt løst, og jeg besluttede derfor i første omgang at nøjes med at pege derpå og at gøre rede for problemets omfang. Interessen i det følgende samler sig altså om byernes øvrige indbyggere, og hvis nogle af indsidderne skulle have været medtaget deri, er der intet at gøre derved. En af grundene til at holde indsidderne uden for de følgende tabuleringer, er de meget små husstandsstørrelser, der er tale om, og som ville påvirke det øvrige materiale kraf-

tigt. Med hensyn til husstandsstrukturen er betydningen af den nævnte fremgangsmåde derimod væsentligt mindre, fordi vi med en vis sikkerhed kan gå ud fra, at indsidderne i byerne ofte var uden familiemæssig relation til husstandsoverhovedet. Men på den anden side viser sammenligninger med senere folketællingsmateriale dog også, at bestemt ikke alle indsiddere har haft selvstændige husstande, uden at disse sammenligninger dog sætter os i stand til systematisk at placere enkelttilfælde korrekt.

I Vejle har man ikke brugt udtrykket »indsiddere«, men man talte i stedet om

Tabel 5. Indsidder-»husstande« i Horsens og »opholdende« i Vejle, 1769, efter antal.

Antal personer i indsidder-»husstanden« eller i gruppen af »opholdende«	Horsens	Vejle
1	52	25
2	19	9
3	10	3
4	1	–
5	–	–
6	2	–
7	1	–
I alt	85	37

Tabel 6. Husstandene i Horsens og Vejle 1769 efter størrelse. Pct.

Antal personer	Horsens		Vejle	
	Husstande	Personer	Husstande	Personer
1	9	2	7	2
2	15	6	19	9
3	17	11	16	11
4	13	11	17	15
5	14	15	16	19
6	9	11	11	15
7	8	12	5	8
8	6	10	4	7
9	3	6	2	4
10	2	4	1	2
11	2	5	1	4
12+	2	9	1	4
I alt	100	100	100	100
N = ...	521	2.438	208	894
Gennemsnit	4,68		4,30	
Median	4	6	4	5
Variationsområde	1–19		1–20	

No.	Bemelte Stattesund	Rübrige													
		L ^a		D ^{er}		S ^{id}		A ^{de}		S ^ø		G ^æ		T ^{de}	
		fra Star der Rode	fra Star der Rode	fra Star der Rode	fra Star der Rode	fra Star der Rode	fra Star der Rode	fra Star der Rode	fra Star der Rode	fra Star der Rode	fra Star der Rode	fra Star der Rode	fra Star der Rode	fra Star der Rode	fra Star der Rode
189.	Hans Christensen Hans Christensen 1 Hustru													56.	
190.	Christen Christoffersen Christen Christoffersen						22.								
191.	Genke Christoffersen Genke Christoffersen 1 Hustru 1 Hustru 1 Hustru 1 Hustru 1 Hustru													76.	
192.	Ableser Hendrick Hansen Ableser Hendrick Hansen 1 Hustru 1 Hustru 1 Hustru 1 Hustru 1 Hustru 1 Hustru 1 Hustru							30.					10.		
193.	Laster Christen Jensen Laster Christen Jensen 1 Hustru 1 Hustru 1 Hustru 1 Hustru													61.	
194.	Steffere Nogens Christensen Steffere Nogens Christensen 1 Hustru							26.						58.	
195.	Kjender Lauritsen Kjender Lauritsen 1 Hustru													61.	
														90.	

Figur 1. Uddrag af optællingslisten fra Horsens (Kattesund, Nørregades Rode) ved folketællingen i 1769.

Smette Kaffejind		Restbørne													
		Fa	2der	3de	4de	5te	6te	7de	Fa	2der	3de	4de	5te	6te	7de
		1st Star or Der Under	1st Star or Der Under	1st Star or Der Under	1st Star or Der Under	1st Star or Der Under	1st Star or Der Under	1st Star or Der Under	1st Star or Der Under	1st Star or Der Under	1st Star or Der Under	1st Star or Der Under	1st Star or Der Under	1st Star or Der Under	1st Star or Der Under
No.		N. S.	N. S.	N. S.	N. S.	N. S.	N. S.	N. S.	N. S.	N. S.	N. S.	N. S.	N. S.	N. S.	N. S.
197.	Dragon Nicol. Petersen Hustru Christiane H. 1 Pige Christiane Petersen														6. 90
198.	Bøvler Mathias Knudsen Hustru Bodice Marie 1 Pige Anne Cathrine 1 Pige Karen 1 Pige Dorthe			10.					39.						59.
199.	Bøvler Niels Andersen Hustru Mette Rasmussen 1 Pige Karen Anne Larsen			21.		26.									66.
200.	Bøvler Antonie Nielsen Hustru Karen Andersdatter 1 Pige Andreas Jacobson			20.											68. 62.
201.	Bøvler Ole Andersen Hustru Karen Jønsdatter 1 Pige Rasmus			15.											69. 61.
202.	Bøvler Johan Peter Hustru Kirstine 1 Pige Peter									35.					50.
203.	Bøvler Søren Sørensen Hustru Hans Christiane, Hustru								10.						73.
204.	Bøvler Margrethe Hansdatter Hustru Karen Niemandt									35.					70.
205.	Bøvler Niels Nielsen Hustru Anne Jørgensdatter 1 Pige Andreas Christian									35. 36.					70.

»opholdende«. Antallet af personer og husstande med disse afgrænsningsproblemer er i øvrigt relativt ensartet i de 2 byer, således som det fremgår af tabel 5.

En komplicerende faktor ved sammenligningen af de 2 byer er, at der af og til ses logerende i Horsens, men overhovedet ikke i Vejle. Skyldes det nu, at også logerende i Vejle er betegnet som »opholdende«, eller er der en anden forklaring? Også af denne grund forekommer det mest rimeligt at holde disse personer udenfor i det følgende. I Figur 1 og 2 kan der ses et par konkrete eksempler fra henholdsvis

Horsens og Vejle på husstande af den type, der her er talt om.

Husstandsstørrelsen i de 2 byer fremgår af tabel 6, hvoraf det ses, at fordelingerne svarer til, hvad man normalt finder for denne del af verden.³⁶ Hvis de problematiske grupper af indsidere og opholdende medtages, for at der kan beregnes øvre grænser for gennemsnittene, viser det sig, at de kun bliver henholdsvis 4,95 og 4,55, og konklusionen påvirkes derfor ikke. Spørgsmålet om disse gruppers placering har derimod ingen indflydelse på tabel 7, der viser husstandene fordelt efter struk-

Tabel 7. Husstandsstruktur i Horsens og Vejle 1769. Pct. af grandtotal.

		Horsens			Vejle		
		Med tjene- stefolk	Uden tjene- stefolk	I alt	Med tjene- stefolk	Uden tjene- stefolk	I alt
1 Enlige	1a I enkestand	2	4	} 12	–	0	} 11
	1b Ikke gift samt ukendt civilstand	1	5		4	7	
2 Ingen familie	2a Samboende søskende	1	1	} 3	–	–	} 2
	2b Andre samboende slægtninge	0	0		–	–	
	2c Personer, der ikke klart er i familie	1	0		0	2	
3 Enkel familie-husstand	3a Ægtepar alene	6	8	} 70	3	12	} 83
	3b Ægtepar + børn	22	23		24	31	
	3c Enkemænd med børn	1	1		3	3	
	3d Enker med børn	3	6		1	6	
4 Udvidede familie-husstande	4a Udvidet opad	3	1	} 14	2	0	} 3
	4b Udvidet nedad	3	1		–	0	
	4c Udvidet til siden	4	1		–	–	
	4d Kombinationer (a)–(c)	–	1		1	0	
5 Fler-familie-husstande	5a Sekundære enheder opad	–	0	} 1	–	–	} –
	5b Sekundære enheder nedad	1	0		–	–	
	5c Alle enheder på ét niveau	–	–		–	–	
	5d 'Frérechés'	0	–		–	–	
	5e Andre fler-familie-husstande	0	–		–	–	
6 Ikke tilstrækkelig information	–	0	0	0	1	1	
I alt		48	52	100 N = 521	38	62	100 N = 208

36. Se for eksempel tallene hos Laslett and Wall (eds.), 1972, *passim*.

Tabel 8. Husstandene i Horsens og Vejle efter generationsmæssig sammensætning 1769. Pct.

	Horsens	Vejle
1 Kun medlemmer af husstandsoverhovedets generation	31	27
2 (i) Børn m.m. af husstandsoverhovedet	61	69
(ii) Forældre m.m. til husstandsoverhovedet	2	0
	63	69
3 (i) Børn m.m. af husstandsoverhovedet samt børnebørn m.m.	2	-
(ii) Kun børnebørn	1	-
(iii) Børn m.m. af husstandsoverhovedet samt forældre m.m.	3	3
(iiii) Alle andre 3-generations-husstande	-	-
	6	3
4 Alle 4-generations-husstande	-	-
Uoplyst	-	1
I alt	100	100
N = ...	521	208

tur. Som tidligere nævnt har jeg brugt Hammels og Lasletts forslag³⁷ til kategorisering af husstandsstruktur for at skabe grundlag for sammenligninger med undersøgelser af andre samfund. For en nærmere gennemgang af detaljerne i forslaget må der henvises til den anførte litteratur. Den eneste ændring her er, at procenterne er beregnet på grundlag af alle husstande, hvad der gør det nemmere at sammenligne. En sammenligning med Lasletts resultater³⁸ viser umiddelbart en almindelig og vigtig overensstemmelse mellem disse 2 byer og Lasletts tal for 3 vest-europæiske og amerikanske samfund, når der ses bort fra en vis tilfældig variation.

Men en direkte sammenligning mellem Horsens og Vejle viser derimod forskelle, der ikke er uvæsentlige. Procentdelen af helt enkle familie-husstande er betydeligt større i Vejle end i Horsens, og forskellen ligger især i én kategori, 3b, ægtepar med børn, og især i undergruppen uden tjenestefolk. På den anden side er der i Horsens langt flere husstande med udvidede familier end i Vejle, der er forholdsvis flere husstande med tjenestefolk, og sammenhængende hermed var den gennemsnitlige

husstandsstørrelse i tabel 6 også størst i Horsens. Det er ikke her stedet at gå ind i en undersøgelse af årsagerne til disse forskelle, som blandt andet må ligge i forskelle af social og erhvervmæssig art, men det er helt klart en problemstilling, som påkalder sig betydelig interesse.

Selve klassificeringen efter dette system var stort set problemfri, og indtil et bedre forslag fremlægges, må det anbefales til sådanne undersøgelser. Men hvis man vil se specielt på 3-generations-husstandene, må man gå lidt længere. Vi må her supplere med tabel 8, som viser husstandenes generationsmæssige sammensætning. Det ses, at de 2 byer var ret ensartede på dette punkt, og at 3-generations-husstandene var lige så sjældent forekommende i disse byer i 1769, som de tidligere refererede undersøgelser tydede på for det 19. århundredes vedkommende.

5.

De undersøgelser, der er blevet omtalt i de tidligere afsnit, afviger på mange punkter fra hinanden, selv om de alle rummer op-

37. Se note 34 ovenfor.

38. Laslett, 1972, Table I.15, p. 85.

lysninger om husstandsstrukturen i Danmark, og selv om de alle har benyttet folketællingsmateriale.

For eksempel bygger de på forskellige folketællinger, dvs. de vedrører forskellige tidspunkter eller perioder, ligesom sammenligneligheden mellem dem er forskellig på grund af de forskellige klassifikationssystemer. Hertil kommer, at de i varierende grad har brugt supplerende materiale, og der er også forskelle mellem dem med hensyn til løsningen af forskellige problemer, såsom kategoriseringen af de forskellige grupper i husstanden, der ikke var enten familiemedlemmer eller tjenestefolk.

Når disse undersøgelser er forskellige på disse og andre områder, er det så meget mere overbevisende, at de stort set lægger op til én og samme konklusion, som kan formuleres således: På en lang række vigtige områder har husstandene i Danmark været temmelig ensartede fra det 18. århundredes sidste halvdel til slutningen af det 19. århundrede. Og der er ingen grund til at tro på væsentlige ændringer siden da. Disse ensartede områder er først og fremmest størrelse, generationsmæssig sammensætning og struktur, og det helt gennemgående træk er den enkle familie-husstands dominans. De forskelle, der dog også findes, må primært ses som forskelle mellem sociale strata. De bedrestillede havde selvfølgelig flest tjenestefolk, de havde flere hjemmeboende børn, og de boede oftere sammen med anden familie. Der var også visse forskelle mellem land og by, men set i sammenhæng med det generelle billede er det dog klart, at disse forskelle var af mindre betydning.

Afslutningsvis er det naturligt at pege på nogle områder, som den fremtidige forskning på dette felt forhåbentlig vil tage op.

Det vil være fremgået af de tidligere afsnit, at de refererede undersøgelser enten har udviklet deres egen måde at klassificere husstande og familier på eller har bygget på Stehouwers og hans kollegers måde at nærme sig problemet i forbindelse

med studiet af de ældre i vore dage. Der er imidlertid mange åbenbare grunde til, at man holder sig til kun ét system, og resultaterne af brugen af Hammel og Lasletts system i afsnit 4 var så gode, at det er ønskværdigt, om man – for at nå en så høj grad af sammenlignelighed som muligt – i en periode prøvede at holde sig til dette.

Oversigten over hidtidige danske undersøgelser på dette felt viste også, at den vigtigste lakune var forholdene i byerne i det 19. århundredes sidste tredjedel og omkring århundredskiftet. Jeg tror, at det er vigtigt, at dette område tages op før mange andre, fordi diskussionen om husstandenes udvikling over tid har været så nært knyttet til de perioder, hvor industrialiseringen og urbaniseringen har været særlig intens.

Sådanne undersøgelser vil normalt være statiske af karakter på grund af de benyttede materialetyper. Men da det også er vigtigt at have kendskab til udviklingen over tid, bør man, så vidt det overhovedet er muligt, også søge at nærme sig problemerne dynamisk.

Endelig kan der være grund til at understrege, at det ikke bare er husstandene og familierne, der er af interesse. Lige så vigtigt er det at studere forholdene i forskellige befolkningskategorier (de ældre, tyendet, kvinderne, børnene eller de, der hverken var familie eller tjenestefolk), og især hvis man vil studere de vilkår, som industrialiseringen skabte for byernes befolkning, vil det kunne være et nødvendigt korrektiv til undersøgelser, der ensidigt fokuserer på husstandene.

Litteratur:

- Michael Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*, London: Cambridge University Press, 1971.
- »The Study of Family Structure«, i E. A. Wrigley (ed.), *op. cit.*, pp. 47–81.
- Per Boje, *Det industrielle miljø 1840–1940. Kilder og litteratur*, Industrialismens bygninger og boliger, Institut for Økonomisk Historie ved Københavns Universitet, Publikation nr. 10, København: Akademisk Forlag, 1976.

- Benny Brinch, »Folketællingen 1801«, *Fortid og Nutid*, Bind XXV, Hefte 3/4 (1973), pp. 279–298.
- Jørgen Elklit, *Folketællingen 1845. Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale*, Forskningsrapport fra Sociologisk Afdeling, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, Aarhus: Akademisk Boghandel, 1970 (2. oplag).
- Henrik Fangel, *Haderslev Bys Historie 1800–1945*, I, Haderslev: Haderslev Bank, 1975.
- Anders V. Kaare Frederiksen, *Familiekonstitution. En modelstudie over befolkningsforholdene i Sejersø Sogn 1663–1813*, Københavns Universitet, Demografisk Afdeling, Statistisk Institut, Publikation nr. 1, København: Akademisk Forlag, 1976.
- David Gaunt, »Familj, hushåll och arbetsintensitet. En tolkning av demografiska variationer i 1600- och 1700-talens Sverige«, *Scandia*, Band 42, Häfte 1 (1976), pp. 32–59.
- Hans Chr. Johansen, Joyce Pedersen, and Sune Åkerman (eds.), *Chance and Change* Odense: Odense University Press, i trykken.
- E. A. Hammel and Peter Laslett, »Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures«, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16 (1974), pp. 73–109.
- Hans Chr. Johansen, »Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkring år 1800«, *Historie*, Ny række IX, I (1970), pp. 85–122.
- »Some Aspects of Danish Rural Population Structure in 1787«, *The Scandinavian Economic History Review*, Vol. XX, No. 1 (1972), pp. 61–70.
- *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, Odense: Odense University Press, 1975.
- »Historisk demografi – Metoder til studiet af dagliglivet hos ældre tiders befolkning«, *Fortid og Nutid*, Bind XXVI, Hefte 1/2 (1975), pp. 68–85.
- (ed.), *Studier i dansk befolkningshistorie 1750–1890*, Odense: Odense Universitetsforlag, 1976.
- ”The position of the old in the rural household in a traditional society”, dels trykt i *The Scandinavian Economic History Review*, Vol. XXIV, No. 2 (1977), pp. 129–142, dels i David Gaunt *et al.* (eds.), i trykken.
- Henning Nygård Larsen, »Familie- og husstandsstrukturen på landet i det 18. århundrede«, i Hans Chr. Johansen (ed.), *op. cit.*, 1976, pp. 121–188.
- Peter Laslett, *The World we have lost*, London: Methuen, 1965; 2 ed., 1971.
- »Introduction: the history of the family«, i Laslett and Wall (eds.), *op. cit.*, 1972, pp. 1–89.
- and Richard Wall (eds.), *Household and Family in Past Time*, London: Cambridge University Press, 1972.
- Orvar Löfgren, »Bondefamilie og hushold i komparativt perspektiv«, i Löfgren (ed.), *op. cit.*, 1974, pp. 59–76.
- (ed.), *Familie, hushold og produktion. Punktundersøgelser i 5 danske lokalsamfund*, Institut for europæisk folkelivsforskning, København: H. Hertz Boghandel, 1974.
- »Family and Household among Scandinavian Peasants: An Exploratory Essay«, *Ethnologia Scandinavica*, 1974, pp. 17–52.
- Erik Manniche, »Forandringer i familien«, i Erik Manniche (ed.), *Social Forandring*, København: Fremad, 1970.
- Ingwer Ernst Molsen, *Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit (1769–1860)*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1974.
- Hans Henrik Schou, *En analyse af kvinders familie-, erhvervs- og indkomstforhold for perioden 1870–1901, be-lyst ud fra empirisk materiale*, speciale i samfundsfag, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, oktober 1975.
- Ethel Shanas, Peter Townsend, Dorothy Wedderburn, Henning Friis, Poul Milhøj and Jan Stehouwer, *Old People in Three Industrial Societies*, London: Routledge & Kegan Paul, 1968.
- Jan Stehouwer, »Relations between generations and the three-generation household in Denmark«, i Ethel Shanas & Gordon Streib (eds.), *Social Structure and the Family: Generational Relations*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1965, pp. 142–162.
- *De ældres levevilkår VI. Kontakter med familie*, Socialforskningsinstituttets Publikationer 40, København: Teknisk Forlag, 1970.
- og Frede Østergård, *De ældres levevilkår IV. Husstand og bolig*, Socialforskningsinstituttets Publikationer 29, København: Teknisk Forlag, 1967.
- Poul Thestrup, »Methodological Problems in a Family Reconstitution Study in a Danish Rural Parish before 1800«, *The Scandinavian Economic History Review*, Vol. XX, No. 1 (1972), pp. 1–26.
- A. M. van der Woude, »Variations in the Size and Structure in the United Provinces of the Netherlands in the Seventeenth and Eighteenth Centuries«, i Laslett and Wall (eds.), *op. cit.*, 1972, pp. 299–318.
- E. A. Wrigley (ed.), *Nineteenth-century Society. Essays in the Use of Quantitative Methods for the Study of Social Data*, London: Cambridge University Press, 1972.
- Paul G. Ørberg, »at skrive i mandtal«, *Skalk*, 1975, Nr. 6, pp. 18–26.

Kassationsvurdering

Af Frank Jørgensen

Kassation af arkivalier henregnes til en af arkivvæsenets mest arbejdskrævende opgaver, men samtidig er det måske den virksomhed man udenfor arkiverne hører mindst om. Det statslige arkivvæsen må karakteriseres som en af landets bevarende institutioner og skal efter sin bestemmelse opbevare informationer om fortiden. Ved kassation går der altid informationer tabt, og i mange tilfælde vil sådanne tab være uoprettelige. Rigsarkivet skal altså både bevare informationer om fortiden og begrænse mængden heraf. Hvor denne grænse skal gå mellem opbevaring og begrænsning er til syvende og sidst et politisk spørgsmål, men hver lille enkeltafgørelse fastsættes af Rigsarkivet. Vurderingen af arkivalier med henblik på bevaring eller kassation må vel derfor siges at være forbundet med et vist ansvar, da en afgørelse ikke kan omgøres, når den er effektueret. Imidlertid er kassationer nødvendige, hvis det overhovedet skal være muligt at opretholde et arkivvæsen med de ressourcer, der er stillet til rådighed. Da denne virksomhed er af meget stor betydning for den fremtidige forskning og for arkivbenyttelsen i det hele taget, skal der her søges redegjort for de synspunkter, der har været lagt til grund for den nuværende kassationsbedømmelse i Rigsarkivet overfor nyere arkivalier fra centraladministrationen og andre institutioner, der afleverer til Rigsarkivet.

Med nyere arkivalier menes i det store og hele arkivalier fra tiden efter 1920. Ganske vist afleveres der stadigvæk en del arkivalier til Rigsarkivet, der er ældre end 1920, men i de fleste tilfælde gennemføres der ikke kassationer i ældre materiale. Årsagerne hertil er primært, at ældre arkivalier gennemgående ikke er så omfangsrige, og de indeholder ikke så meget »arkivfrem-

med« materiale (for eks. tryksager, duplikeret materiale, kopier, herunder fotokopier). Det er tillige også i reglen mere kompliceret at tilrettelægge en plan for kassation af ældre materiale, men først og sidst, jo mindre et arkiv er, jo mindre kan det betale sig at ofre af undersøgelser. Det er indlysende, at dubletter eller kopier altid bør kasseres, også når det drejer sig om ældre arkivalier. Der kan ligeledes være foretaget kassationsundersøgelser, der kan føres bagud, eller der kan tidligere være foretaget undersøgelser, der fortsat har gyldighed, også for ældre materiale. Udover disse eksempler må opmærksomheden i første række koncentreres omkring de nye arkivalier.

I ganske særlig grad bør de arkivalier, der er ved at blive skabt eller de, som vil blive produceret, være genstand for opmærksomhed. Her foreligger i mange tilfælde journal- og arkivplaner, og her kan man gennem forhandlinger og interviews med afleverende institutioners medarbejdere skaffe sig de bedste oplysninger om arkivaliernes indhold. Med den meget voldsomme vækst i administrationen og dermed i arkivmasserne, der begynder i 1960'erne, er det rationelt at sætte ind her. Afgørende for os om en undersøgelse skal igangsættes er kassationsgevinstens størrelse, og gevinsten er som regel størst for de nyeste arkivaliers vedkommende. Her foreligger oftest de mest præcise oplysninger, her er det ligeledes som regel lettest at lokalisere det ikke-bevaringsværdige materiale. Modsat vil usikkerhed og vanskelighed ved at udtage kassabelt arkivmateriale altid komme arkivalierne til gode. Kassationerne skal være lette at gennemføre, idet de skal kunne udføres i administrationen, inden aflevering til arkiverne finder sted. Tanken om, at videnskabeligt uddannet

personale i Rigsarkivet, skulle gennemgå eller gennemlæse sagerne inden bevaring eller kassation fandt sted, må karakteriseres som en utopi i dag. Ikke alene ville man ikke nå særligt langt, men resultaterne af en sådan form for kassation også blive meget uensartede (individuelle) og derfor lidt tilfredsstillende.

Kassationer gennemføres derfor idag efter retningslinier eller planer, der er fastsat af Rigsarkivet efter forhandling med de afleverende myndigheder. De undersøgelser, der er nødvendige, inden kassationsbestemmelserne kan udstedes, foregår som nævnt ovenfor dels i forbindelse med arkivbesøg (interviews), dels i Rigsarkivet, hvor hjemtagne prøver kan analyseres nærmere.

Når der i denne sammenhæng tales om sager, menes hermed i de fleste tilfælde journalsager. Ved journalsager forstås en række aktstykker, der er sammenhørende derved, at de i en journal er registreret under samme emne (titel), personbetegnelse og nummer. Betegnelsen korrespondancesager kan også anvendes, navnlig i de tilfælde, hvor der ikke finder nogen egentlig bogføring (registrering) sted af indkomne breve.

Der har tidligere været foretaget kassationer, ved at man har gennemgået journalsager og udtaget aktstykker, der forekom værdiløse. Denne fremgangsmåde (stripping) er imidlertid ikke anbefalelsesværdig, dels er den for kostbar, dels er den af kildekritiske grunde uheldig. De metoder, der skal tages i anvendelse, når arkivalier skal udtages til kassation, må altid indrettes således, at de bevarede sagers indre strukturelle opbygning eller sammensætning ikke ændres.

Udviklingen indenfor de afleverende institutioner har medført, at de arkivalier, der afleveres i dag, og navnlig de arkivalier, der produceres i dag, er langt mere forskelligartede end for blot 25 år siden. Ikke alene er der fremkommet mange nye såkaldte informationsbærende medier, men

det er mere afgørende, at administrationen nu griber ind i tilværelsen på en ganske anden måde end tidligere og med ganske andre beføjelser.

Tidligere var almindelige mennesker sjældent i kontakt med myndighederne, og i de tilfælde, hvor det skete, var det næsten altid med de lokale instanser. Dette forhold har ændret sig betydeligt og opfattes idag som noget langt mere dagligdags.

De offentlige myndigheder har samtidigt med denne udvikling ændret holdning. Oprindeligt optrådte administrationen normalt passivt beskuende og til en vis grad kontrollerende, mens den idag må siges at være mere aktiv og på flere områder initiativtagende.¹

Inddeling af arkivalisk materiale fra offentlige myndigheder

I den lidt ældre arkivdannelse udgjorde korrespondancesagerne langt den største del i de fleste institutioner, og sager blev normalt kun oprettet på grund af en henvendelse udefra. Korrespondancesagerne udgør stadigvæk en betydelig del af arkivmasserne indenfor den statslige administration, men andre former for arkivalier er vokset mere, hvilket betyder, at procentuelt er korrespondancesagerne i tilbagegang.

De arkivalier, der for tiden afleveres til arkivvæsenet, kan grupperes på følgende måde (listen er dog ikke fuldstændig):

- 1) Journalsager med tilhørende indgangsmateriale (journaler, registre, kartoteker) og kopibøger o.l.
- 2) Regnskabsmateriale, herunder bilag og protokoller (bogføringsmateriale i det hele taget).
- 3) Skematisk materiale, tællingsskemaer, visse sygejournaler, låneansøgninger, indberetningskemaer.
- 4) Arkivalier vedr. planlægning og undersøgelser indenfor administrationen.

1. Nils Nilsson: Arkiven och informationsområdet, 1976, s. 10.

- 5) Forskningsarkivalier, for eks. fra universitetsinstitutter og andre forskningsinstitutioner.
- 6) Udvalgs- og kommissionsarkiver (jvf. pkt. 4).
- 7) Arkivalier fra retsinstanser, domssager, kendelser fra nævn og råd.
- 8) Kort og tegninger.

En stor del af de arkivalier, der er anført her, kan desuden blive afleveret på forskellige informationsbærende medier. Normalt vil der være tale om traditionelle arkivalier på papir, men de kan også være afleveret i maskinlæsbar form (magnetbånd) eller på mikrofilm. Selv om de traditionelle arkivalier udgør hovedparten af arkivalier, er produktionen af de nye medier i stærk vækst.

Statens årlige produktion af arkivalier

Den årlige arkivproduktion indenfor den statslige sektor kendes ikke eksakt. Ved at sammenligne forholdene indenfor de offentlige institutioner i Danmark og Sverige, har man anslået den årlige arkivproduktion til 22 hyldekilometer, heri også medregnet den statslige lokale arkivproduktion. Vi kender ikke størrelsen af den statslige lokale arkivproduktion, men den er uden tvivl mindre end den centrale. Omfanget af centraladministrationens arkivalieproduktion må på grundlag af disse løse skøn formentlig overstige 11 km årligt. For at forstå arkivvæsenets situation bør dette tal sammenholdes med mængden af de årlige afleveringer, der indenfor de sidste år har ligget mellem 1 km og 1.5 km. For året 1976 vil afleveringerne komme op på ca. 1,7 km. Rigsarkivets totale magasin-kapacitet udgør for øjeblikket omkring 80 km.²

Det er sådanne faktorer, der gør kassation til en nødvendighed. Arkivvæsenet

kasserer altså af økonomiske grunde. Det har til tider, måske især i ældre tid, været fremhævet, at det var til gavn for arkivbenytterne eller forskningen.³ Dette standpunkt er imidlertid ubevist, og Rigsarkivet har da heller aldrig modtaget nogen anerkendelse eller tak fra forskningen af den grund, derimod af og til kritik. Man kan snarere forbavses over, hvor ringe interesse forskningen har vist arkivernes kassationspolitik.

Arkivvæsenet og de afleveringspligtige institutioner

For alle arkivalier af offentlig proveniens er forholdet nu således, at der ved hver aflevering skal tages stilling til arkivaliernes forskningsmæssige værdi. Rigsarkivets forhold til de afleveringspligtige institutioner (d.v.s. de statslige) er bestemt i en bekendtgørelse om statsinstitutionernes arkiver og deres forhold til Rigsarkivet og landsarkiverne af 20. februar 1976, og her fastslås det, at alle kassationer indenfor de statslige institutioner skal godkendes af rigsarkivaren. Bekendtgørelsen fornyede på dette punkt kgl. resolution af 22. juli 1902. Overfor kommunale arkiver, selvejende institutioners arkiver og ikke mindst overfor private arkiver har Rigsarkivet ikke samme kompetence, og kassationsproblemet bliver af den grund af anden karakter.

Vurderingsprocessen

Når arkivalier skal vurderes af arkivvæsenet, er det deres genanvendelsesværdi for forskningen, der søges fastslået. Den anvendelse, der finder sted på arkivernes læsesale er således genbrug, mens den oprindelige administrative værdi er, omend ikke altid helt forsvundet, så dog oftest i aftagende, når afleveringen har fundet sted.

2. Birgit Bjerre Jensen: Den årlige arkivproduktion, Arkiv VI, 1976, s. 10–18.

3. Vejledning i behandling af kassationssager på 2. afdeling (intern Rigsarkivpublikation), 1973, s. 8.

Den amerikanske arkivforsker Schellenberg har anført, at offentlige arkivaliers værdi kan deles i to kategorier, som han benævner: 1) evidential value, og 2) informational value.⁴ Disse to udtryk eller kategorier, der har vist sig anvendelige ved kassationsvurderingen, er i en dansk kassationsvejledning forsøgt oversat med henholdsvis processuel og informativ værdi. Således er for eks. ministerielle korrespondancesager (journalsager) skriftlige nedslag af en administrativ proces og primært en kilde hertil. De oplysninger vi får gennem sagen om det administrative handlingsforløb udgør den processuelle værdi. Ved den informative værdi forstås oplysninger om forhold, som er udenfor den administrative proces, men som belyses i forbindelse med denne.

Eksempel: En lærer påtaler overfor direktoratet for folkeskolen og seminarierne en skoleleders dispositioner. Det processuelle indhold eller aspekt består af direktoratets behandling af sagen, dvs. registrering af det indkomne, overvejelser og beslutninger. Det informative indhold får vi gennem lærerens skildring af forholdene.

Det har ligeledes vist sig hensigtsmæssigt af skelne mellem dataværdi og dataindhold. Dataværdi har man defineret som et arkivmateriales muligheder for at besvare spørgsmål, der stilles det. Det i anden forbindelse her nævnte begreb »den forskningsmæssige værdi« kan karakteriseres som et underbegreb i forhold til dataværdien. Dataindholdet er defineret som mængden af de oplysninger (data) som indeholdes i materialet.⁵ Ved enhver kassation i et arkiv forringes dataindholdet, mens derimod dataværdien under visse omstændigheder kan bevares i et arkiv, selvom det i omfang er nedbragt til en lav procentdel af det oprindelige. Skelnen mellem dataværdi og indhold er et uomgængeligt udgangspunkt for næsten enhver kassationsbehandling, men mens dataindholdet

det er måleligt, beror fastlæggelsen af dataværdien på et skøn eller vurdering. Problemet er i hvilken grad dette subjektive skøn kan indsnævres mest muligt gennem en fastlagt metodik.

Journalssystemer som udgangspunkt for kassationer

Mange arkivalier kan være vanskelige at vurdere, fordi det er vanskeligt at finde de sagsområder, der søges bevaret. Årsagen hertil er, at de ordningsprincipper, der er anvendt af den institution, hvori arkivalierne er skabt, er af dårlig kvalitet og uegnet til at isolere kassabil arkivmateriale. De administrationsskabte hjælpemidler i form af journaler og registre er overhovedet af afgørende betydning for, hvorledes arkivalierne senere hen kan håndteres og anvendes. Arkivvæsenet har derfor igennem de sidste 25–30 år været interesseret i, hvorledes statsinstitutionerne henlagde deres arkivalier. I ældre tid anvendte næsten alle statsinstitutioner kronologiske henlæggelsessystemer eller journalssystemer, således at man ved hvert års begyndelse startede med journalsag nr. 1. En ekstrakt af sagsindholdet førtes ind i journalen sammen med en fortegnelse over de institutioner eller personer, der var brevvekslet med i sagen. Hertil kom datoer og kopibogsnumre. Ved hjælp af registre, der i overvejende grad var korrespondanceregistre, fandt institutionens personale frem til de relevante sager. I det her beskrevne eksempel beholder sagen sit journalnummer til den er afsluttet, men i andre ministerier og styrelser anvendte man et journalssystem, der medførte, at en sag fik et nyt journalnummer, hver gang der forekom en ny henvendelse i sagen. Sagen blev, som man kaldte det, »fremvist«, og sådanne rækker af fremvisninger

4. T. R. Schellenberg: Appraisal of Modern Public Records. Bulletin of the National Archives nr. 8, 1956, s. 6 ff.

5. Harry Christensen: Folkeregistrene 1924–85, Arkiv V, 1975, s. 214.

kunne strække sig over mange år og omfatte endog over 100 numre.

Skal man foretage en undersøgelse af, hvilke opgaver af administrativ eller anden art, som en institutiton har udført, kompliceres dette, hvis der anvendes journalsystemer af den her beskrevne art. Arkivvæsenet har derfor forsøgt at få statsinstitutionerne til at indføre journalsystemer, hvor sagerne henlægges efter saglige kriterier. Dette er også lykkedes i en vis udstrækning. Både i landsarkiverne og i Rigsarkivet er der udarbejdet sådanne saglige journalsystemer i samarbejde med de pågældende institutioner. Fremgangsmåden på længere sigt må imidlertid være den, at institutionerne selv udarbejder journalsystemerne for eks. på grundlag af en vejledning udsendt af Rigsarkivet eller i samarbejde med Administrationsdepartementet. De udarbejdede journalsystemer indsendes herefter til Rigsarkivet, hvor de gennemgås og godkendes.⁶

Administrationen skulle på denne måde få nogle journalsystemer, der var mere praktiske at arbejde med. Samtidig skulle det være muligt for arkivvæsenet at indbygge kassationsplaner i disse journalsystemer, således at visse mindre værdifulde sagsgrupper kunne kasseres efter et vist åremål af administrationen. Endelig skulle det blive lettere for arkivbenytterne i fremtiden at arbejde med store arkivfonds ordnet efter saglige journalsystemer.

De saglige journalsystemer har flere fordele, først og fremmest af heuristisk art, og både for administrationen, arkiverne og de fremtidige arkivbenytter må det være en gevinst, at det bliver lettere at finde sagerne. Derimod har det i praksis vist sig, at de kassationer, der er søgt gennemført på grundlag af de nye systemer har været af beskedent omfang. Til gengæld kan de gennemføres løbende uden arkivvæsenets medvirkning, når planerne en gang er udarbejdet. Imidlertid må der dog altid over-

for de afleverende institutioner tages det forbehold, at såfremt lovgivningsgrundlaget eller institutionens ressort ændres, må kassationsbestemmelserne justeres.

Mange af de ældre journalsystemer, der anvendtes i en række større ministerier frem til 1960'erne, herunder indenrigs- og justitsministeriet, var i virkeligheden ikke strengt kronologiske. En del numre benævntes »faste numre«, og disse blev for så vidt trukket ud af den kronologiske række og anvendtes ofte men ikke altid til en række rutinesager. Enkeltagerne, der fik tildelt nummer, forsynedes tillige med et undernummer. Numrene karakteriseredes som faste, fordi de anvendtes til de samme sager år efter år, men sagerne henlagdes, som de øvrige nummersager, årgangsvis. Sager vedr. kontorhold henlagdes ofte på faste numre, og er dermed lette at lokalisere. Ad denne vej kan der således foretages kassationer i arkiver med kronologiske journalsystemer, og en del af de sagsgrupper, der er lettest at isolere ved hjælp af de faste numre, er netop også i en del tilfælde de mindst bevaringsværdige.

I de ministerier og styrelser, der fremviste sagerne, anvendtes ikke faste numre. Her virkede fremvisningssystemet (også kaldet rentekammersystemet) på den måde, at en række rutinemæssige og tilbagevendende ekspeditioner, voksede gennem fremvisningerne år efter år til meget tykke sager, der af praktiske grunde ofte udtoges af de sager, der var henlagt kronologisk efter sidste journalnummer. Den udtagne sag fik en saglig betegnelse (for eks.: uniformssagen) og henlagdes for sig, men fremvisningerne noteredes fortsat i journalen.

I praksis har det vist sig, at der også er mange problemer forbundet med kassationer i saglige journalsystemer. Ganske vist er det måske let nok at udskille sager vedr. indkøb af inventar, ferier og fridage, vedr. rengøring af kontorer, indbetalinger til ATP og lignende. Sådanne journalsager vil

6. Johan Hvidtfeldt: Tanker om kassation, Arkiv I, 1966, s. 8–9. Birgit Bjerre Jensen: J og K – 10 år gammel, Arkiv V, 1974, s. 18–27.

man næsten altid søge udskilt og kasseret, men de udgør kun en lille procentdel af sagsmassen. Forestiller man sig, at der skal kasseres 50 eller 80 % af sagerne, kan det være en stor hjælp ved vurderingen, at der er anvendt et hierarkisk opbygget sagligt system, men det er i reglen ikke tilstrækkeligt. Ofte foreligger den situation, at det er vanskeligt eller umuligt at opstille en vurderingsskala for de forskellige saggrupper. I andre tilfælde kan problemet være, at titlerne på sagergrupperne kan lyde interessante og vigtige, men indholdet er intetsigende eller ligegyldigt, eller titlen på en gruppe forekommer ligegyldig, og dog kan aktstykkerne rumme vigtige informationer eller indeholde vidtstrækkende af-
gørelser.

Principielle og generelle sager

Indenfor sagsdannelsen og især indenfor sags ekspeditionen er der indenfor de sidste 20–30 år sket en udvikling, der kan sætte nogle af de fremstillede problemer i relief. I tidligere tid var ekspeditionsformen i ministerier og styrelser forholdvis ensartet, og sagsbehandlerne bestod så godt som udelukkende af juridisk uddannede embedsmænd. Forandringerne er til dels betinget af, at rutinesagerne efterhånden er kommet til at udgøre en væsentlig større procentdel af ekspeditionerne end tidligere. Naturligvis var der også i ældre tid mange helt rutinemæssige ekspeditioner, hvortil der ofte benyttedes standardkoncepter og andre trykte formularer. Imidlertid er der i de senere år sket det, at sagsbehandlingen efterhånden er ændret og varetages i mange tilfælde af personale, der før alene beskæftigedes med rene kontormæssige funktioner. Sagsreferater i journaler er ofte i sådanne sager kortet ned til kryptiske forkortelser, hvis journaler overhovedet findes. De udgående skrivelser har også ændret sig således, at mens de tidligere næsten altid indeholdt et relativt fyldigt sagsreferat, mang-

ler dette ofte idag, og tillige fordrer adskillige skrivelser fra offentlige institutioner en vis indforståethed af læseren.

I sådanne rutinesager er indholdet i reglen magert, men der må foreligge nogle regler eller principielle sager, hvori der udstikkes retningslinier for sagernes ekspedition. Afgørelsen kan herefter ske ret mekanisk, og sådant arkivmateriales processuelle værdi må anses for lav. Tilsvarende er de hertil hørende principielle eller generelle sagers værdi høj. Trods disse forbehold må arkivvæsenet fortsat tilskynde de afleverende institutioner til at indføre journalsystemer, der er sagligt opbygget, men systemerne må tillige rumme mulighed for at principielle og generelle sager udskilles i så stor udstrækning som muligt. Imidlertid vil sager af principiel og generel art, selv i det mest veltilrettelagte system, kun udgøre en meget lille del af sagerne. Det vil derfor i de fleste tilfælde ikke være tilfredsstillende kun at bevare sådanne sager indenfor saggrupperne samt prøver af de øvrige sager. Det er heller ikke altid givet, at grænselinierne mellem den rutinemæssigt afgjorte sag og den principielle sag er så skarp, der kan være bløde overgange. Under alle omstændigheder vil der imidlertid være meget store fordele ved at få sagerne inddelt efter sagsbehandlingsarten. Indenfor samme saggruppe betyder dette altså, at den rutinemæssigt afgjorte sag udskilles fra den sag, hvor der er foregået en mere indgående sagsbehandling, hvor der findes referater med overvejelser (for eks. alternative løsninger), henvisninger til andre lignende sager eller høringer i andre institutioner. Den mere indgående sagsbehandling (individualiserede behandling) behøver i og for sig ikke at medføre, at sagen får en principiel eller generel karakter, men derimod at den behandles på et højere plan i institutionen. Sådanne inddelinger eller grupperinger efter afgørelsesprocedure vil lette vurderingen af arkivaliernes forskningsværdi og forhåbentlig kunne bevirke, at man undgår kassationer af saggrupper, der efter titlen at dømme synes ligegyldige.

Enstypesager

Man må dog samtidig gøre sig klart, at der er institutioner, hvis arbejdsområde er af sådan art, at saglige inddelinger ikke kan finde anvendelse. Hvis et kontor for eks. kun beskæftiger sig med tildelinger af en eller anden art, kan det være umuligt eller upraktisk at arbejde med et sagligt system, men det naturlige vil være at arbejde med en personorienteret journal (for eks. efter CPR-nummer). Der vil naturligvis også her være nogle normgivende sager, som under alle omstændigheder må bevares. For de øvrige kan der blive tale om at søge udtaget et udvalg efter en statistisk metode. Udvalget skulle som følge heraf kunne bearbejdes og tillade generelle slutninger. Der må her skelnes mellem prøver, der alene tjener til illustration af en afgørelsesproces, og udvalg udtaget efter kvantitative kriterier.

Her bevæger vi os ind på et område, hvor vi benævner arkivalierne enstypesager. Enstypesager er en norsk oversættelse af udtrykket »particular instance papers«. Enstypesager kan defineres som sager eller aktstykker med samme emne, men som kan henføres til (ell. er indsendt af) forskellige personer, institutioner, områder e.l. Eksempler findes i sager fra Statens uddannelsesstøtte, Invalideforsikringsretten, boligstøttesager. Også skematisk materiale fra Danmarks Statistik betragtes som enstypesager. Individuelt er hvert aktstykke eller sag måske af forholdsvis ringe betydning, men betragtet som en helhed kan materiale af denne karakter belyse en lang række fænomener kollektivt, således tilstande og udviklinger. Hvis den individuelle dokumentation ikke tillægges tilstrækkelig vægt, kan der i stedet udtages et repræsentativt udvalg. Ved et repræsentativt udvalg forstås her, at det er muligt at beregne usikkerheden fra delmængden til

helheden, og materialet skulle derfor fortsat kunne benyttes til kollektiv dokumentation af visse fænomener.⁷

Repræsentative udvalg har imidlertid til dato som kassationsmetode kun været benyttet i meget ringe omfang. I tidligere tid der var næsten kun tale om totalbevaring eller total kassation, sidenhen dvs. indenfor de sidste 10–15 år, har man af kasse-rede enstypesager altid udtaget prøver, og først indenfor de sidste 5–10 år har man arbejdet med repræsentative udvalg. Problemet med denne kassationsform er at gøre den så enkel som muligt, at ikke ressource manglen forhindrer anvendelsen. Kunsten består her i at finde et rimeligt balancepunkt, således at ikke kravene til repræsentativitet eller dokumentations-evne skrues for højt op. Resultatet heraf kan let blive, at materialet ikke kan bevares i den reducerede tilstand, og måske derfor slet ikke bliver bevaret.

Regnskabsarkivalier

Mens man opererer med en primitiv metodik indenfor de ovenfor skildrede typer af arkivalier, er der andre områder, hvor man stort set står på bar bund, hver gang en ny kassations sag har skullet rejses. Dette gælder for eks. det meget store område, der kaldes regnskabsarkivalier. Langt den største del heraf udgøres af regnskabsbilag, der igen udgør en meget stor del af den totale mængde af producerede arkivalier, men hvor stor ved vi dog ikke. Langt størstedelen af statens regnskabsbilag kasseres måske 98 %, efter de gældende regler. Kun ganske enkelte, særlig udvalgte institutioner, får deres bilag opbevaret for steds. For størstedelen af de kasserede regnskabsbilag gælder det, at de ikke har været genstand for nogen vurdering eller undersøgelse, men at de kasseres efter stå-

7. Helle Linde: Kassation i personsager, Arkiv III, 1971, s. 321–26. Harry Christensen: Hvor repræsentative er repræsentative udsnit, Arkiv V, 1974, s. 1–17. Poul Thestrup: Om kassationsprincipper for personens typesager, Arkiv V, 1974, s. 73–80. Jan Lindroth: Gallring med statistiska urval, Ra-nytt 2/1975.

8. Anna Thestrup: Arkivdannelse under statens regnskabsvæsen, Arkiv III, 1971, s. 295–98.

ende bemyndigelser, der ligger tilbage i en tid, hvor man i reglen ikke foretog analyser. Situationen var dengang, at opbevaring i Rigsarkivet af sådanne afleveringer ikke var mulige, og forholdet har ikke ændret sig sidenhen.

Ved en række omfattende kassationsbemyndigelser til de daværende hovedrevisorater fra 1927–30 der siden er fulgt op af en række andre bestemmelser bl.a. til institutioner med stedlig revision, er den nuværende praksis fastlagt. Ved ompakninger og ordningsarbejder i Rigsarkivet er regnskabsbilag i stort omfang også udtaget og kasseret. Denne ret hårde fremgangsmåde kan i og for sig ikke begrundes med at bilag aldrig benyttes af forskningen. Tværtimod er mange ældre regnskabsbilag og kassebøger i høj grad blevet benyttet for eks. af økonomiske historikere, bygningshistorikere (kunsthistorikere) og teaterhistorikere.

Forholdet er imidlertid det, at kassationerne ved omfattende bestemmelser fra 1927–30 ff. ikke er blevet ført bagud længere tilbage end til 1918/20. Centraladministrationens bilag er således bevaret nogenlunde intakt frem til 1. verdenskrigs afslutning bortset fra for eks. toldregnskaber. Det eller de spørgsmål, der bl.a. trænger til at undersøges, er om de informationer, som de nyere regnskabsbilag indeholder, fremgår af administrationens øvrige akter. Det kan med en vis ret påstås, at regnskabsbilag er en dokumentation for handlinger, der er truffet bestemmelse om andetsteds. Ved et statsligt byggearbejde findes der således skitser, bygningsbeskrivelser, entreprisekontrakter, synsrapporter, korrespondance ved siden af selve regnskabsbilagene. En del af de oplysninger, der findes i bilagene, vil således lettere kunne hentes i det øvrige arkivalske materiale, måske ovenikøbet dokumenteret bedre. Dette forhold gælder imidlertid ikke for alle regnskabsbilag.

Et andet forhold, der i hvert fald må tages i betragtning ved bedømmelse af bilag, er at indenfor en lang række områder, bliver specifikationerne på fakturaer, følge-

sedler, kvitterede regninger og andre opgørelser mindre og mindre omfattende ned igennem tiden. Efter at faktureringsmaskiner er blevet mere almindelige, er samtidig specifikationen afløst af en talkode, hvilket medfører at bilag isoleret betragtet er uforståelige. Selv om bogføringsmaterialet i øvrigt er bevaret, betyder denne udvikling, at informationerne idet mindste er blevet meget summariske. Denne udvikling markerer altså en klar værdiforringelse af regnskabsbilag, og indicerer at arkivvæsenets holdning til en evt. bevaring af bilag næppe vil blive ændret.

Hvad bogføringsarkivalierne angår, har tendensen været at søge informationerne bevaret om regnskabet i en oversigtsmæssig og koncentreret form. I det ældre bogføringsmateriale, hvor man anvendte kassebøger, hovedbøger, kassejournaler m.v., betyder det, at hovedbøgerne i så stort omfang som muligt søges bevaret. I en vis forstand kan man sammenligne regnskabsbøgers forhold til bilagene med korrespondancejournalernes forhold til journalsagerne. Journalsagernes indhold giver et betydeligt bedre indtryk af bilagenes indhold.

Den moderne kontorteknik, der nu overalt har afløst eller næsten afløst regnskabsprotokoller, anvender mange former for bogholderisystemer lige fra enkle gennemskrivningssystemer til edb-styrede systemer. De kan ikke omtales i denne oversigt, men udviklingen har ikke ændret vurderingen af regnskabsarkivalierne som helhed. Det er stadigvæk det normale, at det er bogføringsmaterialet, der opbevares, hvad enten det er i form af kontokort, maskinelt udskrevne oversigter på papir eller maskinlæsbare kontolister. Måske vil de nye edb-bogholderisystemer gøre det lettere for arkivfolk at gennemskue forvaltningens ofte meget indviklede og uensartede regnskabsaflæggelse. Når et nyt system skal tages i brug og tilrettelægges af en edb-virksomhed, vil der heldigvis ofte foreligge en beskrivelse af de procedurer, der ønskes anvendt. Denne beskrivelse eller dokumentation kan være til stor hjælp,

når arkivalierne skal kassationsbedømmes eller blot afleveres. En sådan beskrivelse af regnskabsvæsenet mangler næsten altid totalt, når det drejer sig om ældre regnskabsarkivalier. Af denne årsag er der i tidens skyldningen er, at materialet har været uiskyldningen er at materialet har været uigennemskueligt, og at man ikke har kunnet hente oplysninger hos den institution, hvor det er skabt, fordi der er gået for lang tid mellem arkivaliernes skabelse og deres aflevering.

Koordineret kassation

Det er vist en kendt sag, at et enkelt anliggende ofte behandles af flere offentlige forvaltningsgrene, hvilket medfører, at det samme informative indhold i arkivalierne findes i flere arkiver. Dette skulle give visse muligheder for, hvad man har benævnt som koordineret kassation. Er der for eksempel tale om et hierarkisk opbygget system, ville man måske umiddelbart være tilbøjelig til at bevare sagerne i den institution, hvor den eller de endelige beslutninger blev taget, altså i den institution, der var placeret højest i det administrative system. Imidlertid kan man ikke uden undersøgelser af sagsbehandlingsformen kassere således, i hvert fald ikke uden at sikre sig at grundlaget for beslutningerne i alle tilfælde er fulgt med, idet dette for eksempel kan være returneret til den lavere instans.⁹ Det må derfor også undersøges, hvilken grad af fuldstændighed af informationerne, der findes hos de forskellige instanser, inden der tages stilling. Koordineret kassationsbehandling af arkivalier kunne finde anvendelse på arkivalier, der afleveres til forskellige arkivinstitutioner, men indtil nu har en sådan koordination af arbejdet mel-

lem Rigsarkivet og landsarkiverne kun undtagelsesvis fundet sted. I den nuværende situation hvor mange, især sociale, anliggender overføres fra en central behandling til en lokal, amtskommunal eller primærkommunal administration, ville en sådan undersøgelse bringe mange administrative sammenhænge for dagen. Et problem i denne forbindelse er, at der ikke gælder de samme retsregler for behandling af kommunale arkivalier som for de statslige.

Konvertering til andre medier

Et spørgsmål, der meget hyppigt dukker op, er, om ikke de nye eller nyere informationsbærende medier stort set kunne løse de fleste af arkivvæsenets kassationsproblemer. Det er tidligere slået fast, at kassationer skyldes primært økonomiske årsager og ikke hensynet til arkivbenytterne. Disse økonomiske årsager er omkostningerne ved at opbevare arkivalierne, og en væsentlig del heraf består af udgiften til husleje af magasinbygninger. Hertil kommer naturligvis lønningsomkostningerne til det personale, der forvalter arkivalierne, samt udgifter til arkivaliernes vedligeholdelse. Når der tales om forvaltning af arkivalierne menes her ikke alene modtagelse og kassationsbehandling, ekspeditioner til arkivbenytterne, men tillige det helt nødvendige forskningsarbejde, der foregår i arkiverne, for at gøre materialet tilgængeligt.

Det er indlysende, at byggeomkostningerne (anlægsudgifterne) kunne nedbringes ved at overgå til mindre pladskrævende medier som mikrofilm, og magnetbånd.¹⁰ Man kunne tillige forestille sig, at vanskelige eller tvivlsomme kassationsproblemer løstes på den måde, at der intet

9. Helle Linde: Om vurderingsproblemer ved kassation. Nordiske arkivstudier tilegnet Harald Jørgensen, 1977, s. 167. Birgit Bjerre Jensen: Lodret kassation, Arkiv V, 1975, s. 238-46.

10. Fra dansk side blev en undersøgelse allerede foretaget i 1952, (publiceret i 1969) af Sune Dalgård: Arkivfilmingsteknik. Kassationsfotografering eller magasinbyggeri? En orienterende undersøgelse. Primula, nr. 4, 1969.

kasseredes, men at informationerne i stedet opbevarede i miniformater. Spørgsmålet er her først og fremmest, hvem der skal bære udgiften til konverteringen til miniformatet. Hvis der er tale om, at administrationen selv har foretaget investeringen, for eks. mikrofilmning af sine arkivalier til rent administrativt brug, må arkivvæsenet foretage et valg mellem to medier, og vælger man her mikrofilmen, sparer man selv udgiften til optagelsen. En ganske anden situation opstår, hvis man efter afleveringen mikrofilmmer arkivalier. Dette sker i dag alene af sikkerhedsgrunde og således kun af arkivalier, der vurderes særligt højt. Man kunne imidlertid godt forestille sig, at arkiverne foretog mikrofilmning af andre grunde, således af materiale, der var vanskeligt at bevare i traditionel form, dvs. af konserveringshensyn, men tillige af hensyn til den plads de optager i magasinerne. Det kan ikke udelukkes, at der kan foretages kassationer i forbindelse med en intern mikrofilmning. Med hensyn til de maskinlæsbare arkivalier står arkiverne ofte også i en valgsituation, ikke alene mellem forskellige medier men også den måde, hvorpå informationerne fremlægges. En række såkaldte enstypesager, for eks. blanketter eller skemaer overføres til maskinlæsbar form, og materialet udskrives derpå på lister, dels i den form, hvori det er indtastet (sorteret og i let bearbejdet form), dels udskrives de på grundlag af en mere indgående databehandling. Desuden er det ikke usandsynligt, at magnetbåndsinholdet overføres (delvis) i direkte læsbar form til en mikrofilm. Disse mange valgmuligheder er ikke konstruerede, men demonstrerer også en form for kassationsbehandling, idet ikke alle stadier i behandlingen af informationerne kan bevares.

Under sådanne forhold, er det ikke givet, at man altid vil vælge det medie, der kræver mindst plads. Afgørende her, er ikke mindst de udnyttelsesmuligheder, som de forskellige medier giver en fremtidig arkivbenytter. Data i maskinlæsbar

form kan, såfremt de er tilfredsstillende dokumenteret, give mulighed for nogle kvantificerede behandlinger, som i det mindste ville være meget kostbare, hvis de skulle foretages på grundlag af et blanketmateriale. Til gengæld vil søgning af enkelte data, for eks. individdata, blive så kostbar og besværlig, at man nærmest må betegne en sådan anvendelse for urealisabel. Spørgsmålet bliver altså også her, hvilken forskning man vil fremme gennem sin bevarings- eller kassationspolitik.

Mens anlægs- eller bygningsudgifterne ikke vil være så afskrækkende ved at gå over til miniformaterne, vil derimod driftsudgifterne være betydeligt større, idet vedligeholdelsesudgifterne er meget større end for traditionelle arkivalier.¹¹

Når dette nævnes, må det samtidig anføres, at vi kender meget lidt til vedligeholdelsesudgifterne for moderne arkivalier i traditionel form. Arkivvæsenet har en del viden om bestandigheden af de arkivalier, der skabtes før den moderne kontorteknik satte ind, hvilket i denne forbindelse vil sige, den udvikling der startede efter år 1900 med indførelsen af skrivemaskinen i administrationen. Er man imidlertid ikke opmærksom på, hvorledes bevaringstilstanden er indenfor de nye arkivalier, vil der her ske en intern kassation, der kan få katastrofale følger. Det der her er problemet, er især bestandigheden for eks. af de farvestoffer, der blev og bliver anvendt i administrationen for eks. til farvebånd, til skrivemaskiner, på karbonpapir, duplikatorfarve, blæk, kuglepenne, stempelfarve. Det har også vist sig at enkelte papirkvaliteter har vist tendens til strukturelle ændringer, der medfører at papiret efterhånden smuldrer og bliver til pulver. Sagen er for øjeblikket den, at vi kender vedligeholdelsesomkostningerne bedre for film og magnetbånd, end vi gør for de traditionelle arkivalier. Uden at der skal opstilles nogen kalkule (det er formentlig ikke muligt) for omkostningerne ved opbevaring af data på film og på papir, kan der dog siges så me-

11. Driftsudgifterne er her målt pr. løbende hyldemeter.

get, at omkostningerne for mikrofilm har været faldende, mens omkostningerne ved opbevaring af papirarkivalier har været og stadigvæk er stigende.

Kort og tegninger

Overgang til andre medier og formater hører således sammen med kassationsproblematikken, og netop mikrofilmen kommer ind som et alternativt opbevaringsmedium, når det drejer sig om kort og tegninger. Kort og tegninger spillede i ældre tid ikke nogen større rolle, men som forholdene har udviklet sig, er situationen idag den, at Rigsarkivet ikke har muligheder for at opbevare én procent af de kort- og tegningsarkiver, der for tiden opbevares i administrationen. Kun i meget begrænset omfang har kort og tegninger efter 1920'erne været afleveret, men mange institutioner har gennem adskillige år selv sørget for optagelse af sikkerhedsfilm. Hvorledes kvaliteten er af disse film vides ikke, men mange af filmene er af andre grunde næppe brugbare på længere sigt, dels fordi registreringen er utilstrækkelig eller næsten helt mangler, dels er der ofte ikke taget hensyn til, om der kan laves målrigtige kopier. Selv om man forestiller sig, at de afleveringspligtige kort og tegninger blev filmet, ville det ikke være muligt at opbevare dette materiale totalt. Der kan kun blive tale om opbevaring af, hvad man kan karakterisere som oversigtstegninger. Er der tale om bygningstegninger, kan der ofte kun bevares grundplan, opstalt og snit. Man må derfor se i øjnene at totale rekonstruktioner af for eks. skibe, flyvemaskiner eller lokomotiver ikke altid vil blive mulige, og dette vil også være tilfældet selv om tegningerne overføres til mikrofilm.

Ujournaliseret materiale

Det er nævnt andetsteds i denne artikel, at de arkivgrupper, som ligger udenfor »korrespondancesektoren« er vokset stærkest.

Her tænkes på administrationens planlæggende virksomhed, udvalgs- og kommissionsarkiver, forskningsmateriale. Indenfor sådanne felter vil arkivvæsenet normalt være tilbageholdende med kassationer, bl. a. på grund af materialets generelle sigte. Mange af de fremgangsmåder man kan anvende indenfor korrespondancesagerne lader sig heller ikke så let praktisere her, da disse arkivalier som regel ikke vil være journaliserede eller på anden vis klassificeret eller inddelt. Det har imidlertid fra arkivvæsenets side været overvejet, om det var muligt, at udarbejde henlæggelsessystemer, der principielt inddrager alle arkivalier, der overhovedet produceres indenfor en afleveringspligtig institution. For øjeblikket er situationen den, at en stor del af disse grupper forsvinder eller kommer totalt i uorden, fordi der ikke findes ordnings- eller henlæggelsesprincipper. Bliver sådanne udarbejdet vil der være større chancer for bevaring, og det vil tillige blive muligt at foretage hensigtsmæssige kassationer i materialet.

Individuel dokumentation og repræsentative udvalg

Et tilbagevendende problem, der dukker op indenfor næsten alle de her nævnte grupper af arkivalier, er muligheden for dokumentation af individuelle fænomener. Der er i et tidligere afsnit redegjort for, at der ved en næsten hvilken som helst kassation går data tabt, således at spørgsmålet snarere må blive, i hvilket omfang det er realiserbart at bevare data om individuelle fænomener. Arkivvæsenet har hidtil fulgt den praksis at totalbevare alle elementære persondata, for eks. fødsel, ægteskab, opholdssted, død. Ligeledes bliver data vedr. besiddelse af fast ejendom (skøder) totalbevaret, men bevæger vi os ud på andre områder, har en mere restriktiv politik været nødvendig. På en lang række områder har man diskuteret muligheder for udtagelse af repræsentative udvalg, der altså skulle give mulighed for en anvendelig kol-

ektiv dokumentation. *Valget for arkiverne står ofte ikke mellem totalbevaring eller repræsentative udvalg, men mellem totalkassation, repræsentative udvalg eller prøver.*

På vej mod en metodik

Indtil nu må det nok siges, at kassationsbehandlingen befinder sig på et relativt primitivt stade, selv om der er enighed om nogle fælles grundsynspunkter. En metodik er ikke udviklet, men det stærkt stigende antal kassationssager, som arkiverne bliver stillet overfor, gennemtvinger imidlertid ganske automatisk en vis standardisering af behandlingen. Dette må betegnes som et gode, idet det medvirker til at søge udviklet mere generelle regler og normer, således at vi måske langsomt men dog alligevel sikkert bevæger os bort fra »det frie skøn«. Målet er derfor at søge det frie skøn indsnævret i så stor udstrækning som muligt og indføre en objektiviseret behandling af sagerne.¹² De regler og normer, der skal lægges til grund for en mere objektiv behandling kan formentlig kun gennemføres, hvis arkiverne i stigende omfang er i stand til at udarbejde henlæggessyste-

mer med indbyggede kassationsplaner. Disse henlæggessystemer kan udvikles derhen, at den rutinemæssigt behandlede opgave udskilles fra den mere indgående (individuel) behandlede, desuden naturligvis, at sager med generelt og principielt sigte i ganske særlig grad udskilles. Hvad det rutinemæssigt behandlede angår, må man i stort omfang regne med, at kun prøver vil kunne bevares, i visse tilfælde dog repræsentative udvalg.

En inddeling af arkivalier efter disse retningslinier kan blive udgangspunkt for udviklingen af mere generelle kassationsregler, der således mere må indrettes efter den behandlingsmåde sagerne har været genstand for end efter visse ydre karakteristika ved de enkelte aktstykker. Konklusionen bliver derfor, at for en stor del af de afleveringspligtige arkivalier, herunder korrespondancesagerne, vil hovedvægten blive lagt på at sikre de generelle og principielle aspekter, og at hovedvægten i øvrigt lægges på den kollektive dokumentation. En undtagelse herfra bliver dog bevaringen af de elementære individdata. Det bliver arkivforskningens opgave at sondre mellem disse grupper af arkivalier gennem en udvikling og forfinelse af den kassationsteknik, som her er søgt beskrevet.

---

12. Jvf. Nils Nilsson: *Arkiven och informationssamhället*, 1976, s. 66–67.

Debat

Erik Moltke: De inciterende, inspirerende guldhorn¹

Guldhornets billeder. Tydet af Gunnar Sneum. Gyldendal 1976. 130 pp., flere ill.

Lad en anmeldelse af en guldhornsbog indledes med et citat fra »Danmarks runeindskrifter« 1942: »Kun historisk interesse har de talrige ældre forskeres tolkningsforsøg af figurer og runer; som eksempler på deres forskellige resultater kan nævnes, at hornene er blevet gjort til blæseinstrumenter, drikkehorn, offerhorn, kornmål, kalenderhorn etc. Figurerne skal snart have givet astronomiske, snart alkymistiske oplysninger; flere har udlagt dem på et etisk vis« etc. etc. Faktisk kunne man gentage disse ord på den nyere, den sidste menneskealders guldhornslitteratur; her drages de forskelligst forskere, lærde og læge, mod de gådefyldte guldhorn, og som om guldhornene ikke havde gåder nok i sig selv, konstruerer man 'selvskabte' gåder.²

Det er faldet i min lod at anmelde eller i alt fald omtale ikke mindre end syv guldhornsbøger: *Wilhelm Wanscher*: Kivik Guldhorn og Edda. Kbh. 1935³, – *Hans Brix*: Guldhornene fra Gallehus. Kbh. 1949⁴ – *Johannes Brøndsted*: Guldhornene. Kbh. 1954⁵ – *Willy Hartner* Die Goldhörner von Gallehus. Wiesbaden 1969⁶, og i skrivende stund er der kommet en opfordring fra *Journal of English and Germanic Philology* til at anmelde John L. Greenway: *The Golden Horns. Mythic Imagination and*

the Nordic Past. Sig ikke, at der ikke er grøde i guldhornsdiskussionen. I den ovenfor nævnte recension af Brix er kort omtalt bidrag af *Axel Nielsen* og *Svend Aage Bay*, der ikke tilføjer forskningen noget nyt, samt – fyldigere – *Gallehushornenes* bilder af den finske kunsthistoriker, *Lars-Ivar Ringbom*. Det kan bemærkes, at alle de nævnte, bortset fra A. Nielsen og Bay alle er professorer, men faktisk kun én fagmand: Ringbom; Wanscher er arkitekturhistoriker, Brix litteraturhistoriker og Hartner vistnok astronom. Arkæologen *Brøndsted* har ikke givet noget selvstændigt bidrag til indskriftens eller billedernes forståelse.

Det er interessant at se, hvad disse vidt forskellige lærde har fået ud af deres strejftog uden for deres eget fag. *Wanscher* gjorde både indskriften på 1754-hornet (det med runeindskrift) og figurerne på det og 1639-hornet (det uden runer) til ægyptiske. Runeindskriften på 1754-hornet lyder som bekendt:

ek hlewagastir holtijar horna tawido
Jeg Lægæst Holtes søn gjorde hornet

Hos Wanscher bliver stakkels Lægæst skilt ud i rå hri uåg gsti (udtalt hler-vag-gest) og oversat [Jeg] leder af uag-løbet, [store øverste, hornet smedede]. Man véd ikke, om man skal le eller græde over denne håbløse læsning og tolkning; den minder mest om den navnkundige Slagelse-organist »Runerasmussens« tolkninger, fx. en passus på Glavendrupstenen: ala saulua

1. Guldhornets billeder. Tydet af Gunnar Sneum, Gyldendal, 1976, 130 s., ill., kr. 115.

2. Erik Moltke – Guldhornsgåder – de rigtige og de selvskabte, i *Årb. f. nord. Oldkynd.* 1972 s. 135–50.

3. Erik Iversen (ægyptolog) og Erik Moltke, i dagbladet *Politikens kronik* 29. marts 1935.

4. *Fortid og Nutid* 1950 s. 194–99.

5. *Smst.* 1955 s. 311–22.

6. *Scandinavica* XI 1972 s. 139 – med svar fra forf. og replik fra recesenten.

göpa, som han oversatte: Allah, frels go-
terne, eller guldhornsindskriften:

	Hol	tinga z horna	tavido
dvs.	Hols	Thing-horn	(fabriksted)
	ek	hle	daga stiz
	Jeg	standser i dag	gry

Hans Brix søger billedforklaringen i gallisk og gallogermansk mytologi med romersk og orientalsk indslag, hvor det lange horns billeder synes at udtrykke en kult-højtid, men Lægæst på sit (yngre) horn hædrer jagtherren Wotan og andre guder, Thonar og Ty; på den sidste ring ser Brix et billede af Kristus, »den ofrede Gud, set med forbavtede Krigerøjne«, og hans tre modstandere: en bueskytte, en mand med to knive samt en løbende mand.

Ringbom finder løsningen på billedgæderne i senere tiders fastelavnsoptog, hvori urgamle hedenske traditioner var bevaret, en tese som efter Brøndsteds og nærværende recensents mening giver et realistisk grundlag at arbejde videre på. *Willy Hartner* læser *figurerne* i 1639-hornets øverste ring som *runer* og får følgende indskrift ud af det:

luba horns ens hielpa hjoho

hvilket oversættes:

»[Der Zaubertrank dieses Horns möge [ich] helfen der Gemeinschaft [Sippe].«

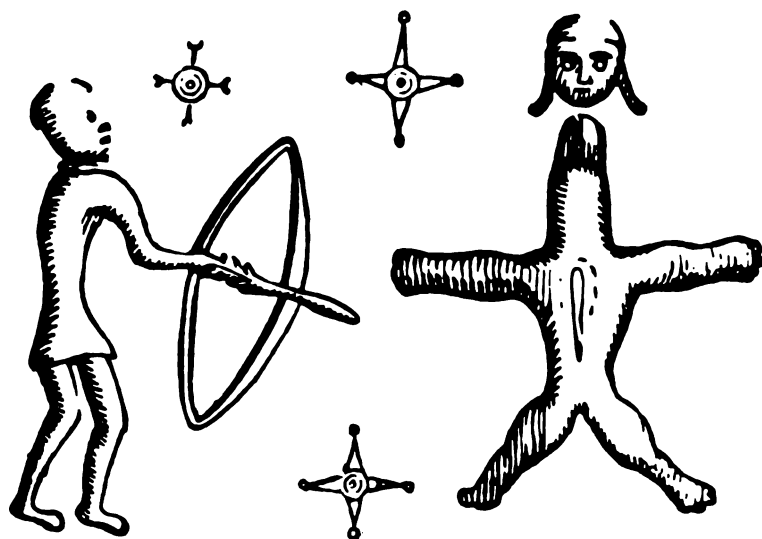
Atter véd man ikke, om man skal le eller græde over dette »urnordisk« og dets eventyragtige, »Hoffmannske« indhold. Forfatterens filologiske kundskaber stemmer ikke forventningerne til hans billedtolkning særlig højt: Den former sig som en ejendommelig blanding af astronomi og oldnordisk gudelære, og der tillægges guldhornenes mester (der må have studeret i Østen?) snævre forbindelser med hellenistiske og senere islamisk astronomi og astrologi. Nogle af figurerne er stjernebilleder – andre ikke, lidt efter behag – med et islæt af personer fra Eddaens mytologi, og de viser, at hornene er sat i gang efter den totale solformørkelse 16. april år 413.

Det gælder imidlertid om alle disse teser, at de falder på deres subjektivitet, de åbenlyse mangler i de fremsatte »systemer«, men også i høj grad på forskernes manglende kendskab til guldhornslitteraturen og de oplysninger, denne giver om pålideligheden af Worms kobberstik (og metalnittet i hans Monumenta) samt Krysings, Frosts og Paullis træsnit af de to horn. Blændet af en tyrkertro på deres eget »system« kaster forskerne sig ud på det dybe vand og trodser alle de grundregler, der gælder inden for deres eget fag. Nogle af dem udviser en rørende naivitet over for hvor meget eller hvor lidt man tør lægge i tegninger fra 17. og 18. århundrede, da man på langt nær stillede de samme krav til 'arkæologisk' nøjagtighed som vor tid. Worms (dvs. kobberstikkeren Simon de Pas') kobberstik er, set med vore øjne, brandunøjagtigt; men selv dets mest graverende fejl indgår tvangfrit i de fremlagte systemer.

Hvordan er nu Gunnar Sneums billedtolkning? Titlen lyder jo: »tydet af G. S.«, ikke tydningsforsøg eller bidrag til tydning, altså knap så beskeden som Hans Brix – vor lærde litteraturkritiker og med stor sans for humor –. Som motto på sit titelblad satte han: Quid Saul inter prophetas? , og han slutter med at mene, at en del, måske ikke så få iagttagelser »er blevet fremsat, der ikke har været gjort før, og som er af Holdbarhed. Hvilket bør kunne bevæge Tempeltjenerne til at bære over med en ubuden Tolder«. Hertil føjede jeg i min anmeldelse: »Men enhver ærlig forsker, som har de rette forudsætninger, er en tempeltjener.« Er Gunnar Sneum det?

Ifølge G. S. har guldhornenes mester, Lægæst, været til forelæsninger i den ægyptiske by Alexandria (jfr. Hartner ovenfor), bl. a. for at skaffe sig oplysninger om det, hans billeder på hornene handler om: »det enkelte menneskes urgamle problemer sådan, som det også optræder i folkeslagenes mytologier.« »Det er muligt«, skriver G. S. videre, »at en af deltagerne hed Lægæst, og at det var ham, der kom hjem til Gallehus fra Alexandria med bil-

I den urgamle billedsymbolik, der endnu var i live på guldhornenes tid, var dyret symbol for både den menneskelige sjæl, anima, og for verdenssjælen. Den hals-huggede dyrekrop på billedet er imidlertid et symbol for „udyret“. Andre steder på hornet er det skildret som kentauren, men her fremstilles det som en mellemting mellem menneske- og dyrekrop. Ved initialriterne indleder folkeslagene unge en proces, der skal frigøre bevidstheden fra naturens indadvendte, drømmende liv. På hornene sker frigørelsen, efter gammel tradition, i sjette trin.

Billedudsniit fra runehornets midterste ring. Fra Gunnar Sneums bog side 32. Sammenlign hans tekst og udlægning med R. Paullis side 226.

leder fra Ægypten, Grækenland, Indien og måske fra israellitternes hellige skrift.«

Mens Hartners tolkning som nævnt hviler på en uforgribelig blanding af astrologi, astrologi og germansk mytologi, er grundlaget for G. S.s tolkninger nærmest en hjemmelavet filosofi, hvori blander sig mysticisme, alkymi, shamanisme, indiske religioner, urkristen kunst m. m. m., og i tid strækker hans sammenligningsmateriale sig fra den græste oldtid (de 10.000 år gamle hulemalerier) og op til nutiden og i sted fra Mexiko over Europa til Indien. Der er citater fra mester Ekehard, Swedenborg, Ludvig Fejlberg, Knud Rasmussen, Anker Larsen, et par indiske bøger m. fl.

Det er åbenbart ikke en videnskabsmand med strenge videnskabelige regler, vi har for os, men en forelsket dilettant, der har læst sit stof grundigt og – forlæst sig.

Ligesom de tidligere forskere bestemmer G. S. kort og godt, hvad hver ting, hver figur forestiller og symboliserer. Det er altid soleklart for ham selv, men som regel anstrengende uklart for læseren. Om

rytteren med spyddet i 1754-hornets tredje ring fra oven siges, at da han er i selskab med den indiske kundalinaslange(!?), er det ikke umuligt, at han er selve kong Arjuna før hans berømte slag. Spyddet er symbol på viljen (men den har han ikke). Hjorten er den tørstende hjort med tungen ud af halsen (skrigende efter vandstrømmene?) – hvorfor er det ikke den af jægeren fældede hjort? – De korslagte mænd – i G. S.s filosofiske system er det kun én mand i splid med sig selv – holder ifølge G. S. hver en mønt i den ene hånd; og den bliver der gjort meget ud af; den mulighed, at den lille runde figur i hånden skulle være en nitnagle til at holde figuren fast til underlaget med, er næppe faldet forf. ind; det er nok for jordbundet en tanke. – Dyret med hoved i begge ender er et æsel. Der gøres meget ud af, i hvilken retning de vinkelformede skæl, fx. i fiskene, vender – svarende til at Hartner begyndte at tælle takkerne i trambulerstikkene langs ringenes rande. – Manden med hesten i fjerde ring fra oven på 1754-hornet holder i hånden en bue-ard, med hvilken

han vil pløje sin ager (!). En kornsegl er det naturligvis ikke. *Den drømmende kvinde* ser man i 1754-hornets mindste ring: bueskytten sigter på en dyrekrop, over hvilken der er anbragt et kvindehoved, efter hvilken beskrivelse der kommer en lang filosofisk forklaring: Dyrekroppen har (på ryggen) en moderåbning (!?), der hentyder til umoderen, som forløser sine børn som 12–14-årige. Men i billedtexten står, at *den halshuggede dyrekrop* er symbol på udyret, der andre steder er skildret som en kentaur. Forstå det, hvo som kan.

Man kunne blive ved, fra første til sidste side; men nu er der al god grund til at stoppe al denne subjektive, forvirrede snak og foreholde G. S., at han her, som andre forskere og andre steder, har forsømt at læse sin litteratur ordentligt, dvs. studeret. Hvis han havde læst, hvad selveste tegneren, Paulli, skriver om dette motiv – han kunne have sluppet let til det ved at læse min anmeldelse af Brøndsted – måtte han i nogen grad have omtolket sin udlægning. »Halsen paa det Dyr«, skriver Paulli i sit kildeskrift, »som . . . staar ved Menniske-Hovedet, er i sig self saa ophævet, at man til Nød kunne trække en Traad derigennem . . . Dette Dyr *haver kiendeligen Øyen, Mund og Kløer*. Men i den Forkortning, udi hvilken det ved aftegningen er tagen, synes de, endogsaa (paa Hornet self) u-kiendelige«, hvorefter Paulli samvittighedsfuldt tilføjer, at han har *fjernet menneskehovedet lidt fra dyresnuden* »paa det ey nogen maatte ansee det for en Menniske-Krop«.

Et andet groft eksempel på G. S.s manglende fortrolighed med sit emne er »menneskeknoglerne« i 1639-hornets nederste ring. G. S. vil næppe kunne åbne en nyere bog om guldhornene, hvor dette emne ikke er berørt, og hvor det er slået fast, at der ikke er tale om knogler, men om 'stave', der i øvrigt i afstandsmæssig henseende er tegnet forkert.

Ligeså afslørende er det, at det ikke spiller nogen rolle for G. S.s tolkninger, at den korslagte mand på Worms stik har den liggende mand foran den stående, mens Paullis snit af 1734-hornet har den stående

mand forrest. Her fortæller Paulli, at den liggende mand *også* på 1639-hornet ligger *bagved*. De parallelle »mavesår«, offerknivens snitsår, er med andre ord illusoriske.

Et system, der ligeså legende let kan tolkes og udlægges på falsk grundlag som på rigtigt, er ikke noget system. G. S.s system og godtkøbs mysticisme eksisterer bestemt ikke på guldhornene fra Gallehus, og næppe andre steder end i G. S.s egen hjerne. Hvis så endda hans filologiske bidrag havde været i orden, kunne man måske tilgive noget; men de er næsten værre end billedtolkningerne. For det første har han endnu ikke opdaget, at det for mere end en menneskealder siden blev påvist, at læsningen holtingar skulle erstattes med holtjar, ligesom fundet af Stenmagle-æskens endegyldigt slog fast, at tawido betyder: jeg gjorde, således at G. S.s forslag: tawido = fuldbragte eller oprejste, er dødfødte, selv om Lægæst derved bliver en hellig ånd, en 'frelser' i stedet for en guldsmed eller en rigmand. G. S.s filosofiske anhang om den store Jellingstens billeder skal jeg lade ligge og i stedet tillade mig at henvise til en nylig på forlaget Forum udkommet bog, der hedder Runerne i Danmark. Det er nu godt at vide en lille smule om runer, når man vil skrive om runer, og lidt iconografisk viden i germansk og senromersk billedkunst er heller ikke af vejen.

Det er en smuk og meget vel tilrettelagt bog, og den er faktisk sjov at læse. Det er synd, at den ikke giver noget positivt bidrag til guldhornsforskningen.

Claus Bjørn: Viggo Sjøquist om P. Munch

Den politiske biografi har ikke mange dyrkere blandt danske historikere. Ser man tilbage over f. eks. blot de sidste 200 års danske historie, hvor kildematerialet dog ofte flyder så rigt, at man kan komme ind på livet af de mere fremtrædende skikkelser, er det bemærkelsesværdigt, hvor få politiske personligheder, der har fået deres liv og indsats behandlet. Der foreligger

ganske vist fra det 18. og 19. århundrede en del »mindeskrifter« og andre former for levnedsskildringer udsendt kort efter vedkommendes død og normalt forfattet af nære venner, en søn eller en politisk meningsfælle. Men den gennemdokumenterede, videnskabeligt anlagte biografi fattes. Meget fremtrædende og personlighedsprægede skikkelser som Estrup, Hørup og Monrad har tiltrukket sig levnedsskildrerens interesse, selv om man i intet tilfælde kan sige, at der foreligger en rimeligt udtømmende behandling af nogen af dem. Men går man blot lidt videre – stadig blandt den politiske histories førstemænd – så kan man nævne navne som Chr. Colbjørnsen, Orla Lehmann, J. A. Hansen, Louis Pio, Christen Berg og fra tiden nærmere vor egen – I. C. Christensen, Th. Stauning og J. Christmas Møller. Havde disse mænd virket indenfor det angelsaksiske kulturområde, havde man forlængst haft adskillige »Lives« foruden den første, officielle levnedsskildring, som familie og venner sørger for at få udsendt kort efter den fremtrædende personligheds død, og som ofte har en høj kvalitet bl. a. fordi afdødes efterladte papirer normalt stilles til forfatterens rådighed.

Men der har aldrig udviklet sig en tradition for biografier herhjemme, når det gælder politiske personligheder i det mindste. Pudsigt nok står danske politikermemoirer heller ikke særlig højt, f. eks. sammenlignet med tilsvarende svenske, hvor man blot kan nævne erindringer af Ernst Wigforss, Tage Erlander og nu sidst Bertil Ohlin. Så var der en tid en populær genre »N. N. – skrevet af hans venner« eller »Mindebog om N. N.« – der også var skrevet af hans venner. Her forsøgte man med større eller mindre held at få barndomskammerater, studiefæller, slægtninge, politiske meningsfæller og undertiden endog modstandere til at tegne træk i billedet af vedkommende person. Det gav af og til noget (f. eks. Aage Friis' bidrag til »Bogen om H. P. Hanssen«), men meget er der

ikke at hente heller i denne form for levnedsskildring. Faghistorikerne på deres side har tilsyneladende heller ikke vist den store interesse for den politiske biografi – det er som om C. O. Bøggild Andersens eksempel virkede afskrækkende. Når Johan Jørgensen for en del år siden dispute-rede på en studie over rentemester Henrik Müller, var det mere denne som type på en indflydelsesrig og betydningsfuld gruppe i tiden omkring 1660, der er i centrum for behandlingen. Og Tage Kaarsted, der foreløbig har fremlagt to bind til belysning af Ove Rodes politiske indsats, finder andre emner undervejs og disputerer som bekendt på »Påskekrisen 1920«.

Fhv. overarkivar, dr. phil. Viggo Sjøquist, danner en undtagelse. Foruden de bidrag til dansk udenrigspolitik, der vel næsten kan betragtes som en tjenestepligt for lederen af Udenrigsministeriets arkiv, er det tydeligvis den politiske, eller rettere udenrigspolitiske, biografi, der har haft hans interesse. Han lagde for med to binds skildringen af den mangeårige direktør Peter Vedel (1957–62), af hvilket andet bind, som dækker perioden efter 1864, skaffede sin forfatter doktorgraden. Nogle år senere kom påny et værk i to tykke bind, biografien af Erik Scavenius (1973), så et mellem-spil, hvor Viggo Sjøquist bevægede sig ind på mere kulturhistoriske felter uden forbindelse med dansk udenrigstjeneste dog ophørte, nemlig den lille bog om Constance Mozart »To gange fuldkommen lykkelig« (1975). Og fornylig udkom så »Peter Munch. Manden. Politiker-en. Historikeren« (1976)¹, der er den umiddelbare anledning til disse linier. Viggo Sjøquist har oplagte gaver som levnedsskildrer. Han er en solidt funderet historiker, en kyndig arkivmand, der er parat til at gå langt omkring for at skaffe data om sine personer og deres forhold (se f. eks. P. Munch s. 288 ff). Med flid indsamles oplysninger om slægt, barndom, opvækst og manddomsgerning, og når det drejer sig om Constance Mozart, om hvem det sidste ud-

1. Gyldendal, 1976, 312 s., ill. kr. 110, indb. kr. 132.

tryk falder lidt akavet, kan man konstatere, at forfatteren også her har en bred læsning i litteraturen og et omfattende arkivarbejde bag fremlæggelsen af Mozarts enkes livsskæbne efter komponistens død. Viggo Sjøquist er åben overfor sine personer. Han behandler deres positive og negative sider og fortier således ikke, at Erik Scavenius havde en fortid som søkadetaspirant, hvor de måske ikke så heldige egenskaber i hans personlighed er medvirkende til, at han forlod marinen (Erik Scavenius I s. 25 ff). Det forekommer umiddelbart helt usandsynligt efter gennemlæsningen af Viggo Sjøquists levnedsskildringer, at han skulle ønske at fortie noget ufordelagtigt om sine personer for at stille dem i et bedre lys. Dog kan det ikke undgås, at Viggo Sjøquists bøger i nogen grad får karakter af et defensorat for de biograferede. Det er ikke mindst tilfældet med Constance Mozart, hvor Viggo Sjøquist med bon sens og menneskelig indlevelse forsvarer hende mod især tyske Mozart-forskeres anklager. Herregud, hun skulle jo leve videre, opretholde tilværelsen, og ganske rimeligt helst en anstændig borgerlig levestandard. Hun havde desuden et barn at tage vare om. Der er da intet at sige til, at hun søgte at realisere Mozarts efterladenskaber på den for hende mest udbyttegivende måde, ej heller at hun »slog sig sammen« med (for de giftede sig først langt senere) den danske legationssekretær Nissen. Han var intet geni som hendes første mand, men antagelig en bedre husholder og viste sig ihvertfald i forholdet til Constance Mozart og til mindet om den store komponist som en sympatisk, velmenende mand og som en loyal støtte for Mozartfamiliens interesser. Ikke uden held konfronterer Viggo Sjøquist her *dagligdagen* (i Wien som i København) med indtægter og udgifter, forretningsbekymringer og omsorgen for drengen og de år, der skulle komme med genidyrkende historieskriveres vrængen af den geschäftsduelige enke og hendes anden, borgerligt jævne ægtefælle.

Også i biografierne af Peter Vedel og Erik Scavenius mærkes defensoratet, men

det træder mindre frem i skildringen. De to bøger om Peter Vedel er båret af en sympati for hovedpersonen, både som ledende udenrigspolitisk embedsmand (og reelt ledende udenrigspolitiker i mange år) og som kulturpersonlighed. I de to bind om Erik Scavenius vil man snarere sige, at det er *respekt*, man fornemmer i forfatterens behandling af hovedpersonen, og her kan man vel tilføje, at der er bred enighed om at følge Viggo Sjøquist i hans vurdering af Scavenius, når det gælder indsatsen under 1. verdenskrig. I bogen om P. Munch er det langt vanskeligere at få fat i forfatterens holdning til den skildrede person. Når man gennemlæser samme forfatters fremstilling »Danmarks udenrigspolitik 1933–1940« (1966), sidder man tilbage med det indtryk, at Viggo Sjøquist deler den ikke ualmindelige opfattelse, at P. Munch, respektive det radikale venstres forsvarspolitik, bærer sin store del af »ansvaret« for den 9. april 1940. Og med ansvaret menes den manglende fysiske modstand mod gennemførelsen af besættelsen af Danmark. Læser man biografien af P. Munch, træder denne naturligvis stærkere frem, også således forstået, at forfatteren koncentrerer sig om P. Munch, redegør for hans handlinger, belyser hans formentlige motiver og idet han søger at *forstå* og *forklare* disse umiddelbart også kommer til at *forsvare* disse og hermed P. Munch. Viggo Sjøquist har P. Munch som genstand for sin skildring, og derfor kommer han naturligvis i den situation, at han overfor f. eks. 30'ernes kritik af udenrigsministerens linie i højere grad end i bogen om periodens danske udenrigspolitik virker indforstået med sin hovedperson.

Men det er alligevel som om Viggo Sjøquist ikke i samme grad, som det var tilfældet med Peter Vedel og Erik Scavenius, har afrundet sin holdning til P. Munch. Det hænder adskillige gange, at Viggo Sjøquist ikke rigtig ved, hvad han skal stille op med et eller andet problem, der rejser sig undervejs vedrørende P. Munchs handlinger eller udtalelser.² Det kommer bl. a. frem i den gentagne kontrastering af det

almindelige billede af den optimistiske (med hensyn til freden og det internationale samarbejde) og verdensfjerne politiker med den nøgterne, ikke sjældent pessimistiske P. Munch, som Viggo Sjøquist finder i sit kildemateriale. Sjøquist citerer P. Munch (s. 146) for dennes undren over, at det så velkendte billede af ham kunne vinde udbredelse, men det er som om også Viggo Sjøquist nøjes med at undre sig – og ikke går videre og søger at forklare, *hvorfor* denne konflikt kunne opstå. Viggo Sjøquist er ikke i samme grad som med Constance Mozart, Erik Scavenius eller Peter Vedel blevet færdig med sin person, fundet et standpunkt, hvorfra han har ment at kunne overskue denne og vurdere samme. En del af forklaringen kan nok ligge i de biograferede personers forskellige format – Peter Vedel og Erik Scavenius har først og sidst interesse i forbindelse med deres indsats i dansk udenrigspolitik, det giver en mere sikker, entydig indgang til at beskæftige sig med dem – mens Constance Mozart nu engang er et mere »overkommelig« emne. Men P. Munch rager, bedømmelsen af ham ufortalt, ud over de tre øvrige. Han var en fremtrædende historiker, central kulturpersonlighed (først og fremmest gennem »Det nye Aarhundrede«, men også som lærebogsforfatter), ihvertfald delvis partistifter og i mere end en menneskealder helt centralt placeret i dansk politik, såvel udenrigs- og forsvarspolitisk som indenrigspolitisk.

I det sidste ligger en af svaghederne i Viggo Sjøquists biografi. Det er overvejen- det blevet P. Munchs indsats i dansk udenrigspolitik og som de fremtrædende talsmand for en bestemt forsvarspolitisk holdning, Viggo Sjøquist behandler. Det er ikke urimeligt, at forfatteren indledningsvis (s. 7) nævner, at man for Munchs deltagelse i Det radikale venstres oprettelse kan hen- vise til andre, indgående behandlinger (her må menes Rasmussen og Skovmands

jubilæumsbog for partiet i 1955 og Kaarsteds Ove Rode-biografi), og at Sjøquist derfor vil gå let henover denne del af Munchs virksomhed. Men man kan undre sig over Viggo Sjøquists meget afgjorte vurdering mod slutningen af bogen (s. 75 f): »På dette rent indenrigspolitiske plan lå Munchs virkelige indsats og betydning for det danske samfund. Her opnåede han de store og praktiske resultater, som hans tanker om internationalt samarbejde og nedrustning aldrig formåede at skaffe ham«. Det er – meget hårdt sat op – en konklusion, der i Sjøquists biografi savner præmisser! Munchs helt fra slutningen af 1890'erne fastholdte opfattelse, at de social-liberale – eller radikale – akademikere skulle søge tilnærmelse til eller i det mindste virke parallelt med socialdemokratiet (se hans »katekismus« for radikale intellektuelle i »Studentersamfundet gennem Fem og Tyve Aar« (1907) s. 13–30), præsenteres ganske vist i Viggo Sjøquists bog i forbindelse med Munchs første fremtræden på den politiske skueplads (s. 52 ff), men den videreføres ikke. Sjøquist belyser ikke, hvorledes Munch fastholder denne linie i sit arbejde indenfor Det radikale venstre, hvilke resultater, han konkret opnåede herigennem, og derfor virker den foran citerede konklusion så temmelig umotiveret på sin plads mod slutningen af bogen. Emnet er i øvrigt spændende og trænger til nærmere at blive undersøgt. Hvor meget af Munchs holdning til socialdemokratiet var bestemt af den konkurrence, dette parti kunne komme til at påføre de radikale, f. eks. i militærspørgsmålet, og hvor meget kom Munchs linie til at betyde – ikke blot for hans eget parti – men også for socialdemokratiet, der først var den jævnbyrdige, senere den større samarbejdspartner. Peter Munch styrede de radikale tæt op af arbejderpartiet, tættere end mange partifæller egentlig brød sig om. Men der var også hos socialdemokra-

2. Således har Viggo Sjøquist ikke blik for, at Munch (s. 182) kan have haft simple taktiske hensyn at tage, når han overlod det til Stauning at afvise H. N. Andersens unægtelig noget forældede ideer til at klare 30'ernes krisituation.

terne modvilje mod samarbejdet (f. eks. fra »Demokratens« redaktør Harald Jensen, der vel også i de radikale fik en generende konkurrent til landbovælgerne), og hvad betød det for socialdemokratiets linie i mere end en menneskealder, at det så at sige fik påtvunget et samarbejde, et politisk partnerskab, der gjorde at omtalen af alle andre partier som »en eneste reaktionær masse« måtte udgå af partiprogrammet?

Er biografien af Peter Munch for »politikerens« vedkommende blevet koncentreret om hans udenrigs- og forsvarspolitiske virksomhed og synspunkter, så gælder det for »mandens« vedkommende, at her har Viggo Sjøquist stort set måttet give op. Her har P. Munch effektivt lukket af for information, sådan som den højt estimerede journalist – og partifælle – Gunnar Nielsen fik det at føle, da han i anledning af Munchs 25 års jubilæum som folketingsmand søgte at få oplysninger til en »human interest«-artikel om udenrigsministeren, Munch sagde nej – og det gør hans erindringer ligesom hans arkiv også. Han har ikke villet ud med meget af det, der normalt indgår i biografier – slægten, forældrene, hjemmet og opvæksten, skolegangen og videre uddannelse. I Munchs erindringer er det hans politiske udvikling helt fra latinskoleårene, der står i centrum.

Viggo Sjøquist har med stor flid fremdraget oplysninger om hjemmet og forældrene, og man forstår Munchs tilbageholdenhed for nu at udtrykke det mildt. Fra et proprietærmiljø (ikke storbonde, som Sjøquist skriver) går det i rask fart ned ad bakke til en eksistens antagelig på niveau med en ufaglært arbejders. Fra Peterslund med 300 tdr. land af Mors' gode jord går det over mindre ejendomme til en lille lejlighed på Nørrebro og tilfældige beskæftigelser for familiens overhoved. Forældrenes ægteskab synes at have været betragtet som en mesalliance af familie og omgangskreds, og omkring århundredskiftet stikker faderen af – anderledes kan det vist ikke tolkes. Allerede som ganske ung har P. Munch måttet bidrage til familiens underhold, og efeter faderens bort-

rejse har han selv uden fast beskæftigelse måttet stå med ansvaret for moderen og flere yngre søskende. Viggo Sjøquist har lagt et stort arbejde i at fremdrage disse oplysninger, ligesom han har fundet interessante kilder til P. Munchs skoletid i Viborg. Men – det er som om Viggo Sjøquist ikke *bruger* dette materiale til at skildre tilblivelsen af Munchs personlighed, skønt det måtte forekomme umiddelbart spændende at konfrontere hjemmets deroute, faderens svigten med oplevelsen af, at *han* kunne hævde sig, kunne erobre førstepladsen i skolen.

Fra studieårene og de første kandidatår har Sjøquist kunnet udnytte brevvekslingen mellem Munch og historikeren J. P. Jacobsen, der for en del år siden blev udgivet, men omkring århundredskiftet tørrer kilderne til P. Munchs »indre« historie ind. Enhver, der har læst Munchs erindringer, vil huske, at han gifter sig »i en bisætning«, og herved bliver det også i Sjøquists biografi. Det er i denne forbindelse pudsigt, at Viggo Sjøquist ikke har udnyttet Åge Friis' brev til J. P. Jacobsen af 3. januar 1901 (Religionshistorisk brevveksling (1964) s. 22 ff), hvor Friis bramfrit stiller forhåbninger til Munchs Pariser-ophold: »Blot han nu ogsaa kunde finde sig til rette med at sove hos en pæn og kvik pige dernede, det mangler han, og jeg frygter for, at den kapitalfejl vil han vedblive at have . . .« Men Munch blev dog året efter gift med Elna Sarauw, og så ophører kilderne til Munchs mere private forhold og personlige udvikling. Hvad der bringes om denne side af P. Munch fra de senere år, har fortrinsvis anekdotemæssig karakter (se f.eks. s. 33, 44 og 137f), og måske lægger Viggo Sjøquist lovlige megen vægt på disse »historier« om P. Munch.

I de afsnit, der helliges »historikeren«, gennemgår Viggo Sjøquist Munchs omfattende litterære produktion og lærervirksomhed. Der graves ikke dybere i stoffet, selv om Munch vel blandt sin generations historikere stod markant med sit syn på anvendeligheden af historievidenskaben i udformningen af fremtiden (jfr. hans op-

fattelse af formålet med Institutet for Historie og Samfundsøkonomi, Erindringer 1924–33 s. 86). Og hans lærebogssystem, der har været et par generationers indgang til verdenshistorien – hvilke værdier, hvilke holdninger ligger der i stoffets vægtning, i disposition osv.

Viggo Sjøquist har i sin undertitel »manden« – »politikeren« – »historikeren« givet tre indfaldsvinkler til den biograferede. Om »politikeren« er der talt i det foregående, ligesom »manden« og nu om »historikeren«. Men det kan nok fornemmes som en svaghed ved Viggo Sjøquists fremstilling, at han ikke har følt trang til at forbinde de tre. Først og fremmest ville det forekomme oplagt for »politikeren« og »historikeren« vedkommende, og her skal fremdrages et enkelt træk til belysning heraf – og samtidig til belysning af Viggo Sjøquists fremstilling.

På side 64f beretter Sjøquist, at P. Munch tidligt på året 1908 anmodede sin lærer, professor Kr. Erslev, om til Munchs »Det ny Aarhundrede« at skrive en artikel om 1864, således udformet, at den var »belærende«. Hvad der menes hermed, kræver set på baggrund af tiden, stedet og personerne næppe yderligere forklaringer. Kr. Erslev svarede med et brev, som Sjøquist ganske korrekt beskriver som en »ganske skarp afvisning af Munchs forsøg på at spænde den historiske videnskab for den politiske agitations vogn«. Erslev satte et klart skel mellem sin virksomhed og P. Munchs, og her stopper så Viggo Sjøquists behandling af brevet. Men hvad gør nu P. Munch i denne situation, hvor hans beundrede lærer – og partifælle – havde sagt fra? Han er ikke langt fra at skabe den Erslev, som Erslev selv havde afvist. Det sker i martsnummeret af »Det ny Aarhundrede« (6. årg. s. 435–45), hvor Munch bringer en af ham forfattet artikel »Professor Kr. Erslev« angiveligt i anledning af Erslevs 25-års professorjubilæum. Brevene er vekslet henholdsvis 8. og 9. februar, så Munch har haft Erslevs mening om politik og historievidenskab i frisk erindring. I artiklen introduceres først Brandes og hans 1871-fo-

relæsninger, dernæst det flertal af unge videnskabsmænd, der i ham så deres fører og hvortil den portrætterede hørte, og videre, at disse unge forskere i de kommende år rykkede ind på universitetet. »Radikalismen syntes således i god gang med at erobre universitetet« konstateres det i begyndelsen af 1880'erne, hvor Studentersamfundet, Politiken og den liberale vælgerforening noteres som gevinster for samme retning. Derpå går Munch over til en redegørelse for Erslevs metodesyn og undervisning, og viser, hvordan Erslev anvender sin metode gennem eksempler fra disputatsen, bogen om Dronning Margrethe og hans »helt ypperlige bind« af Danmarks Riges Historie. Det beklages, at han »desværre kun i ringe grad« har hentet sine emner fra den nyere og nyeste historie. Erslev og hans slægtled af danske historikere har herigennem opponeret mod den tidligere opfattelse af dansk historie, ført og fremmest Allens – »Mod alt dette satte det nye slægtled, der havde draget lære af 1864 og 1870, en rolig og nøgtern vurdering af dansk udvikling« hedder det hos Munch. Med et Hørup-citat (»det er bedre at skabe historie end at skrive historie«) forlader Munch historievidenskaben og går over til de foregående års politik – og dog, der er for Munch ikke et skel, men en sammenhæng. Hørup frugtbar gjorde, skriver han, de lærdomme, historikerne fremlagde og »når vi nu står overfor kampen mod den militarisme, der bæres frem på en gang af naivt fantasi og af klassemæssig og personlig interessepolitik, da er det meget værd, at grundtonen i dansk historieskrivning en menneskealder igennem har været rolig og ædruelig, en koldsindig erkendelse af Danmarks beskedne vilkår« (DNÅ s. 443). Og herfra tilbage til Kr. Erslev, som ikke blot har skabt historie gennem sin forsker- og lærergering, men også har engageret sig politisk. Munch beretter om Erslev og Høffdings deltagelse i Studentersamfundets fest for Noes og Nielsen i 1885 og hvad deraf fulgte, om Erslevs indsats omkring 1899 for at skabe samarbejde mellem Studenterfore-

ningen og Studentersamfundet, og endelig naturligvis om hans kandidatur for Det radikale venstre ved valget i 1906, hvor hans optræden var præget af »klarhed og sikkerhed«. Munch slutter af med en forventning om, at der snart vil byde sig en lejlighed for Erslev til at træde ind i det offentlige liv på en fremskudt plads (og Munch forsøgte som bekendt få år efter at få ham som kultusminister).

I betragtning af, at Erslev i sit brev utvetydigt havde bedt sig fritaget for at optræde i, hvad han opfattede som »agitatorisk« sammenhæng, forekommer Munchs artikel i Det ny Aarhundrede unægtelig påfaldende. Erslev, der nogle år tidligere havde advaret Munch mod for dennes eget vedkommende at blande historisk videnskab og politisk virksomhed for stærkt sammen (se s. 55), må formentlig have følt sig underlig tilpas ved få uger efter sit brev til Munch at se sig fremstillet i den rolle, artiklen tildeler ham. Eller måske rettere, den opfattelse af Erslevs virksomhed, Munch gerne vil have frem. Munch fordrejer ikke Erslevs indsats, gør ham ikke mere politisk aktiv, end han faktisk var. Men som hele artiklen er bygget op og disponeret, sådan som de enkelte afsnit er vægtet må læseren få det klare indtryk, at der hersker en overensstemmelse mellem videnskabelig (her historisk) indsigt og tilslutning til det radikale idékompleks – og ligeledes, at Erslev måske ikke har givet udtryk for dette, men ihvertfald har praktiseret denne overensstemmelse.

Og mon ikke man her er fremme ved noget centralt hos P. Munch, da han i det første årti af dette århundrede lagde grunden for sin politiske indsats. Munch har set sin – og Det radikale venstres – virksomhed som en udmøntning i politik af de resultater, den indsigt, som den moderne videnskab var nået frem til. Og i dette tilfælde altså den aktuelle historievidenskabs resultater. Der var for P. Munch ikke noget skel mellem »historikeren« og »politikeren«, og Viggo Sjøquists bog ville have vundet adskilligt, hvis han havde søgt f. eks. at belyse den her antydede sammen-

hæng. Munchs skribentvirksomhed i Det ny Aarhundrede og hans redaktionelle indsats iøvrigt giver talrige bidrag til illustrationen af en politiker og et parti, der som et meget væsentligt element i hele det ideologiske grundlag har opereret med en forestilling om, at bygge på videnskabelig indsigt og videnskabelige resultater.

Når man er færdig med bogen om P. Munch og lægger den ved siden af de øvrige biografier, Viggo Sjøquist har skrevet, fornemmer man, at forfatteren har haft en større afstand til sit emne i denne bog, at han i mindre omfang har følt sig umiddelbart tiltrukket af opgaven. Jeg ved ikke, om Viggo Sjøquist har taget fat på denne bog på eget initiativ, men det virker snarere som en opgave, han er blevet stillet og som han har taget sig på efter værket om dansk udenrigspolitik og behandlingen af Erik Scavenius.

Bogen om P. Munch er velskrevet i en lidt gammeldags, men jævnt fortællende stil, der virker tiltalende. Der jages ikke efter sproglige virkemidler, men Sjøquist beretter i en klar normal-prosa om hovedpersonens tilværelse fra barndommen til de sidste år. Skidlringerne af såvel Peter Vedels, Erik Scavenius' som P. Munchs livsafslutning er iøvrigt meget smukt udformede, og rummer både sympati og forståelse for personerne og deres meget forskellige vilkår – den første højt anset, de to sidste mere eller mindre isolerede. Viggo Sjøquists biografier har bragt meget nyt frem om dansk udenrigspolitik i hundredåret fra 1850'erne til besættelsens ophør, selvom man måske ikke altid vil dele forfatterens bedømmelse af de personer, han beskriver. Således forekommer Peter Vedel ved en nøje gennemlæsning af de to bind faktisk ikke på noget tidspunkt at fremstå som hverken nogen særlig overlegen og sikker udenrigspolitikker eller som den markante kulturpersonlighed, de unge besøgende i det vedelske hjem har berettet om. Også i bogen om P. Munch er det udenrigspolitikeren, Viggo Sjøquist har ladet lyset falde over, og her viser forfatteren sig som en velfunderet, traditionel – ikke ment

nedsættende, men som karakteriserende i forhold til andre måder at skrive historie på – diplomatisk historiker. Men der er mere og andet i P. Munch, som hos Viggo Sjøquist er blevet tilbage i mørket. Det fornemmes, som om lysten til og trangen til at få *hele* P. Munchs virksomhed belyst, ikke har været tilstede hos hans biograf.³

Kristof K. Kristiansen og Jens

Rahbek Rasmussen:

Arup og de andre

Dansk historiografi har i mange år været stort set synonym med navnet Ellen Jørgensen. Enkelte detailundersøgelser er selvfølgelig kommet til (Arup, Fabricius, Bagge, Rerup, Kargaard Thomsen), men ingen samlede fremstillinger, som kunne afløse Ellen Jørgensens arbejde, der som følge af sin kronologiske begrænsning, stærke personcentrering og manglende distance til Erslev og hans indsats nu må anses for mindre tilfredsstillende. Det er derfor bemærkelsesværdigt, at der i 1976 udkom hele to oversigtsværker, som – så forskellige de er i udgangspunkt, anlæg og konklusioner – i nogen grad kan siges at råde bod på dette: »Dansk historievindskabs krise« (herefter: »Krise«), skrevet af en gruppe lærere og studerende ved Odense universitet, og »Linier i dansk historieskrivning i nyere tid« (herefter: »Linier«), fem foredrag af velmeriterede historikere (Aksel E. Christensen, Povl Bagge, Erik Stig Jørgensen, Troels Fink, Kristof Glamann) i anledning af Historisk Samfunds 75-års jubilæum. I

begge bøger rager Arup et hoved op over al folket, i »Krise« som periodens eneste traditionsoverskridende historiker, i »Linier« som analytisk udfordring. Det faldt i sin tid Fabricius svært at afgøre, hvem af gennembruddets mænd der burde indtage Zeus' plads blandt Olympens guder; for den næste generations vedkommende synes der nu at være enighed om, at pladsen tilkommer Arup. Hans position markeres af endnu to udgivelser: Kryger Larsens lille, men komprimerede undersøgelse af udviklingen i hans videnskabs- og historiesyn mellem 1903 og 1916, og et udvalg i to bind af Arups artikler og anmeldelser, med indledning og bibliografi ved Aksel E. Christensen, og bemærkelsesværdig ved at rumme et hidtil utrykt udkast til en »Gendrivelse af mine Kritikere i Historisk Tidsskrift 1925«.¹

»Krise« er vokset ud af en kursusrække på Odense Universitet 1972–74, der beskæftigede sig dels med videnskabelig traditionsformidling i almindelighed, dels specifikt med dansk historievindskab i det 19. og 20. århundrede. Forfatterne vil nå til forståelse af den nuværende krisetilstand – karakteriseret ved specialisering, atomisering, frygt for »store problemer«, mangel på samfundsmæssigt perspektiv – ved at følge traditionen bagud til det »kritiske gennembrud« o. 1880 og analysere det videnskabsideal, der præger Erslev og hans samtidige. Udgangspunktet for analysen er den opfattelse af videnskabens udvikling, som amerikaneren Thomas Kuhn står for. Kuhn ser udviklingen, ikke som en simpel akkumulering af sand erkendelse,

3. Som et af de efter min mening bedste forsøg på at karakterisere P. Munch kan der henvises til Erling Bjøl: På sporet af P. Munch, Politikens kronik 25. juli 1970.

1. Hans Kryger Larsen: Erik Arup. En historiografisk undersøgelse af Arups videnskabs- og historiesyn 1903–1916. Odense universitetsforlag, 1976, 74 s., kr. 23.

Dansk historievindskabs krise. En undersøgelse af dansk historievindskabs tradition. Af Hanne Eriksen, Kirsten Johansen, Fritz Larsen, Flemming Madsen, Søren Mørch, Knud Ryg Olsen, Carsten Schiøtt, Jannik Storr-Poulsen, Jørgen Thomsen. (= Skrifter fra Institut for historie og samfundsvidenskab, 14), Odense, u.a. 1976, 214 s., kr. 11.

Linier i dansk historieskrivning i nyere tid. (ca. 1890–1950). Udgivet i anledning af Historisk Samfunds 75 års jubilæum af Den danske historiske Forening, 1976, kr. 40.

Erik Arup: Udvalgte afhandlinger og anmeldelser. Med indledning af Aksel E. Christensen. I–II. Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1977, 488 + 482 s., kr. 225.

men som præget af konflikter og brud: en given videnskabelig tradition udbygger et sæt af sammenhængende normer og videnskabelighedskriterier (et »paradigme«), som ikke kan ændres gennem punktvis justeringer, men som må forkastes en bloc af et nyt paradigme, udviklet i et selvstændigt, isoleret forskningsmiljø. Kuhns teori er ikke uproblematisk; den fokuserer snævert på videnskabsinterne udviklingsfaktorer på bekostning af de eksterne, og den er præget af at være udviklet som forklaring på de store naturvidenskabelige revolutioner. Men til trods for disse svagheder, som forfatterne er opmærksomme på, mener de at paradigmebegrebet kan fungere som et frugtbart analyseredskab, der kan fremhæve nye, hidtil oversete sider af historievidenskabens historie.

Forfatterne lægger to snit i den moderne historievidenskabs udvikling, omkring 1800 og omkring 1880. De centrale navne i »1800-paradigmet« er Hegel, Humboldt og Ranke; dets væsentlige karakteristika er, at historieforskningen ved at understrege det individuelle moment i historien, udviklingstanken og dannelsesidealet rummer en organisk selvlegitimering: »gennem den videnskabelige erkendelse blev (man) i stand til at se en sags væsen uden at lade sig forbløffe af dens forskellige fremtrædelsesformer«, samtidig med at »den videnskabelige søgen efter sagens væsen også lod sig realisere i den enkeltes søgen efter sit eget væsen uafhængig af det tilfældige, som kom til syne som dets fremtrædelsesform. Menneskets væsen blev formet, dannet, under denne proces og nåede sin egentlige bestemmelse« (s. 46). I modsætning hertil kunne videnskabelig erkendelse efter »1880-paradigmet« ikke »benyttes som hjælpemiddel eller forudsætning for det gode liv, men blot som hjælpemiddel eller forudsætning for den gode videnskab« (s. 61).

Analysen af den danske udvikling begynder med Paludan-Müller, begrundet ved, at hos ham kommer »1800-paradigmets« grundtræk klart til udtryk, samtidig med at man i hans senere overvejelser kan

ane det begyndende opbrud (bl. a. i hans »Propædeutiske Forelæsninger« fra 1876). Som effektiv kontrast hertil optræder Erslev, den centrale skikkelse i etableringen af »1880-paradigmet«. Det var ikke, som det ofte fremstilles, Erslev der først opdagede den kildekritiske metode her i Danmark – Paludan-Müller havde således læst og benyttet Ranke allerede i 1830'erne. Erslevs indsats på dette felt bestod i, at han indførte en systematisk undervisning i kildekritik og gjorde den til fagets centrale disciplin. Det egentlige skel i forhold til »1800-paradigmet« lå imidlertid i opgivelsen af udviklingstanken og af distinktionen mellem væsen og fremtrædelsesform. Ifølge Erslevs »Grundsætninger for historisk Kildekritik« (1892) var det historikere ns opgave at etablere objektive kendsgerninger, og fremstillingen eller syntesen bestod i at sammenstille disse kendsgerninger. Men i modsætning til mange af sine elever blev Erslev ikke stående på dette grundlag. Han arbejdede bevidst med problemer som objektivitetsbegrebet og videnskabens samfundsmæssige formål og eksistensberettigelse uden dog at nå holdbare løsninger. Indførelsen af det funktionelle kildebegreb, Erslevs mest originale bidrag til kildekritikken, førte til en afgørende modsigelse i de senere udgaver af »Historisk Teknik«. Den logiske konsekvens af det funktionelle kildebegreb ville være at indarbejde det subjektive element i alle trin af forskningsprocessen; men da det er Erslev magtpåliggende at fastholde forestillingen om objektivitet, disponerer han fortsat sin fremstilling ud fra et materielt kildebegreb. Resultatet bliver en subjektneutral teknik, der fungerer uafhængigt af problemformulering, spørgeproces og syntesedannelse, som forvises til den subjektstyrede »teori«. (Her savner man i øvrigt en henvisning til Inge Skovgaard-Petersen og Karsten Thorborg, der som de første påpegede dette forhold).

Den erslevske tradition fik succes, for så vidt som indføringen i historisk teknik, kildeeksemplerne og lærebogssystemet holdt sig praktisk talt uforandret i knapt et år-

hundrede. Men succesen havde sin pris, Bagge påviste det uholdbare i Erslevs skel mellem historievidenskab og -skrivning og fremhævede, at historie også på Erslevs præmisser førte til »en relativisme med et ubestemt og ubestemmeligt subjektivt indslag« (bogens formulering, ikke Bagges), men noget positivt alternativ tilbød han ikke. – I sin praksis (Danmarkshistorien) overskred Arup flere af paradigmets begrænsninger, tilsyneladende uden at indse rækkevidden af sit kætteri; hvad angik de snævrere metodiske problemer, hvor han selv mente at adskille sig fra sine samtidige, stod han derimod som dem principielt på Erslevs standpunkt fra 1892, fastholdt altså det materielle kildebegreb. Derfor var striden med Aage Friis også reelt meningsløs. Ingen af dem kunne angive en metode til at udskille og kombinere de »kendsgerninger«, som fremstillingen skulle baseres på: »Selv om Arup belærer Friis om, at »tilbage slutninger fra nutidslivet har ofte en særdeles orienterende kraft, naar det gælder ræsonneren om fortidige forhold« er det intetsteds faldet ham ind at undersøge endsig da bestemme denne kraft, der så tydeligt indgår i hver eneste kendsgerning, han udsondrer. Det faldt heller ikke Friis ind.« (s. 194). Tilsvarende gjaldt det, at »paradigmet rummede ingen anvisninger hverken i sin teori eller praksis på, hvordan »et stort samlet Syn paa vor Fortid« videnskabeligt lod sig etablere eller opretholde« (s. 197). Historie var til syvende og sidst baseret på historikerens fortolkning af sin egen livserfaring, kombineret med den erslevske børnelærdom, og diskussionen måtte derfor blive diffus og personlig.

Perioden efter 1945 behandles, bortset fra Bagge, ikke i »Krise«, omend den stigende teoretiske debat ses som et symptom på paradigmets svindende livskraft. Hvad der bør eller vil komme i stedet, giver Odense-gruppen afkald på at udtale sig om.

Som vort referat turde vise, er »Krise« en bog, som nok skal vække modvilje og kritik; men man kan håbe, at den også vil vække til eftertanke. Bevidst om de meto-

diske vanskeligheder, historiografiske analyser frembyder, diskuterer forfatterne problemer af aktuel relevans for alle historikere, og de er velgørende fri for den traditionelle ydmyghed overfor koryfæerne. (Det skal dog bemærkes, at denne respektløshed til tider slår over i en utålelig studentikos stil; særlig de første 30 sider er hårde at komme igennem).

Men bogen er også let at kritisere, først og fremmest fordi den ved de konkrete analyser ikke altid lever op til de metodiske krav, den selv opstiller. En elementær metodisk svaghed er, at man næsten udelukkende benytter de analyserede forfatters teoretiske og metodiske selvforståelse (som ofte ligger langt fra deres praksis). Herigennem begrænses analysen ret vilkårligt til de få personer, der har publiceret teoretiske credoer. Samtidig søger man ensidigt efter explicit formulerede målsætninger hos historikerne, og hvis man ikke finder en sådan, slutter man e silentio: de har ingen haft. Men man kan godt mene noget med sin forskning, selv om man ikke siger det højt. For skikkelser som Erslev og Arup var der en udtalt sammenhæng mellem deres radikalisme og deres videnskab. Med kildekritikken som velkomment redskab afdækkedes de myter, som den konservative og chauvinistiske historieskrivning hvilede på. Når man i »Krise« affærdiger striden mellem Arup og Friis og hele røret omkring Danmarkshistorien som meningsløs, fordi der ingen forskel var på de implicerede parters kildekritiske program, så undervurderer man kombattanterne. Der stod mere på spil. Fx. var det jo ikke for at diskutere sene beretningers kildeværdi, at la Cour gik ind i David-Hall-debatten, men fordi han delte Friis' forargelse over den opfattelse af politikeres og statsmænds moral, som Arup gav udtryk for, nemlig at de kunne finde på at afgive falsk vidnesbyrd for at påvirke historiens dom over dem selv. Arups kritiske undersøgelser virkede autoritetsnedbrydende, dels ved at ytre skepsis over for politikernes kløgt og retskaffenhed, dels ved at anfægte en professorskollegas faglige kompetence

over for offentligheden. De politiske implikationer var forsåvidt til stede i det meste af Arups produktion, men reaktionerne ændredes i takt med svingningerne i det kulturpolitiske klima. Mens kritikken af Danmarkshistoriens 1. bind var relativt moderat, blev 2. bind angrebet langt hårdere og mere åbenlyst politisk. Selv den diplomatiske Fabricius kunne i 1933 spå, at »Forskningen vil komme til at gaa sin Vej udenom dette Værk«, og få år efter undså han sig ikke for at skrive et velvilligt forord til Ejnar Vaabens *Danmarks Historie i racebiologisk Belysning*, med tydelig polemisk adresse til den marxistiske Arup.

Disse komplekse fagpolitiske sammenhænge behandles ikke i »Krise«. Forfatterne erkender denne begrænsning, som efter deres mening hører til omkostningerne ved paradigmebegrebet. Nu er det måske ikke givet, at man ikke kan inddrage videnskabsexterne faktorer i en paradigmemodel, selv om den i Kuhns version ganske rigtigt ikke lægger op til det. Men under alle omstændigheder fortolkes modellen for snævert, og de forklaringsmuligheder, den vitterligt rummer, udnyttes ikke fuldtud. Dens centrale kvalitet er, at den åbner for en videnskabssociologisk analyse, hvor vægten lægges på forskningsmiljøet frem for på den enkelte forsker; men bortset fra en omtale af indførelsen af den systematiske undervisning i kildekritik, har bogen faktisk intet om traditionsformidlingen og årsagerne til dennes dominans, herunder det ganske vist også komplicerede spørgsmål om påvirkning – eller mangel på samme – fra udlandet. Endvidere fastholder forfatterne kompromisløst, at faglig udvikling ikke kan ske gradvist, men kun i brud, og at to paradigmer aldrig kan »tale sammen«. Det kan måske være rigtigt for naturvidenskaberne, men overført på humanistisk og samfundsvidenskabelig forskning forekommer påstanden tvivlsom. Hvis der ikke i denne forskning findes neutrale elementer, der kan overføres fra ét paradigme til et andet, bliver konsekvensen den fuldstændige relativisme, som »Krise« ellers netop tager

afstand fra. En iøjnefaldende følge af opfattelsen er, at bogens analyse er statisk. Overgangen mellem to paradigmer gives der helt afkald på at forklare; og i gennemgangen af »1880-paradigmet« konfronteres forskellige elementer i Erslevs historiesyn med senere forskeres opfattelse af de samme forhold, mens nye problemstillinger, ændringer i forskningsmiljøet og historikere i periferien af traditionen (A. D. Jørgensen, Troels-Lund, Gustav Bang) afskæres fra analysen.

»Krise« er en bog med åbenlyse kvaliteter og åbenlyse mangler. I »Linier« er begge dele mindre påfaldende. Ifølge hele bogens karakter er det måske ikke så mærkeligt, at der savnes en overordnet problemstilling, men det er skuffende, at den historigrafiske analyse i så ringe grad er præget af den gennemgribende kritik, som dog skulle være det karakteristiske ved den erslevske skole. De fem essays er velskrevne og indforståede. Povl Bagge skriver om Arup og Erik Stig Jørgensen om Aage Friis; Aksel E. Christensen, Troels Fink og Kristof Glamann behandler henholdsvis perioden mellem Erslev og Arup, den nationale historieskrivning og den økonomisk-historiske forskning. De tre sidste bidrag er, vel pga. emnernes omfang, mindre givende end de to første. Christensen skriver informativt om mændene bag »Danmarks Riges Historie«, med betoning af periodens frodighed. Glamann leverer en omfattende forskningsoversigt, men bredden er unægtelig opnået på bekostning af analysen. Fink er mere selektiv, men gør sig opgaven vanskeligere end nødvendigt ved en besynderlig disponering. Efter en fyldig behandling af A. D. Jørgensen og hans samtid bliver Fabricius-la Cour generationen affærdiget på mindre end én side, for at der kan blive plads til et opgør over tre sider med Jens Engbergs kritik af, hvad Fink kalder den »moderat nationale linie« – defineret som »det perspektiv, en moderat demokratisk dansk personlighed naturligt vil anlægge« (s. 87)! Det er selvfølgelig ikke uden inte-

resse, at Fink åbenbart opfatter kritikken af den traditionelle historieskrivning som udemokratisk, yderliggående og udansk; men pladsen havde været brugt bedre fx. til en diskussion af forholdet mellem den almindelige opfattelse af det sønderjyske spørgsmål og den videnskabelige udforskning af det. Det er muligt, at Erslev sagde det danske folk sandheden om dette spørgsmål i sine arbejder, men det store flertal fik sin opfattelse dannet, ikke af Erslev, men af skolebøger og populærlitteratur, hvor konservative myter og nationalistiske drømme fortsat dominerede.

Bogens mest spændende essay er Erik Stig Jørgensens afbalancerede forsøg på at rehabilitere Aage Friis, som jo hverken har haft historien eller historiografien på sin side. Jørgensen lægger ikke skjul på Friis' metodiske svagheder og manglende proportionssans (de kolossale kildeudgaver). Til gengæld finder han andre (væsentligere?) kvaliteter hos Friis, sjældne i samtiden og upåagtede i eftertiden: en intuitiv indlevelsessevne i skildringen af det politiske livs store skikkelser og et »kunstnerisk sinds evne og trang til at erkende ved begejstringens medium« (s. 58). Hvad man gerne havde set uddybet, er den antydede bagside af Friis' identifikation med sine emner: hans ukritiske solidaritet med de »store personligheder«, hvis fagpolitiske konsekvens var hans officøse status som ideologisk formidler af tillid til det etablerede politiske liv og dets ledere, og hans magtfulde position som administrator af bevillinger i det snævre fagmiljø – d tidens Kaarsted og Glamann i samme person så at sige.

Men også i »Linier« er Arup den centrale skikkelse. Bagges afsnit, koncentreret om Danmarkshistorien, flankeres af samstillingen af Erslev og Arup på den ene side, af Arup og Friis på den anden. Fælles for de tre forfattere er en dyb respekt for Arup, men også en markering af det modsigelsesfyldte i hans værk. Christensen betragter ham, i overensstemmelse med hans egen selvforståelse, som Erslevs eneste legitime arving, der dog overskred læremeste-

rens tysk-kritiske metode til fordel for den konstruktive franske skole. Men han taler også om en »stundom ret intuitiv og subjektiv tolkning af kilderne«; Bagge fremhæver Danmarkshistoriens frugtbare og igangsættende karakter, men »skyggesiden af metoden i Arups anvendelse var, at han adskillige gange greb fejl med sine altfor dristige kombinationer«; og med Jørgensens udtryk »fik hans arbejde med kilderne karakter af en kamp, hvorved hans personlighed tilegnede sig eller undertiden bemægtigede sig fortiden.« Endelig rejser Bagge det vigtige spørgsmål, om det ikke lige så meget var umuligheden af at tilfredsstille traditionens metodiske krav ved behandlingen af den nyere tids vældige kildemateriale, som det var skuffelsen over modtagelsen af de første bind, der fik Arup til at gå i stå med sin Danmarkshistorie.

Jørgensens essay konkluderer: »Aage Friis havde så godt som nogen behov for kritisk skoling for at kunne styre sin ualmindelige indlevelsessevne. Men man kan godt komme i tvivl om, hvorvidt skolen burde have været Kr. Erslevs« (s. 73). Implicit i kommentarerne til Arup synes at ligge, at betragtningen med endnu større ret kunne overføres på ham. Selv om »Linier« ligger ganske langt fra traditionskritikken i »Krise«, kan der således ses en vis lighed netop i analysen af Arup, hvis selvforståelse ikke længere uden videre accepteres. Et skridt på vejen mod en mere realistisk vurdering er udgivelsen af Hans Kryger Larsens speciale om videnskabs- og historiesynet i Arups tidlige produktion (indtil 1916).

Kryger Larsens fortjeneste er, at han er gået direkte til Arups praksis som historiker og har analyseret hans afhandlinger med henblik på at finde (implicitte) teoretiske og metodiske elementer, frem for at stole på senere programmatisk udtalelser. Han viser, at Arup ikke var opmærksom på vekselvirkningen mellem de forskellige led i forskningsprocessen; ifølge ham gik man forudsætningsløst til kilderne, gennemførte en objektiv analyse og byggede derpå syn-

tesen. Betingelsen for en sådan forståelse var Arups materielle kildebegreb, som også lå bag hans påstand om, at han gav dokumenter (levn) forrang for beretninger; det er rigtigere at sige, at han udnyttede kilderne performativt i forhold til en given problemstilling, og at han som regel valgte at arbejde med kilder, der (også) lod sig udnytte på denne måde. Den påståede forudsætningsløshed var desuden en fiktion. Arup arbejdede som alle andre med et sæt af forhåndsforestillinger (som han aldrig expliciterede og formentlig ikke var sig bevidst), blot afveg disse fra de gængse.

Så langt har Kryger Larsen utvivlsomt ret, og undervejs får han påpeget, hvorledes Arups praksis var langt mere fleksibel end hans teori. Interessant er hans afvisning af, at den berømte »digtning over kilderne« i Grønbechmeldelsen skulle være et gennemgående metodisk princip, for hvis det var tilfældet, ville »digtningen« jo være lige så nødvendig i kilderige som i kildefattige perioder; snarere er der tale om »en taktisk indrømmelse, der letter den følgende nedsabling af Grønbech« (s. 45). Mere tvivlsom er hans hovedtese. Den går ud på, at Arup i sine tidlige arbejder (til og med disputatsen i 1907) blev ledet af en positivistisk erkendelsesinteresse, en opfattelse af historievitenskaben som rettesnor for aktuel politisk handling; historiesynet var materialistisk-deterministisk med vægt på generelle love, forudsigelser etc. Efter 1907 bevares historie- og videnskabssynet uændret, men der sker en forskydning af erkendelsesinteressen over mod »traditionsformidling« eller »demokratisk historieskrivning«, og der introduceres hvad K. L. kalder »massesynspunktet«, dvs. at folkets daglige arbejde er grundlaget for historien. Dette faldt sammen med skiftet i Arups forskningsfelt fra (europæisk) handelshistorie til dansk historie, og K. L. finder det »ikke usandsynligt«, at der består en sammenhæng mellem disse skift.

Efter vor opfattelse er dette skel svært at få øje på, og uklarheden øges fordi K. L. ofte anvender mangetydige termer som »positivisme«, »erkendelsesinteresse«,

»pragmatisk«, »videnskabssyn«, »-teori« etc. uden at de præciseres og afgrænses tilstrækkeligt i forhold til hinanden. Hvis fx. »positivisme« anvendes i betydningen »etablering af lovmæssigheder«, er der positivistiske elementer i hele forfatterskabet, også Danmarkshistorien. Det samme gælder den »præsistentiske erkendelsesinteresse«; traditionsformidlingen skulle vel også tjene aktuelle formål? Noget skarpt skel er der næppe, men der sker en bevægelse i Arups materialisme henimod mere basale økonomiske faktorer, fra handel til (landbrugs)produktion. Denne udvikling tager sig ud som en ret naturlig konsekvens af den bevidsthed om de politiske og juridiske forholds afledede karakter, der kommer til udtryk bl. a. i disputatsen.

Kryger Larsens analyse lider (i endnu højere grad end »Krise«) under at være »lukket«. Der gives ingen begrundelser for det postulerede skift o. 1907, hverken videnskabsinternt eller -ekternt. Der er intet om forskningsmiljøet, og den afsluttende placering af Arup »i forhold til samtidige danske og udenlandske historieteoretiske strømninger« er meget skitse-mæssig. Ej heller får man meget fornemmelse af den tid, Arup skrev i og til. Afslutningsvis antyder forfatteren, at det i Danmarkshistorien »snarere var fremhævelsen af massesynspunktet end det materialistiske historiesyn i snævrere forstand, der virkede anstødeligt i offentligheden og blandt fagfæller« (s. 67). En stillingtagen til hypotesen må afvente en præcisering af begrebet »massesynspunkt«, men i alle tilfælde kan, som antydet, kritikken af Arups hovedværk næppe forklares så enkelt.

Dansk historiografi har været præget af en tendens, der ligner den såkaldte »Whig interpretation«: de sejrende, Erslev og Arup, har stået som sakrosankte figurer i et forklaret lys, mens de slagte er blevet henvist til glemslens mørke. Men ligesom Erslev og Arup ikke uden videre kan tages for pålydende i deres selvforståelse, således må det også være et krav ikke blankt at acceptere deres fortolkning af deres rivaler. Oden-

se-gruppen viser i deres bog vej til en rimeligere vurdering af Paludan-Müller, Erik Stig Jørgensen søger at rehabiliteere Friis; og det kan tilføjes, at Erling Ladewig Petersen i sit bidrag til den endnu upublicerede *Dansk socialhistorie* fremhæver helt moderne kvaliteter hos Steenstrup. Der er dog næppe tvivl om, at Arup også fremover vil stå i centrum for opmærksomheden, og det er heldigt, at hans klassiske artikler og anmeldelser nu er let tilgængelige i Kildeskriftselskabets 2-binds reprint-udgave. Den eneste indvending skulle være, at der ikke er blevet plads til »Den europæiske Regalismes Oprindelse« fra 1905. Vel er det rigtigt at artiklen – med udgiverens ord – »staar temmelig isoleret« inden for Arups forfatterskab; men man kunne måske sige, at det netop gjorde den interessant. – Den med spænding imødesete »Gendrivelse af mine Kritikere« er en diskussion af en række detaljspørgsmål, hvor kritikken havde anfægtet Arups synspunkter. I sig selv er den ikke meget givende, sammenlignet med den senere forfattede og mere principielt anlagte »Redegørelse«, der blev trykt posthumt i Danmarkshistoriens 3. bind, men udnytter man den (i Arups ånd) performativt, er den et interessant vidnesbyrd om, hvordan han i 1925 mente, at hans værk kunne og skulle forsvares.

Det hører til anmelderes gratis glæder at brillere med letkøbt bedreviden og bebrejde forfattere, at de ikke har skrevet om andet og mere, end de har sat sig for. Derfor må det pointeres, at begrænsningerne ved de tre historiografiske fremstillinger i høj grad skyldes, at de færdes på en uopdyrket mark. Manglerne er især synlige, fordi nyere videnskabshistoriske projekter (ved Lunds og Göteborgs universiteter) har sat en ny metodisk standard for sådanne undersøgelser. Forfatterne har ikke

haft mulighed for at udnytte disse resultater, der først nu begynder at blive publiceret. Særlig gruppen bag »Krise« ville have haft glæde af at kende Birgitta Odéns udvikling og operationalisering af paradigmemodellen, fordi den viser, at adskillige af manglerne ved Kuhns version kan afhjælpes. Behovet for et metodisk apparat, der er tilstrækkeligt fintmærkende til at registrere det komplekse samspil mellem den enkelte forskerpersonlighed, det faglige miljø og de videnskabsexterne påvirkninger, er påtrængende, men det er unægtelig ikke mange af disse emner, der er belyst tilfredsstillende (eller overhovedet). Vi ved til overflod noget om nogle få universitetsprofessorers opfattelse af forskellen mellem levn og beretning, mens en række væsentlige problemstillinger er så godt som uudforskede. Her skal blot nævnes to. For det første hele spørgsmålet om faglig påvirkning fra udlandet, hvor man som regel blot gentager Erslevs og Arups henkastede bemærkninger om Bernheim og Langlois/Seignobos. Man kan have mistanke om, at de negative virkninger af den tyske metodestrid, som man o. 1900 kunne følge herhjemme, havde langt større betydning for danske historikere. For det andet hele formidlingsproblematikken. Hvor mange af den kritiske forsknings resultater er egentlig sivet ned til seminarier, højskoler, gymnasier og folkeskoler? Når en politiker som Erhard Jacobsen kan regne med stemmegevinst ved at hævde, at eleverne har lært det nødvendige og tilstrækkelige historie, når de kender Gorm den Gamle og Griffenfeld, så frygter man unægtelig, at de bidrag, en universitetsfikseret historiografisk undersøgelse kan yde til forklaring af den generelle historiske bevidsthedsdannelse, er sørgeligt få og ubetydelige.

Anmeldelser

HIKUIN nr. 1. 1974. Udgivet af yngre arkæologer og etnografer på Moesgård. 96 s., ill., kr. 25.

HIKUIN nr. 2. 1975. Festskrift til Oscar Marseen. Udgivet af yngre arkæologer og etnografer på Moesgård. 230 s., ill. kr. 65.

Tidsskriftet *HIKUIN* er en nyskabelse på det kulturhistoriske bogmarked som foreløbig er udkommet med 2 numre, mens et tredje, om middelalderarkæologi, er på vej. Det er ikke tanken at tidsskriftet skal udkomme punktligt hvert år, men når redaktionen synes der er stof til et nummer – et sundt princip. Teksten er tospaltet, formatet lidt utraditionelt – bredt og lavt – mens omslaget prydes af et enkelt motiv som gentages løbende på både for og bagsiden. Begge numre er rigt illustrerede. Men lad os gå fra indpakningen til indholdet.

Bind 1 indeholder 9 artikler der dækker vidt forskellige emner, spændende fra bronzealder til middelalder. I en kort indledning af Ole Klindt Jensen kastes et blik bagud i tiden, til Køkkenmøddingkommissionen fra 1893, hvor naturvidenskab og arkæologi forenedes i udforskningen af den jægerkultur der havde frembragt affaldsdyngerne. Og der peges på behovet for en fornyelse af dette samarbejde. Kristian Kristiansen fremlægger dernæst et depotfund med kvindesmykker fra bronzealderens femte periode, fundet i en mose ved Glerup i Himmerland. De enkelte smykker og deres bæremåde beskrives. På grundlag heraf mener forfatteren at kunne fastslå at nedlægningen bestod af to kvinders personlige smyksesæt. De mulige tolkninger af sådanne depotfund diskuteres, og til slut fremlægges der en rekonstruktion af bronzealderens kvindedragt der tager udgangspunkt i de forskellige former for slid der kan iagttages på smykkerne. Derefter følger en artikel af Jørgen Ilkjær og Jørn Lønstrup om cirkulære sværdskededopso fra den yngre romerske jernalder med udgangspunkt i fremlæggelsen af en krigergrav fra Svennum i Vendsyssel. Det er et grundigt specialarbejde hvor dopskoene typologiseres, deres fundkontekster gennemgås og deres oprindelse og datering diskuteres.

De resterende artikler omhandler middelalderen. Først fremlægger Jens Vellew nogle usædvanlige relikvier som blev fundet under restaureringen af Seem krigi 1900. De var indpakket i pergamentstrimler og tøjstumper og lagt i blykapsler. Da forfatteren besøgte dem i 1971 var de imidlertid meget medtagne. De blev nu bragt til konservering på Nationalmuseet, og det er resultaterne heraf som nu fremlægges. Relik-

vierne beskrives af Jens Vellew, pergamentstrimlerne af Tue Gad, go tekstilmaterialet af Else Østergård. Et smukt eksempel på videnskabeligt samarbejde og god dokumentation. Helgenavnene på pergamentstrimlerne, hvoraf flere går tilbage til 8–900 taller, tyder på at relikvierne er erhvervet i Nordtyskland, mens der blandt tekstilresterne var rester af silkestof.

Jens Vellew har også skrevet den næste artikel, omhandlende fem himmerlandske kvaderstensbroer. Det er interessant læsning der munder ud i en rekonstruktion af det himmerlandske vejnet i middelalderen. Broerne er alle placeret på strategiske overgangssteder på det vejnet der forbandt de middelalderlige købstæder i Nordjylland. Også her møder vi et eksempel på godt samarbejde, idet Erik Moltke har tolket indskriften på Løvelbroen, der fortæller at den er opført på foranledning af en kong Erik, antagelig Plovpenning. Den sidste artikel i nr. 1 er skrevet af Birgit Als Hansen og omhandler middelalderlige glasmalerier, fundet gennem de sidste 20 års undersøgelser af kirkegulve. Vi får en interessant beskrivelse af håndværket bag disse glasmalerier igennem middelalderen. *HIKUIN* nr. 2 er et festskrift til Oscar Marseen på Ålborg Historiske Museum i anledning af tres års dagen, og nummeret indeholder en lang række artikler fra den store faglige vennekreds, som det vil føre for vidt at komme ind på. Men lad os se på nogle af dem.

Fra mesoliticum får vi en veldokumenteret og overskuelig fremlæggelse af en Ertebølleboplads, Vængesø på Djursland, ved Søren H. Andersen, nummerets længste artikel. Der er tale om en lille boplads fra kortvarige besøg, og små skaldynger på en 40–50 cm i diameter og en 5–10 cm tykkelse vidnede herom. Det så ud til at der havde stået en lille hytte på pladsen. Sådanne små velafgrænsede boplads fra Ertebøllekulturen er ikke tidligere beskrevet, og derved giver Vængesø et interessant bidrag til forståelsen af Ertebøllekulturens erhvervs- og bosætningsmønstre. Knoglerne på pladsen, bestemt af Ulrik Møhl, viser at man jagede såvel de store landdyr (vildvin, urokse), som de store havpattedyr, især storhval. Dette viser et nyt interessant træk ved Ertebøllekulturens økonomi, og det kan yderligere sættes i forbindelse med et fund gjort 800 m fra bopladsen af et hvalkranium, omgivet af skive- og trindøkser. På selve bopladsen så det ud til at de mange skiveskrabere især havde været brugt ved den videre tilberedning af havpattedyrene. Kronologisk skal pladsen placeres sent indenfor Ertebøllekulturen, svarende til Dyrholmen II.

Neolithicum er repræsenteret med tre artikler. Først skriver P. V. Glob om de kæmpestore jættestuer ve

Boynefloden i Irland, der tolkes som templer for frugtbarhed, og hvis lighed med andre jættestuer i Europa diskuteres. Dernæst fremlægger Erik Johansen en hustomt fra tragtbægerkulturen, 10 meter langt og 5 meter bredt, fundet i Øster Hassing. Væggene var dybt nedgravede i en fundamentgrøft, og inde i huset løb to rækker stolper som ikke var så dybt nedgravet. Væggene var således bærende, stolperne understøttende. I gavlenden fandtes en indgangsdør. Huset har visse lighedspunkter med andre mindre huse fra tragtbægerkulturen, der alle er ældre. Gennem keramikken i bopladslaget dateres Øster Hassing huset til MN 1b. Det sidste neolitiske bidrag er fra Jens Vellew, som fremlægger de samlede resultater fra ældre og yngre udgravninger af en gravhøj med oderkister ved Skringstrup i det sydlige Himmerland. I alt fandtes der i den helt udløjede høj rester af 17 grave, de fleste med lerkar fra slutningen af enkeltgravskulturen. Vi får herved på en interessant måde kædet de små oderkister sammen men massebegravelser i enkeltgravshøje, og forfatteren antyder at der måske kan være tale om barnegrave, idet en tilsvarende høj med mange små grave fra Malle i Nordvesthimmerland viste sig at indeholde flere barnegrave.

Fra jernalderen er der en lang række bidrag. Jens Henrik Beck skriver om nordjyske fibler fra slutningen af førromersk jernalder. Med udgangspunkt i en grundig analyse af deres typologi, datering og kulturelle tilhørsforhold, diskuteres det gamle spørgsmål om Vendsyssel modtog en indvandring fra Oderområdet på den tid. Forfatteren mener imidlertid snarere at påvirkningerne var indirekte, via Østersøerne Bornholm, Øland og Gotland. På samme tid, slutningen af førromersk jernalder, optræder en gruppe våbengrave i Jylland, og de behandles i den følgende artikel af Janni Lindeneg Nielsen. Også her kan der spores en stærk påvirkning fra Oderområdet til Vendsyssel, men hele våbengravskikken er i øvrigt et alment mellemeuropæisk fænomen, hvorfor det er vanskeligt at adskille primære og sekundære påvirkninger. Vi bliver også præsenteret for et nyt træk ved jernalderens huskonstruktion: nemlig forsøkkede huse. Hustomter af denne type, som foreløbig er konstateret i Nordjylland, er blevet udgravet af Jørgen Lund, som præsenterer nogle resultater fra Overbygård i det sydlige Vendsyssel. Husene blev fundet ved en systematisk kortlægning af oldtidsminder gennem luftfotografering. Det ville være interessant at få resultaterne heraf fremlagt samlet. Det ser i øvrigt ud til at man måtte forlade landsbyen p.gr.a. sandflugt, et almindeligt fænomen i den ældre jernalder hvuv skoven mange steder næsten var helt ryddet. Fra den ældre jernalders småtingsafdeling får vi tre artikler: om ildbukkene, der stadig er lige gådefulde, om legetøj og om små fedtlanper fra Nordjylland. Endelig fra slutningen af den ældre jernalder (400 e. kr.) præsenterer H. Brinck Madsen en rig nordjysk kvindegrav, hvor den døde havde en lang perlekæde om halsen, mens to fibler (sikkerhedsnåle) ved skuldrene holdt dragten sammen.

I en lille artikel fortæller Erik Moltke om ordet HIKUIN, som stod indridset på en vikingetidisk fundet ved byudgravningen i Århus. Det er et personnavn, antagelig kammens ejer, og det er endvidere angelsaksisk. Vikingetidens masker får også et par ord med på vejen af Thorkild Ramskou. Deres anvendelse kendes kun gennem en skriftlig overlevering der beskriver en julefest som vikinger deltog i i Konstantinopel, men de pryder mange af tidens genstande i ornamental udførelse.

De resterende artikler behandler middelalderen og historisk tid. Med udgangspunkt i den træfallosom blev fundet i en af sænkekammerne ved Dannevirkeudgravningen tager Inger-Lise Kolstrup fallossymbolet op og belyser dets betydning som symbol i et kulturhistorisk tværsnit. Poul Møller gennemgår en række nyfremdragne kalkmalerier i Gudum kirke, som belyser kirkens udsmykningshistorie igennem 5-600 år, ligesom de forskellige maletraditioner bag udsmykningen diskuteres. Et interessant nyt emne, byarkæologisk topografi, tages op af Ian Kock. Ved at kombinere bytopografiske studier med historiske kilder og spredte arkæologiske vidnesbyrd kan det fastslås hvor der ved fremtidige anlægs- og byggearbejder vil være noget at hente for arkæologerne i Ålborg. Endelig berettes et sagn om hvordan den udtørrede Gårdbosø blev dannet, der fortælles om en nordjysk spåduke, og Torben Witt slutter af med et par prislister for nordjyske glas som dækker over et fascinerende stykke tidlig industrihistorie.

For begge numre af HIKUIN gælder det, at illustrationsmaterialet er virkelig godt, langt bedre end man er vant til fra mere fagvidenskabelige publikationer. Gennem sin form og sit udstyr sigter HIKUIN mod tomrummet mellem Skalk og KUMUL, og det rammer ganske godt, hvad den hidtidige succes da også viser. Emnmæssigt er der tale om spredt fægtning, måske for spredt. Det kræver at alle artikler har et alment, forståeligt præg, og her er nogle af bidragene nok for specialiserede. Fremtidige numre er imidlertid planlagt som temanumre, og det er sikkert en god idé.

Krisitan Kristiansen

Anders Gustavsson: Forskning om folkligt fromhetsliv. En analys av temat etnologin och grannvetenskaperna med särskild hänsyn till Norden. Mit einer deutschen Zusammenfassung. Småskrifter från Etnologiska Sällskapet i Lund. Lund 1976, 118 s., Sv. kr. 7,50.

Den svenske etnolog og religionsforsker Anders Gustavsson præsenterer i en nylig udkommet bog af overkommelig format en videnskabelig overblik over de sidste 10 års forskning i Skandinavien og Tyskland på det religiøse livs område.

Den ambitiøse gennemgang giver et godt indtryk af de problemer, der har stået i centrum for forskningen

og de metoder og indfaldsvinkler, der er blevet benyttet indenfor de mange universitetsdiscipliner, som beskæftiger sig med folkelig religiøsitet og religiøs adfærd: teologi og kirkehistorie, religionssociologi og religionshistorie, religionspsykologi, etnologi, folkloristik m.v. Bogen giver således interesserede en mulighed for hurtigt at få indblik i hvordan forskellige fag i Norden har arbejdet med dette emne.

Anders Gustavsson giver et imponerende koncentrat af oplysninger fra sig. Men den kompakte fremstilling gør dog, at læsningen ikke ligefrem bliver til en nydelse. Et noget udvidet sidetal kombineret med en vis nedskæring i mængden af information, ville sikkert have ført til en knap så kortfattet og ufordøjelig form. Der er således ikke blevet plads til de refererede forskeres fulde navne, men læseren må nøjes med efternavn og for bogstav, hvilket forringer den ellers udmærkede litteraturlistes bibliografiske værdi. Bogens titel kan vel heller ikke siges at være helt mundret. »Folkligt fromhetsliv« er en betegnelse, som hverken lyder godt på svensk eller dansk og heller ikke er rigtig dækkende for indholdet. En mere neutral betegnelse som f. eks. »folkelig religiøs adfærd« ville være at foretrække.

Men disse petitesseartede bemærkninger må ikke forringe den store værdi som denne grundige forskningsoversigt uden tvivl vil få som inspirationskilde og som håndbog i både private og offentlige bogsamlinger.

I det afsluttende kapitel diskuterer forfatteren fremtidige udviklingslinier indenfor forskningen og understreger særligt behovet for undersøgelser, som kan give en forståelse for hvordan menneskers religiøse tilhørsforhold præger deres totale livsførelse. På trods af at en hel række universitetsfag beskæftiger sig med religiøse forhold, ser det ud til, at netop dette aspekt er faldet mellem flere stole.

Anders Gustavsson foreslår et udbygget tværvidenskabeligt samarbejde, hvor de enkelte discipliner i højere grad end hidtil kompletterer hinanden og drager nytte af de indvundne forskningsresultater. Netop på baggrund af at så mange forskelligartede fag beskæftiger sig med beslægtede temaer, ville et nærmere videnskabeligt samarbejde på dette felt sikkert give frugtbare resultater.

Margaretha Balle-Petersen

Godsarkiver: Gram og Nybøl godser. Foreløbige arkivfortegnelser udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. Åbenrå 1976.

Godsarkiver: Søgård og Årtoft godser. Foreløbige arkivregistranter udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. Åbenrå 1976.

Nu kan man også for to store sønderjyske godsområder hjemme lægge planer for hvilke godsarkivalier,

man vil bestille frem ved besøg i landsarkivet i Åbenrå. Eller man kan ved hjælp af disse nye fortegnelser på stedet hurtigt orientere sig i de enkelte godsarkiver. Navnlig for Gram og Nybøl bibringes man gennem fyldige anmærkninger forhåndsorientering om, hvad man kan forvente at finde svar på i de enkelte pakker og bind. Terminologien i registraturerne har i tidens løb ikke sjældent udgjort en unødvendig forhindring for nye arkivbenyttere, og det er forfriskende at kunne notere, at man f. eks. i Gram-hæftet (s. 18) har ofret et par linier på at forklare det centrale indhold i en fæsteprotokol.

Både som ny og gammel »i faget« vil man derimod nok savne nogle yderår for godsarkiverne samt nogle (flere) indledende realkommentarer om godsernes historie. Først når man når frem til de forskellige topografisk ordnede pakker (fæstebreve o. lign.) står det klart, hvilke sogne og lokaliteter disse godser har dækket, og først i forbindelse med den i øvrigt forbilligt ordnede korrespondance fremgår det, hvilke personer, der har ejet godserne i de forskellige perioder. Det forvirrende heri kunne være afhjulpet ganske simpelt ved et sogneregister og en ejerfortegnelse. Ganske vist er her tale om oplysninger, som let lader sig slå op i håndbøger, men til hjemmebrug havde det nu været nyttigt at have dem i forbindelse med selve arkivfortegnelserne. Også på et andet punkt lades brugeren lidt i stikken. På titelbladet er Gram og Nybøl-hæftet betegnet »arkivfortegnelse«, mens det tilsvarende hæfte for Søgård og Årtoft er betegnet »arkivregistrant«. Er den forskellige sprogbrug en lapsus, eller er der tale om noget bevidst? Alt tyder på den første forklaring, eftersom opbygningen er stort set ens i de to registraturer.

Gram og Nybøl godser, som ejedes af Schack'erne, har produceret en ikke ringe mængde papir – efter ompakning 570 pakker og bind, som dækker tidsrummet ca. 1585–1910. Dette store og tilsyneladende meget komplette arkiv blev delvist ordnet allerede i slutningen af forrige århundrede, og arbejdet videreførtes i tyverne af arkivar Emilie Andersen, der tillige udnyttede godsarkivet i sin Grams Historie (1926). På danske godsarkiver synes så rige på synsforretninger, jordebøger og ejer/forvalter-korrespondance fra 1600-tallet som dette arkiv, så det er glædeligt, at en større kreds får lettere adgang til at danne sig et indtryk af rigdommen. Ved ordningen er arkivet opdelt i 22 hovedgrupper, hvortil kommer tillæg med bl. a. brevskriverliste og pergamentfortegnelse. Den udførlige saggruppeopdeling afslører straks, hvor mange sider af samfundslivet, der i ældre tid var knyttet til godsbesiddelse udover de opgaver, som godsdriften i sig selv affødte.

Søgård og Årtoft-registraturen er opdelt i lidt færre hovedgrupper, men er ellers anlagt efter samme principper som Gram-registraturen. De færre hovedgrupper svarer – iflg. forordet – mere til det skema, man i landsarkivet ellers anvender for godsarkivregistrering. Tidsrummet, arkivalierne spænder over, er ca. 1725 til 1890, men der er dog sager om fæste og bortforpagtning fra ca. 1650.

Som venteligt for netop sønderjyske godser, er der for de fleste landsbyer udsiktningsager allerede fra begyndelsen af 1700-årene. Også på en række andre punkter skinner det igennem, at udviklingen har haft sit, i forhold til det øvrige Danmark, ret specielle forløb.

Forhåbentlig vil de godsregistraturer og -introduktioner, der indtil nu er udsendt af det fynske (se F. & N. 1976 s. 411–413) og det sønderjyske landsarkiv få følge af tilsvarende let tilgængelige hjælpemidler fra de øvrige landsarkiver. Det bedste middel mod snæversyn og forhastede slutninger i lokale undersøgelser er viden om muligheder for sammenligning med tilsvarende materiale et andet sted (f. eks. et andet godsarkiv). Set i dette lys kan selv »foreløbige« og upretentiøse arkivfortegnelser få vidtrækkende betydning.

Margit Mogensen

Peder Hegelunds almanakoptegnelser 1565–1613. Udgivet ved Bue Kaae. Historisk Samfund for Ribe Amt, I–II. XXII + 630 s., 444 s. Kr. 155.

Ribe var i århundreder en af Danmarks betydeligste byer – en blomstrende handelsby, ofte sæde for hoffet og et kirkeligt centrum, idet den allerede fra 900-tallet var bispesæde.

Efter storhedstidens ophør vedvarede dens ry, bl. a. takket være de mange lærde mænd, der dels i samtiden prægede den og dels – hvad der fik betydning for eftertidens kendskab til Ribe – beskrev byens fortid og monumenter, så at Ribe er en af de mest omtalte byer i den historisk-topografiske litteratur. Man behøver blot at nævne Peder Terpager og J. Kinch, den sidstnævnte forfatteren til den kendte, efterlignede og stadig meget benyttede »Ribe Bys Historie og Beskrivelse«, i mange år prototypen for, hvordan en byhistorie skulle skrives. (Et genoptryk ville være kærkomment). Gennem de mange Ribe-bøger har byen nok fået en mere fremtrædende plads, end den måske egentlig ret besat var berettiget til; som antydet i Thelma Jexlevs anmeldelse af David Grønlunds heksbog (Fortid og Nutid XXVI p. 141) gælder dette f. eks. Ribes hekse.

Tendensen til netop at beskæftige sig med og udsende bøger om Ribe er ikke ophørt; de sidste 10 år er der udkommet en række udgaver og værker vedr. Ribe: Tingbogsudgaven, genoptrykket af Grønlunds bog om Ribe-heksene, Ole Degns »Livet i Ribe« og nu: Peder Hegelunds almanakoptegnelser.

Troels-Lunds »Dagligt Liv i Norden« er et godt eksempel på, hvor fremtrædende en plads Ribe har fået i den kulturhistoriske litteratur, idet byen talrige gange optræder i hans eksempler på forskellige kulturfænomener. At man tilsyneladende heller ikke i dag kan skrive brede kulturhistoriske fremstillinger, uden at Ribe kommer stærkt ind i billedet, er »Dagligt liv i Danmark 1620–1720« et eksempel på. Fænome-

net har udover eksistensen af de mange ældre værker om Ribe også sin årsag i, at der er bevaret gode kilder til byens historie, og at en del af dem er blevet lettere tilgængelige gennem publicering.

Blandt åndspersoner med tilknytning til Ribe må udover de allerede nævnte fremhæves: i det 19. århundrede P. N. Thorup, kendt for sine skolehistoriske arbejder, J. Helms og hans værker om domkirken, i det 18. århundrede David Grønlund, historisk samler og forfatter, samt H.A. Brorson, Chr. Falster og Ambrosius Stub. For det 17. århundredes vedkommende må bl. a. nævnes Mads Pedersen Rostoch – for hans historiske arbejdes skyld –, og det 16. århundrede kan opvise en lang række personer med stor betydning for dansk åndsliv, og ikke mindst inden for rigshistorien: Anders Sørensen Vedel, Hans Svaning, Niels Krag, desuden reformatoren Hans Tausen og endelig Peder Hegelund, disse almanakoptegnelser forfatter.

Mange Ribe-borgere har givet sig af med at nedskrive dagbøger, almanakoptegnelser og historiske notitser, og en række af disse kilder har i nogle år været tilgængelige på tryk gennem Ole Degns »Livet i Ribe 1560–1700«. Den største og vigtigste af denne kategori af kilder er Hegelunds kalender-optegnelser, der langt fra har været ukendte, men indtil nu svært tilgængelige. Det er næppe for meget sagt, at Hegelund er en af Kinchs hovedkilder; man behøver ikke læse ret længe i Kinchs byhistorie for at konstatere dette. Også Troels-Lund har benyttet Hegelund, Bjørn Kornerup ligeledes flittigt (i Ribe Katedralskoles historie). Det kan heller ikke undre, at Hegelunds kalendere har været meget anvendt, dels strækker de sig næsten uden afbrydelse over 48 år, dels er de særdeles fyldige.

Peder Hegelunds Ribe var et Ribe på retur: handelen var i tilbagegang, byens brand i 1580 var et hårdt slag, de økonomiske ressourcer rakte ikke til en genopbygning helt i samme omfang og med samme pragt som før.

Hegelunds kalenderoptegnelser har et meget broget indhold:

Kirke- og skolesager – Hegelund var katedralskolens rektor 1569–80, fra 1580 teologisk lektor og præst for Vester Vedsted, fra 1585 kannik ved domkapitlet, 1588–95 sognepræst ved Ribe domkirke og 1595–1614 biskop over det vidtstrakte Ribe stift. Han anfører naturligt nok en mængde notitser om sin gerning i disse embeder, og optegnelserne er derfor en fyldig, og stærkt benyttet, kilde til kirke- og skoleforhold i Ribe, Ribe stift og i Danmark i det hele taget.

Det lærde miljø – Peder Hegelund studerede i årene 1561–69 i København, Leipzig og Wittenberg og stod hele sit liv i forbindelse med en række af tidens lærde mænd. Alene hans anvendelse af latin (samt græsk og hebraisk indimellem) bidrager til at karakterisere miljøet.

Dagliglivet i Ribe – retssager, vejrlig, byggearbejder o.s.v., og ikke mindst hans egne økonomiske forhold. Disse mange meget detaljerede oplysninger er en guldgrube for kulturhistorikeren.

Personalhistorie – adeliges og Ribe-borgeres fødsler, bryllupper og dødsfald. Familiebegivenheder inden for hans egen familie (Hegelund var gift tre gange) noteres meget omhyggeligt, en del af disse notitser, som f. eks. årligt tilbagevendende noteringer af børnenes fødselsdage, er dog udeladt i udgaven.

Rigshistorie – kongernes rejser, rigsrådsmøder, krigsbegivenheder. Her indeholder Hegelunds kalender ikke meget nyt; han er ikke førstehåndskilde til ret mange af disse begivenheder; men hans notitser herom viser, i hvor høj grad han fulgte med i, hvad der tildrog sig uden for hans daglige gerning og familielivet.

Der kan ikke herske tvivl om, at indholdet i Peder Hegelunds almanakoptegnelser har en høj kildeværdi, selvfølgelig især for de begivenheders vedkommende, hvor han selv var vidne. Hertil kommer, at Hegelund normalt er meget nøjagtig m.h.t. tider og steder og får utroligt meget med. Går man hans oplysninger om begivenheder af betydning for Ribe by igennem i de andre samtidige tilsvarende optegnelser, viser det sig, at der ikke er ret meget, han ikke har fået med, medens det omvendte ofte kan være tilfældet.

Hans punktlig anførelse af vigtige begivenheder kan dog give sig pudsige udslag; således mindes han i mange år domkirkens store tårns nedstyrning, der fandt sted i 1594; det sidste år, hvor Hegelund »fejrer« begivenheden, er 1607. Hvad selve tårnets nedstyrning angår, er Hegelunds forklaring dog næppe helt troværdig; nedstyrningen skete efter hans udsagn p.gr.a. en *jordrystelse!* Tilsyneladende har ingen andre end Hegelund selv mærket noget til denne jordrystelse (se f. eks. »Livet i Ribe« p. 147 og 156), og når man så erfarer, at der i årene forinden var blevet advaret mod nedstyrningsfaren p.gr.a. manglende vedligeholdelse (se Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II p. 198 og 201), forstår man ligesom bedre Hegelunds »jordrystelse« – det var kirkeværgerne, d.v.s. to af domkapitlets medlemmer, der skulle sørge for kirkens vedligeholdelse, og til kapitlets medlemmer hørte jo bl. a. Peder Hegelund.

Der er grunde nok til at give sig i kast med Hegelunds almanakoptegnelser som kilde til det 16. århundredes historie; men en kilde af denne karakter er altid noget tidkrævende at benytte, da indholdet i sagens natur ikke er redigeret; man finder store som små begivenheder noteret mellem hinanden. Det er ikke en bog, man ret let læser fra ende til anden. Benyttelsen gøres en del lettere ved stednavne- og personnavneregistret i bind II; men er ens indfaldsvinkel ikke et navn, men f. eks. et kulturhistorisk fænomen, må man jo alligevel ty til at gennemlæse værket, hvilket dog – det være straks bemærket – er en interessant, omend noget langsommelig proces. En stor del af Hegelunds optegnelser er ført på latin, og i udgaven får man både den latinske tekst og en oversættelse til dansk. Den måde, teksten er opstillet på, gør den dog ikke særlig nemt læst: øverst på hver side gengives den fulde tekst, og nedenunder den danske oversættelse af de udenlandske passager. Man kan så-

ledes ikke nøjes med at gennemlæse oversættelsen – for så får man ikke de dele med, der i originalen er ført på dansk –, og hvis man læser originalteksten, må man uafsladelig springe frem og tilbage mellem denne og oversættelsen, hvis man altså ikke er stiv i latinen. Jeg ville langt foretrække en opstilling, hvor man på den ene side havde originalteksten og på siden overfor oversættelsen; dette ville læseren i stand til lettere at finde frem til den ønskede passage i oversættelsen, når den stod lige over for originalteksten. Jeg formoder, den valgte fremgangsmåde er foretrukket for at spare plads, men denne besparelse er e.m.m. sket på bekostning af overskueligheden. Der er et par detaljer ved oversættelsen, man kan undre sig over: alle latinske navne som f. eks. M. Iacobus oversættes konsekvent, medens mange romertal ikke »oversættes« til arabertal, det gælder f. eks. V (=4½). Ganske vist er romertallene forklaret i bind II p. 428, men de er ikke nævnt i indholdsoversigten til bind II, så man finder ikke så let denne forklaring. Læsere, der er fortrolige med tidens romertal og gammel dansk stavemåde i det hele taget, må dog vel formodes også at kende standardforkortelsen M. for magister (mester).

Udgaven er af økonomiske grunde i off-set, og det er der intet principielt at indvende imod. Nogen skønhedsåbenbaring synes jeg dog ikke, udgaveteksten i bind I er, bl. a. fordi teksten går for højt op på siderne, medens der ofte er rigelig plads forneden; dette giver et noget uafbalanceret skriftbillede. Til gengæld er det imponerende, så få trykfejl der er – for få til at de er værd at tale om; en udgave af denne art kunne meget let have mange flere.

Alt i alt er udgaven af Hegelunds almanakoptegnelser et imponerende arbejde; dette gælder også i høj grad kommentarerne i bind II med mange nyttige henvisninger til litteratur og kilder og forklaringer på datidens begreber og fænomener. Foruden selve kommentaren indeholder bind II person- og stednavneregister, oversigt over mønt, mål og vægt m.m. (det er under »m.m.«, man finder romertallene), samt endelig over anvendt litteratur og arkivmateriale.

Man må håbe, at Historisk Samfund for Ribe amt får glæde af at have besluttet at påtage sig den økonomiske byrde at udsende så omfattende en kildeudgave; thi om indholdets værd kan der ikke herske tvivl.

Susanne Krogh Bender

Ole Klindt Jensen: A History of Scandinavian Archaeology. London 1975. The World of Archaeology, editor Glyn Daniel. Pris: £ 3.95.

Skandinavisk arkæologi indtager i alle oversigter over arkæologiens historie en fremtrædende plads, da det var her en væsentlig del af det videnskabelige pionerarbejde blev gjort i forrige århundrede. Treperiodesystemet: sten, bronze og jernalder blev formuleret af danskeren C. J. Thomsen i begyndelsen af det 19.

århundrede, ligesom senere typologiens udvikling er nært forbundet med de to svenske arkæologer Hans Hildebrandt og Oscar Montelius. På trods heraf har der fra skandinavisk side aldrig været givet en samlet oversigt over denne udvikling på et internationalt sprog. Det skyldes ikke at man savner litteratur om emnet. Skandinavisk arkæologi er rig på historiske undersøgelser, memoirer og publiceret brevveksling. Det er snarere kildematerialets størrelse og uoverskuelighed der har været en hindring. I Danmark er der således en lang tradition for grundige og detaljerede studier i delafsnit og delaspekter af arkæologiens historie der går tilbage til Werlaufs udsigt over arkæologiens udvikling indtil Ole Worm, og som i nyere tid bl. a. har været videreført af Victor Hermansen. Det må således hilses med glæde at Ole Klindt Jensen har skrevet en samlet oversigt over skandinavisk arkæologisk historie.

En stor del af bogen er helliget en levende beskrivelse af arkæologiens førvidenskabelige periode, begyndende med renaissance. Interessen for klassisk kultur udlæste i Norden en tilsvarende interesse for de skandinaviske landes ældste historie. Her møder vi de første systematiske beskrivelser af oldtidsminder, støttet af kongen, men organiseret af et par af renaissancestore multividenskabsmænd – i Danmark Ole Worm, i Sverige Johan Bure. Man havde dog ikke nogen klar opfattelse af oldtidsmonumenternes alder, ligesom arkæologiske fund måtte dele plads med andre sjældne og ukendte genstande i tidens fyrstelige raritetskabinetter – i Danmark Ole Worms *Museum Wormianum*, der senere indgik i kongens Kunstkammer. Prestigepræget fyrstelig samlermani og ønsket om at kunne dokumentere en glørværdig fortid var således forudsætningerne for de første systematiske forsøg indenfor arkæologien. Arkæologiske udgravninger var endnu ikke påbegyndt, ligesom der kun blev gjort ganske få arkæologiske fund. Man interesserede sig især for de synlige, jordfaste fortidsminder. Denne situation fortsatte uændret igennem oplysningstiden, men der skete dog en vis udvikling med hensyn til lovgivningen omkring de arkæologiske monumenters bevaring. Arkæologi var dog fortsat en hobby for adelen uden selvstændig videnskabelig status, og man kan nok også sige at interessen var faldende igennem oplysningstiden. Men romantikken bragte igen fortiden i focus. Man foretog romantiske rejser ud i naturen og besøgte oldtidsmonumenter, og et par sådanne rejser, foretaget af Rasmus Nyerup og F. Münter, førte til en barsk erkendelse af at oldtidens monumenter var under hastig ødelæggelse. De tog derfor initiativ til dannelsen af en kongelig kommission til oldsagers opbevaring (i 1807) der fik til huse på Trinitatis kirkeloft. Kommissionen indledte straks en omfattende aktivitet, organiserede indberetninger fra landets præster om oldtidsfund og monumenter, ligesom de mødte fund i stadigt stigende antal – et resultat af landbrugets udvikling efter landboreformerne. Da man i 1816 ansatte Chr. Jürgensen Thomsen som sekretær begyndte det systematiserings- og klassifikationsarbejde der på få årtier skulle gøre arkæolo-

gien til en national og folkelig videnskab. Resten af bogen beskriver denne udvikling: forskningsens fremskridt, museumsvesenets udvikling, registrering og beskyttelsen af oldtidsmonumenterne – krydret med beretninger om de store fund. Bogen slutter med den forrige generations arkæologer, da forfatteren har villet undgå at beskrive sin egen generation. Det er dog tydeligt at arkæologiens udvikling op til slutningen af det 19. århundrede har haft forfatterens største interesse, og fremstillingen heraf er mest veloplagt og perspektivrig, mens de sidste hundrede års udvikling beskrives mere summarisk.

Klindt Jensens bog er skrevet for et internationalt arkæologisk publikum, hvilket man skal holde sig for øje ved en vurdering af den. Der males således med brede penselstrøg, afløst af små detaljerede glimt. Fremstillingen er historisk refererende og ikke præget af et bestemt grundsyn på udviklingen. Der fortæles bredt og underholdende om fund og forskere, akkompagneret af talrige illustrationer. Det er således en oversigt, ikke en videnskabelig afhandling. Og som sådan er bogen god og opfylder et væsentligt behov. Men det betyder også at den lider af de samme begrænsninger som tidligere fremstillinger der beskriver arkæologiens udvikling gennem enkeltpersoners indsats. Vi svaner således stadig en analyse af det metodiske og teoretiske grundlag for den videnskabelige udvikling, ligesom vi svaner en analyse af den videnskabelige og museale udviklings sammenhæng med arkæologiens funktion i samfundet, der er et skoleeksempel på hvorledes en videnskab ikklæder sig den dominerende ideologi og udvikler sig i takt med de økonomiske og sociale forandringer som Skandinavien gennemløb i det 19. og 20. århundrede. Dette kommer dog godt frem i Klindt Jensens beskrivelse af arkæologiens tidligste udvikling, men forsvinder da vi når frem i det 20. århundrede. Med Klindt Jensens bog er der taget hul på et stort og forsømt forskningsområde indenfor skandinavisk arkæologi, og man må håbe at det vil blive fulgt op med mere specialiserede undersøgelser. Et eksempel på mulighederne heri har vi for nylig fået demonstreret i den svenske arkæolog Bo Gråslunds afhandling om relativ datering (tidskriftet TOR 1974).

Kristian Kristiansen

Niels-Knud Liebgott: Kalendere. Folkelig tidregning i Norden. Nationalmuseet 1973. 56 s. ill., kr. 23.

Trods utilstrækkelige bevillinger har Nationalmuseet i de senere år ved siden af de store prestige-udstillinger i Brede fortsat gennemført et noget mere beskedent, men ikke mindre værdifuldt udstillingsprogram i Frederiksholms Kanal, oftest i forbindelse med skolenes påske- og efterårsferier. De i regelen kortvarige udstillinger har repræsenteret en broget buket af emner, idet de forskellige afdelinger efter tur har måttet tage deres tørn. Som forklaring og introduk-

tion til disse udstillinger har der i regelen været fremstillet en lille folder. For at den enkelte udstillingsarrangør ikke skulle opleve sin indsats som døgnflueagtig har museet haft den udmærkede idé gennem en publikationsrække af nydelige småbøger at give den el. de implicerede medarbejder(e) lejlighed til at udforme en mere almen introduktion til emnet. En sådan fremstilling forsynet med billeder i rigt mål giver utvivlsomt en bedre formidling til langt bredere kredse end et katalog. Disse småbøger er til glæde både for den udstillingsgæst, der senere ønsker at rekapitulere det set, og for de mange, der ikke havde mulighed for at se udstillingen, men som via bogens tekst og billeder inspireres til at gå på jagt i museets samlinger.

Imidlertid er det ikke nogen let opgave på samme tid at passe sit sædvanlige, daglige arbejde, at forbedre udstilling med alt, hvad dertil hører, og så desuden få overskud til at skrive en sammenhængende tekst. Det ville naturligvis være ulige lettere at udsende et traditionelt katalog, da man alligevel skal skrive tekster til de udstillede genstande, men ikke nær så læseværdigt. Forfatteren vil almindeligvis befinde sig i svær tidnød og må derfor renoncere på kildekontrol af det stof, han henter hos andre, og ligeledes slække på kravene til korrektur og manuskriptkontrol.

Liebgotts kalenderbog er et godt eksempel på en sådan balancekunst. Vi har fået en meget velskrevet lille bog med udmærkede illustrationer og et første indblik i den mangesidige problematik omkring den verdslige kalenders udvikling og frigørelse fra den kirkelige fra senmiddelalderen og frem gennem 1500-tallet. Til gengæld må der bæres over med en række unøjagtigheder og trykfejl. Bedst er fremstillingen af de forskellige former for folkelige kalendere. Her mærker man, at forfatteren er på hjemmebane. Gennemgangen af kalenderstave, kalenderringe og runekalendere suppleres af fortrinlige tegninger. Den alment interesserede læser får her på få sider alt, hvad han behøver, og specialisten får et kærkomment arbejdsredskab og incitament til videregående studier. Det samme gælder desværre ikke billedkalenderne, da de fotografiske gengivelser ikke alle er lige tydelige. En sammenligning mellem den danske kalenderstav fra 1531 og den ældste separattrykte danske kalender fra 1530 er oplagt, men kunne næppe gennemføres inden for bogens beskudte rammer. Dog burde der i argumentationen for kalenderstavens danske proveniens – årsskifte ved 25. dec. og 3. Knudsfester samt St. Thøger – være gjort opmærksom på, at de to fint tegnede mitraer ved 4. marts og 25. aug. viser, at kalenderen må stamme fra Roskilde stift. Den almindelige festdag for pave Lucius findes ganske vist i alle danske stifter, men translationsfesten for hans hovedskæl er en speciel Roskildefest. Iøvrigt kan det bemærkes, at Lucius ikke har fundet plads i billedkalenderne, hvis nordiske element begrænses til kongehelgenerne og Knud Lavard. En kort samlet omtale af museets 5 billedkalendere, hvoraf de 4 er repræsenteret med billeder,

havde været ønskelig. I alt fald havde det været rimeligt at gøre opmærksom på den nøje overensstemmelse i billeder og tekst, der dels kan konstateres mellem disse kalendere indbyrdes, skønt de spænder over trekvart århundrede, og dels med den til 1513 daterede billedkalender i Det kgl. Bibliotek (udg. 1966 af Lissa Børthy i *Folkeminder*). Der kan næppe være tvivl om, at pergamentkalenderen fra 1558 følger det sædvanlige mønster, så at 28. april gælder martyren Vitalis, dette navn kan læses med lidt god vilje, og at mandshovedet repræsenterer Tiburtius, selv om det henføres til 13. i stedet for 14. april; navnet kan ikke læses i gengivelsen, men Justinus står der i alle tilfælde ikke (Liebgott s. 43).

Den kirkelige kalender har måttet nøjes med en ret overfladisk behandling. Illustrationen til Næstvedkalendariet er formentlig hentet hos Lauritz Nielsen, hvorfra den gamle datering til ca. 1228 ligeledes stammer, mens Helms' omdatering idag er alm. anerkendt og således også anføres i Trap⁵. Helms hævdede utvivlsomt med rette, at årbogens standsning ved 1228 ikke var et tilstrækkeligt indicium for, at nekrologiet var anlagt ved denne tid; tværtimod var der langt stærkere indicer for, at det var sket kort efter branden i 1261. I den her givne sammenhæng spiller en menneskealder ingen rolle, da Næstvedkalendariet fortsat er den ældste Roskildekalendar bevarer i Danmark, men stilhistorisk er det dog ikke uden interesse, at den stive, romanske form, som er en videreførelse af de antikke *fasti*, er benyttet så sent. Det er lidt synd, at illustrationerne af disse to beslægtede kalendere (s. 8 og 14) ikke er stillet over for hinanden.

På kalenderstave og -ringe blev helgendagene angivet ved meget forenklede tegninger, og Liebgott kommer i den forbindelse ind på huskeversene, de såkaldte *cisiojanus*, opkaldt efter de 5 første stavelser i januarverset. Der var en stavelse for hver dag i året fordelt på 24 hexametre, altså to for hver måned. Disse kalendervers hørte til enhver latinskoledrengs børnelærdom, men blev efterhånden oversat til folkesprogene, således også til dansk. De latinske vers fandtes med adskillige variationer afpasset den lokale tradition. Det eksempel, som anføres (s. 35) må være hentet hos *Buur* og stammer ganske vist fra et dansk håndskrift, men det repræsenterer ikke nogen dansk tradition, f. ex. mangler Knud Lavard, og både pave Hyginus (10. jan., forskudt til 11.) og martyren Cyrus (31. jan.) er ganske ukendt i Danmark. De hører hjemme i den særligt romerske tradition, som ganske vist blev spredt vidt omkring af franciskanerne. Desværre er Buurs mange småfejl fulgt med: 7. jan. skal være »pyph«, ikke »pyh«; »ma« ved 19. jan. hører ikke til Prica (den 18.), men står for de romerske martyrer Marius og hans hustru Martha; »e-me« (23.–24.) er jomfruhelgenen Emerentiana, ikke Emerentius; »post« (den 27.) er ligesom »e-rit« (29.–30.) fyldord uden forbindelse med apostolus – apostola kan det jo aldrig blive, det ville være en ekstra grov beskyldning at betegne netop den kvindesjendske Paulus som kvindelig apostel. At »post« er et fyldord med sin op-

rindelige betydning »efter« fremgår i øvrigt af det danske cisiojanusvers, hvor Agnes kalder Paulus frem. Det danske vers må dog være oversat efter en anden latinsk tekst, da Vincentius nævnes. Der er større overensstemmelse med den tekst Oloph Odenius citerer i Kulturhistorisk Leksikon (II 564).

Liebgott afslutter sin bog med nogle bemærkninger om den historiske interesse for de gamle kalendere personificeret ved Ole Worm i Danmark og Rudbeck i Sverige samt den svenske renæssance for runekalendere.

Litteraturlisten er meget kort, alligevel har der indsnegget sig et par fejl. At Lithberg har fået et »e« for meget i sit fornavn, og at trykåret for Nyerup er blevet 1922 i stedet for 1822 skyldes nok sætterfejl, derimod næppe at Rasmus Nyerup har fået navneforandring til Nyrop. Selv om man ikke plejer at henvise til oversigtsværker og leksika, havde det været på sin plads at anføre artiklerne om »Kalendarium« i Kulturhistorisk Leksikon, da de både i kundskabsfylde og ved deres kalendertabeller langt overgår, hvad man forventer at finde i en leksikonartikel.

Mine kritiske bemærkninger gælder jo især »udenværkerne« og er ment som en hjælp til en let revideret 2. udgave, som forhåbentlig kan udsendes i løbet af få år. Indtil videre vil jeg varmt anbefale den interesserede at anskaffe/læse den forhåndenværende udgave. Den er rigeligt pengene værd, den er også velegnet til gavebrug.

Thelma Jexlev

Hanne Poulsen: Gallionsfigurer og ornamenter på danske skibe og i danske samlinger. Rhodos, København 1976. 209 s. Ill. Kr. 278,- indb.

Hanne Poulsen er inspektør ved Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg og magister i folkelivsforskning. I sin studietid interesserede hun sig specielt for folkekunsten og fremlagde i Arv og Eje 1966 sine synspunkter på begrebet folkekunst og de hovedlinier, der fandtes indenfor dansk folkekunst (»Traditionsdominanter i dansk folkekunst«). I 1971 afprøvede hun sin metode på den sønderjyske maler Jes Jessen i bogen: »Jes Jessen. Maleren fra Åbenrå«, og efter at være blevet ansat i museet på Kronborg er der kommet et par mindre arbejder i museets årbog over den maritime folkekunst: »Gallionsfigurer og anden dansk skibsornamentik indtil 1850« (1974) og »Danske gallionsfigurer efter 1850. Gallionsbilledhuggerne H. J. og W. E. Møen« (1975).

Litteraturen om gallionsfigurer og anden skibsornamentik er ikke særlig righoldig. I oversigten over den anvendte litteratur i den udkomne bog er der kun få egentlige værker om emnet, men Hanne Poulsen undlader da også at anføre sine egne forarbejder. Vigtigt for det danske materiale er det rigt illustrerede udstillingskatalog over gallionsfigurer fra mu-

seet i Altona i 1961, og museet her kunne i 1967 åbne en særlig afdeling »Schiff und Kunst« som afslutning på genopbygningsarbejdet efter krigen.

Den meste folkekunst er anonym i den forstand, at kun et fåtal genstande kan knyttes til bestemte udøvere. Ved konsekvent gennemførte undersøgelser lykkes det dog at indkredse sådanne udøvere og i heldige tilfælde også at finde frem til personerne. Det gælder også gallionsfigurerne mestre. Hanne Poulsen bidrog selv dertil i den nævnte afhandling fra 1975, og den foreliggende bog indeholder flere eksempler.

Bogen er lagt an som en kronologisk gennemgang, der strækker sig over de første godt hundrede sider, indledt med en præsentation af gallionsfiguren i historisk tid. Det ældste materiale knytter sig til flådens skibe, senere kommer handelsflåden med, men fra slutningen af 1800-årene er udsmykningen stærkt på retur. De nye dampskibe egnede sig ikke til den gammeldags form for udsmykning.

De næste halvthundrede sider benyttes til en typologisk oversigt over gallionsornamenter, og bogens tekst afrundes med en gennemgang af gallionsfigurer og skibsornamenter i privat og offentlig eje, mærkeligt den samling på Skagens Hotel, der imidlertid i 1938 solgtes til en svensk privatmand og siden har været gemt væk. Et godt indtryk af den får man ved gengivelsen af to store fotografier fra hotelsalen. Bogen er forsynet med noter, index og litteraturangivelse.

Det store format og det gode papir giver mulighed for fremragende illustrationer, og der er da heller ikke sparet hverken på farvegengivelser eller på sort/hvide gengivelser. Af de første er der 60 foruden den pragtfulde røde løve på smudsomslaget og af de sidste 111. Til fremstillingen har Hanne Poulsen udover de bevarede genstande gjort udstrakt brug af arkivalisk materiale på Rigsarkivet og i museet på Kronborg, bl. a. af de mange bevarede ornamenttegninger. Hun nævner også voksmodeller for gallionsfigurer og bemærker, at et halvthundrede sådanne fra årene 1711 til 1861 befinder sig i Orlogsmuseet, men ikke en af dem er afbildet. Skyldes det en påtænkt publikation fra Orlogsmuseet?

Med forfatterens interesse for folkekunst in mente er det egentlig forbausende, så lidt problematikken berøres. Hun kommer ind på den i forbindelse med vulingsknæet, et trekantet tømmerstykke, der på skibe uden gallion støttede bovspydet og som ofte udformedes som en krokodille. Men næsten undskyldende siger hun, at disse »krokodilleknæ«s kunstneriske værdi er beskeden. I den typologiske gennemgang kommer hun under omtalen af »hvalfisk og andre fisk« ind på disse fælleslementer for folkekunst og gallionskunst. På Sydfyn holdt skikken med at smykke skibene med figurer og andre ornamenter ved meget længe, og Hanne Poulsen synes at finde en sammenhæng med den rige blomstring af folkekunsten på denne del af øen og de sydfynske småøer.

Emnet kan således ikke siges at være udtømt, men vi er med den foreliggende bog nået langt ad vejen, og det bliver vel ikke sidste gang Hanne Poulsen vil

beskæftige sig med den maritime kunst. Helt uden lyder er bogen ikke. Opsætningen gør, at pagineringen undertiden forsvinder, så man må lede efter sidetallet. Et par gange forsvinder også billedteksten. Den store figur på s. 67 må man selv prøve at identificere, indtil man når til s. 72, og det samme gælder figuren på s. 164, hvor man skal frem til s. 166. Nogle trykfejl er samlet op, andre ikke. Har forfatteren ikke haft tilstrækkelig ro til gennemlæsning af korrektoren?

Holger Rasmussen

Svend Balslev og Hans Ejner Jensen: Landmåling og landmålere. Danmarks økonomiske opmåling. Udgivet af Den danske landinspektørforening, 1975, 333 s. + kortmappe, ill., kr. 420 + moms.

Den danske landinspektørforening har markeret sin 100 års fødselsdag med udsendelsen af dette værk, der først og fremmest er helliget landmålerfagets historie. Og hertil knytter der sig i kortmappen fornemme prøver på landinspektørers og landmålernes arbejde i form af kort spændende fra midten af 1700-tallet og frem til vore dage.

Hans Ejner Jensen indleder bogen med en gennemgang af den økonomiske – til forskel fra den topografiske – opmålings historie. Mens den topografiske opmåling længe var knyttet til militære formål eller skyldtes almindelige behov for at vide, hvordan landet så ud (Videnskabernes selskabs kort), har den økonomiske opmåling altid været nært knyttet til helt konkrete spørgsmål om afstikning af ejendomsgrænser og tilvejebringelse af grundlag for beskatning. Landmålerarbejdets teknik og resultaternes værdi belyses fra de store matrikelarbejder i slutningen af 1600-tallet og frem til 20. århundrede, og dette afsnit af værket bliver hermed en nyttig vejledning for lokalhistorikere og andre, der kontant har behov for at vide, hvilke opmålinger, der gennem tiderne er foretaget, hvad de har resulteret i af kort og opmålingsprotokoller – og hvad de kan bruges til. Man kunne ønske, at et koncentrat af denne fremstilling kunne finde plads i den nye udgave af Håndbog for danske lokalhistorikere, der er undervejs.

»Spredte træk af landmålerens daglige liv« behandler i alt væsentligt tiden omkring og kort efter 1800 (opmålingsarbejdet i forbindelse med den nye matrikel) og giver på grundlag af korrespondancen mellem landmålerne i marken og centraladministrationen et indblik i de vilkår, opmålingsarbejdet foregik under. Det må naturligvis blive spredte træk, og det er ikke altid netop de særlige omstændigheder, der knytter sig til opmålingsarbejdet, der kommer bedst frem. Man kunne her pege på, at tiden burde være inde til en mere dybtgående undersøgelse af landmålerens og inspektørernes betydning for *udskiftningens* gennemførelse i den foregående menneskealder. Hvor stor en indflydelse havde landmåleren på udskiftningens form og praktiske gennemførelse? Var de mange kla-

ger over dårlige udskiftninger – over at være »blevet fornærmet ved delingen« – generelt berettigede? Hvordan stod landmåleren i de mange konflikter, udskiftning og udflytning kunne give anledning til? Her må foreløbig nøjes med enkelte undersøgelser, f. eks. Poul Nissens over Præstø amt og Fyns stift, men der er materiale bevaret i en sådan mængde, at en undersøgelse vil kunne gennemføres, bl. a. er ikke helt få landinspektørarkiver som bekendt overleveret til idag.

Endelig rummer bogen en landmålerstat, der omfatter ialt 621 navne. Den første bestalling blev givet 1768, den sidste i 1869, men en meget stor del naturligvis i forbindelse med de tiår, hvor udskiftningen blev gennemført. Dette arbejde overlapper tildels allerede eksisterende *landinspektørstater*, da flere landmålere naturligt nok senere »avancerede«. Hovedparten af de landmålere, der ikke senere blev landinspektører, har haft bestallingen som en form for bibeskæftigelse eller som en supplerende uddannelse. Der er tale om en meget sammensat gruppe, hvor embedsmænd og officerer synes at dominere tidligt i perioden, mens det senere i høj grad bliver landmænd og forstuddannede, der også f. eks. som godsfunktionærer eller skovridere kunne have gavn af landmålerbestallingen. Af mere prominente personer bemærker man Jonas Collin, der knyttede landmålereksamen til sin øvrige uddannelse som embedsmand, og fra en senere periode J. B. S. Estrup, der i øvrigt skal have fremhævet, at hans eneste form for mere boglig-teoretisk uddannelse var denne landmålerbestalling. Der er nedlagt et betydeligt arbejde i denne landmålerstat, og det er indlysende, at det ofte har været besværligt at finde data på de mere ukendte officerer og landmænd, der tilsyneladende ikke har været særligt virksomme som landmålere. Imidlertid må man dog af og til undre sig over de mange »huller«, som nok til dels har kunnet være udfyldte ved en mere systematisk udtømmelse af bibliotekers og arkivers personalhistoriske stof.

Alt ialt er der tale om en statelig, i tryk og udstyr tiltalende, publikation. Men den peger på, at der er behov for yderligere udforskning af den rolle, som landmålerne og -inspektørerne – landbosamfundets første »specialister« – har haft i moderniseringen af det traditionelle landbrug før landboreformerne.

Claus Bjørn

Dansk arbejderbevægelse. Seks foredrag af Jens Engberg, Einer Friis Pedersen, Asger Jepsen, Jens Christensen og Steen Busck. Med kritik af Jens Otto Krag, Ib Nørlund og Gert Petersen. SFAH's Publikationsserie nr. 5, 1976, 96 s. Pris kr. 30 (for medlemmer kr. 20).

En gruppe Årshistorikere holdt i efteråret 1976 en serie radioforedrag om dansk arbejderbevægelses historie, og det er disse, der nu er blevet samlet og udgi-

vet i bogform – en prisværdig hurtig udgivelse, der desværre har medført en del sjusk i bogen: således slutter gengivelsen af et flyveblad fra 1944 (s. 62) med de manende ord »Ned med arbejderbevægelsen«, hvor der skulle stå »Ned med undtagelsestilstanden«; og på s. 22 er billedet af arbejdsmændenes forbundskovtur 1899 vendt på hovedet! – I radioen blev foredragene anmeldt af repræsentanter for tre arbejderpartier (Jens Otto Krag, Ib Nørlund og Gert Petersen), og denne kritik er med i bogen. Det er en usædvanlig, men udmærket idé, selv om det naturligvis gør livet vanskeligere for en senere anmelder, som let kommer til at balancere på kanten af plagiat; specielt Gert Petersen siger det meste af det, man gerne selv ville have fundet på. Forfatterne har set det som deres væsentligste opgave at behandle andre sider af arbejderbevægelsens historie end dem, der fremstilles i Socialdemokratiets og DKPs partihistorier. Ved »arbejderbevægelse« forstår de ikke alene de organisationer og partier, der i tidens løb er vokset frem af arbejderklassen, »men som nu er alt andet end bevægelige«; men også den såkaldte »anden arbejderbevægelse« (som »retteligt burde kaldes den første«), dvs. de strejkekampe og spontane bevægelser, der opstår uden om og ofte nok i strid med den organiserede bevægelse. Forfatterne vil vise, »hvorledes arbejderklassens egne faglige og politiske organisationer blev det fornemste redskab til dens gradvise inddragelse under det kapitalistiske system, og til bekæmpelse af de kræfter, der stræbte ud over det.« (s. 5). Og det er her både den socialdemokratiske og den kommunistiske bevægelse, der sigtes til.

Bogens hovedtese er, at reformismen i den danske arbejderbevægelse primært skyldes, at den blev bygget op omkring faglærte arbejdere, som var stærkt bundet af de gamle laugstraditioner. Flertallet af dem var fortsat beskæftiget i håndværkspræget produktion; det revolutionære potentiel lå i »den anden arbejderbevægelse«, det vil først og fremmest sige de ufaglærte industriarbejdere, havnearbejdere etc.

Det er en ganske overordentlig tvivlsom tese, som det i hvert fald ikke lykkes forfatterne at underbygge på en overbevisende måde. De fleste fagoppositionelle bevægelser viser sig, efter bogens egne oplysninger, at være baseret nok så meget på faglærte som på ufaglærte. Vurderingen af socialdemokratiets rolle er ligeledes præget af modsigelser. Det understreges flere gange, at »langt størstedelen af de danske arbejdere fik deres politiske og faglige krav dækket ind af Socialdemokratiets reformistiske strategi« (s. 42; jvf. s. 5 og s. 16); men alligevel beskrives partiets (og DKPs) politik gennem det meste af bogen som »klasseforræderisk«.

Kritikken af classesamarbejde og reformisme forekommer de fleste steder overraskende moralsk og ahistorisk. Det gælder f. eks. omtalen af Septemberforliget 1899, selv om Einer Friis Pedersen i et ubevogtet øjeblik kalder den samtidige vurdering af forliget som en sejr og opfyldelse af de datidige krav for »egentlig forståelig«. Et andet eksempel er dommen over DKPs folkefrontspolitik i 30'erne. To af forf.

(Jens Christensen og Steen Busck) kaster sig henrykt over Aksel Larsens tale på DKPs landskonference i 1938 med dens betoning af DKP som et nationalt og demokratisk parti, og udlægger det som opgivelse af al klassekamp og revolution. Ikke alene sker det ved hjælp af et mildest talt selektivt sammendrag af talen (s. 53), men man overser også den historiske sammenhæng. Som Busck selv skriver senere (s. 66): »(Efter 1947) kunne D.K.P. igen fremstilles som en nationalt betænkelig gruppering, en sovjetisk femtekolonne, og den billigste antikommunisme fejre de største triumfer.« Det var vel også situationen i 30'erne, og derfor var det en simpel nødvendighed for DKP at imødegå kritikken for »udanskhed«, hvis de overhovedet skulle have arbejderne i tale.

Bogens kvalitet er, at den behandler arbejderbevægelsen i hele dens bredde, og at den er fri for festskriftlyrikken i »En bygning vi rejser . . .« og den hule patos i »Det knager i samfundets fuger og bånd«. Dens provokerende synspunkter, kombineret med de tre arbejderpolitikeres kritik, vil gøre den velegnet som debatoplæg, men debatten ville nok blive mere givende med et lidt mere solidt grundlag, uden slet så mange indre modsigelser.

Jens Rahbek Rasmussen

Kristof Glamann: Carlsbergfondet. Rhodos, København 1976. 208 s., kr. 50.

Omslagspapiret på Carlsbergfondets jubilæumsbog gengiver i tapetmønster et motiv, der stammer fra et syrisk fajancefad fra det 14. årh. f.v.t.: Et stiliseret træ. – Under læsningen af Kristof Glamanns spænstige fremstilling af Fondets historie og aktiviteter i hundrede år bliver man langsomt klar over, hvorfor dette lille frugtbarhedsmotiv måtte blive et symbol på Fondets virke. Fajancefadet er hjembragt fra Hama af en ekspedition, udsendt med støtte af Carlsbergfondet, og det illustrerer som sådant et blandt mange af de videnskabelige gøremål, der kan takke dette for sin igangsættelse. Fajance og øl i skøn forening, som Glamann kunne have udtrykt det.

Begyndelsen til det hele var J. C. Jacobsens fundats- og gavebrev af 25. september 1876, – hvis vi skal se formelt på det –, og det gør Glamann. Skellet i fremstillingen er først og fremmest de normative kilder: Juridiske dokumenter og institutionelle forhold, men det er blevet til en velskrevet oversigt over den sammensatte institution, Carlsbergfondet efterhånden er blevet til. Andre kilder synes især anvendt for at give fortællingen liv.

Glamann beretter i en række kortfattede introduktioner om Fondets arbejde »Til Videnskabens Fremme«: Carlsberg laboratoriet, Frederiksborgmuseet, Ny Carlsberg Fondet, og støtten til forskningen, den sk. afd. B, men jubilæumsbogens bedste afsnit er nok det store kapitel om bryggeriernes historie. Her samler fremstillingen sig snart omkring forholdet til riva-

len De forenede Bryggerier/Tuborg. Stilistisk pointerer Glamann slutningen til hvert kapitel således, at det bærer direkte over i det næste, – og fremstillingen er faktisk vældigt spændende. Undervejs kan jeg dog ikke frigøre mig fra en forestilling om at Glamann til tider underbetoner Tuborgs betydning for Carlsberg. Hvilken betydning havde det f. eks. for Carlsberg, at Tuborg i henhold til den gensidige aftale om deling af overskuddet i perioden 1902/03–1913/14 og 1918/19 overførte kapital til Carlsberg af betydelig størrelse? Omkring århundredskiftet havde Tuborg taget tæten med sin fremstilling af flaskeøl, medens produktionen var dalende hos Carlsberg, der stadigt leverede øl på fade. Man kunne forestille sig, at denne kapitaloverførsel fra Tuborg til Carlsberg gav denne et velkomment pusterum til omstillingen til denne nye produktion. I dag ser vi jo historien i lyset af den foreløbige »happy end«: Fusionen, eller »Ølbryllupets«, mellem Carlsberg Bryggerierne og De forenede Bryggerier i 1969, – og da havde Carlsberg jo været storebror i lang tid.

Når man har afsluttet læsningen af jubilæumsbogen, standser tankerne og opmærksomheden uvilkårligt ved det lille frugtbarhedstræ, og man nikker ved sig selv: Det *var* et smukt eventyr, – og, som sagt, godt fortalt. Men skulle jubilæumsbogen bare være underholdende? Jeg kan ikke lade være med at undre mig over, at en forfatter, der sidder i en universitetslærestol, ikke har taget tilfældet i agt og skrevet et lejlighedsskrift med et (bare lidt) videre sigte. I forordet skriver Glamann, at han »har . . . forsøgt at ajourføre Fondets historie samt ved inddragelse af ikke tidligere benyttet materiale at kaste nyt lys over sider af dets virke i ældre tid«, og han fortsætter: »Jeg har også prøvet på at se Fondet i en større sammenhæng, end tilfældet har været i mine forgængeres fremstillinger. Bogen er skrevet på grundlag af Fondets arkiv«. På den baggrund kunne man nok have ønsket sig en lille redegørelse over indholdet af Fondets arkiv, – der er da perspektiver i at kunne iagttage de to historikere og direktionsformænd Edv. Holm og Kr. Erslev i deres egenskab af erhvervsfolk. Jeg savner også en liste over forgængernes fremstillinger; den omfattende litteratur om J. C. og Carl Jacobsen, samt Carlsbergfondet og dets forskellige afdelinger må man lede efter andre steder. For den, der vil fordybe sig i Carlsbergbryggerierne eller Fondets historie, findes ingen hjælpemidler i denne fremstilling, – måske bortset fra disse 6 enkle tabellariske oversigter: 1. Fondets direktion 1876–1976, 2. Bryggerierne administrerende direktører 1888–1976, og 3.–6. Fondets økonomi og bevillingspraksis i jubilæumsperioden. Bogens eneste illustration er det smukke omslagsmotiv! Hvem har Kristof Glamann mon tænkt på, da han skrev Carlsbergfondets jubilæumsbog 1876–1976?

Steen Ove Christensen

Torben Hansgaard: Landbrugsrådets tilblivelse. Studier i landbrugsorganisationernes forhandlinger om skabelse af en fællesrepræsentation for dansk landbrug 1880–1919. Landbohistoriske skrifter 5, Landbohistorisk Selskab, København 1976, 287 s., kr. 56.

Man kan kun være enig med forfatteren, når han til indledning anfører, at »i forhold til den rolle som de store landsdækkende erhvervs- og interesseorganisationer spiller i det moderne samfund, har udforskningen af disse organisationers opkomst og virke i høj grad stået i skyggen af den rigsdags- og partipolitiske udvikling i det 19. og 20. årh.'s danmarkshistorie«. Når forfatteren samtidig som sit mål erklærer at ville give »en dokumenteret redegørelse for forløbet af forhandlingerne mellem landbrugsorganisationerne om dannelsen af en fællesrepræsentation«, samt i denne forbindelse også behandle den øvrige organisering af landbruget i årene 1880–1920, ikke mindst udviklingen i forbindelse med arbejdet i krigstidens landbrugsudvalg, må det unægtelig konstateres, at han med sin afhandling søger at udfylde et stort og ganske centralt område – der hidtil har været et tomrum – i forbindelse med forståelsen af landbrugets organisationsforhold og -problemer og af organisationsudviklingen i samfundet som helhed.

Afhandlingens væsentligste kvalitet må da også siges at ligge deri, at det faktisk lykkes for forfatteren inden for de afstukne rammer at give en ganske grundig og på nogle punkter meget detaljeret fremstilling af baggrunden for og udviklingsforløbet frem til dannelsen af Landbrugsrådet den 20. juni 1919. Fremstillingen, der er skrevet i et let-læst sprog og med et de fleste steder klart blik for de forskellige situationers problematik, koncentrerer sig naturligt om de forskellige hovedfaser i bestræbelserne i retning af dannelse af en fællesrepræsentation for det samlede danske landbrug, nemlig perioderne 1885–86, ca. 1907–11 og 1915–19. Men Torben Hansgaard forsøger også at inddrage den almindelige samfundsmæssige udvikling, samt udviklingen inden for de enkelte organisationer og i forholdet mellem dem, i beskrivelsen, således at han udover at give svar på, *hvordan* Landbrugsrådet blev dannet, også søger at vise en række centrale ting vedrørende den mere generelle organisationsudvikling inden for landbruget, for derigennem at kunne sige noget om, *hvorfor* Landbrugsrådet blev dannet, hvorfor det kunne dannes i 1919 og ikke før, hvorfor det fik den konkrete sammensætning og udseende, det fik. Det er imidlertid i denne forbindelse, afhandlingens mere svage og problematiske punkter kommer frem.

Det første forslag om oprettelse af et landbrugsråd fremkom på Landhusholdningsselskabets initiativ i 1885, og det kan ansues om en afværgemanøvre over for et forslag om oprettelse af et egentligt landbrugsministerium, der uden tvivl ville blive en trussel mod selskabets position, som det naturlige mellemled

mellem erhvervet og administrationen. Forslaget blev imidlertid afvist af landboforeningerne, der netop i denne periode var inde i en forrygende organisatorisk udvikling, og som frygtede, at et landbrugsråd ville virke dæmpende på denne udvikling og stække de nyoprettede provinsielle fælleslandboforeningers magt.

I 1907 fremsatte landboforeningerne et forslag om oprettelse af et landbrugsråd som en udløber af diskussionen på daværende tidspunkt om en reorganisering af De samvirkende danske Landboforeningers struktur. Dette forslag, der gav landboforeningerne et klart flertal, afvistes helt fra Landhusholdningsselskabets side, idet man her anså det som en trussel mod selskabets position. At husmandsforeningerne derefter på deres første landsmøde i 1910 tog spørgsmålet op igen, kan for den, der kender en smule til emnet på forhånd, ikke virke overraskende, idet et af de helt afgørende interne problemer for den opvoksende husmandsbevægelse var spørgsmålet om, hvorvidt husmandsforeningerne var en splittelsesorganisation, og hvorledes man ville kunne samarbejde med de øvrige organisationer. Kunne man blive accepteret? På denne baggrund kan forslaget ses som en taktisk nødvendighed. Skønt der i landboforeningerne synes at have været nogen velvilje over for forslaget, afvistes det dog efter intervention fra Landhusholdningsselskabets side med henvisning til, at husmandsforeningerne udover landøkonomiske spørgsmål også beskæftiger sig med sociale og politiske spørgsmål.

Den afgørende udvikling frem mod dannelsen af Landbrugsrådet i 1919 skete imidlertid under Den 1. Verdenskrig i relation til den gennemførte reguleringspolitik. På dette område bidrager afhandlingen virkelig med en tilbundsgående behandling, så læseren får en levende fornemmelse af den brogede udvikling fra oprettelsen af Landbrugsrådet af 1915 over Det stående Landbrugsudvalg af 1917 til selve oprettelsen af Landbrugsrådet i 1919. Fremstillingen efterlader et indtryk af en lang og sej kamp mellem de større landbrug, personificeret ved Ths. Madсен-Mygdal, P. P. Pinstrup og Anders Nielsen, på den ene side og regeringen, specielt indenrigsminister Ove Rode, på den anden. Mellem disse parter stod husmandsforeningerne med en klar sympati for den radikale indenrigsminister og hans politik. Husmændene blev derfor en brik i kampen mellem landbruget og regeringen. Regeringen kunne bruge husmændene, og inden for landbruget forstærkedes kampen mod de »politiske« husmænd. Dette, kombineret med de forskellige organisationers styrkeforhold, indbyrdes relationer og påtænkte repræsentation i et eventuelt fællesorgan for landbruget, førte til, at udviklingen i 1918–19 næsten nødvendigvis måtte forme sig, som den gjorde. Ikke mindst andelorganisationernes situation og holdning til spørgsmålet måtte til syvende og sidst blive afgørende, idet disse organisationer repræsenterer både gårdmænd og husmænd, men er ledelsesmæssigt domineret af de førstnævnte.

Man får således en tydelig fornemmelse af, hvorle-

des de enkelte forslag, deres indhold, diskussionen omkring dem og deres skæbne er bestemt af et samspil mellem den ydre samfundsmæssige udvikling og situation og en række indre forhold i landbruget, først og fremmest organisationsudviklingens stade. Forfatteren fremhæver, hvorledes forfatningskampen i slutningen af forrige århundrede havde betydning for det første forslags skæbne. Man får et indtryk af, hvorledes den enorme organisationsudvikling inden for landbruget spiller ind i de forskellige situationer, og endelig får man et ganske godt grundlag til bedømmelse af baggrunden for modsætningsforholdet mellem landbo- og husmandsforeningerne. Det er overraskende at måtte konstatere, så stabile de forskellige holdninger har været!

Imidlertid forekommer det anmelderen, at forfatterens ellers så klare fornemmelse for udviklingens problematik svigter i en række tilfælde, eller at fremstillingen ikke klart nok får de principielle forhold frem på nogle punkter. Som politolog må man undre sig over forfatterens referencer vedrørende interesseorganisationernes opkomst, deres rolle og funktion. Hansgaard kunne have haft stor nytte af at læse f. eks. Arthur L. Stinchcombe, »Social Structure and Organizations« i James March, *Handbook of Organizations*, Chicago 1965, som vel må regnes til hovedværket inden for organisationsdannelse-litteraturen. Dette er imidlertid en detalje, men det kan have en vis betydning for måden, hvorpå de afgørende forhold trækkes frem. Det ligger således klart gennem hele fremstillingen – det trækkes også eksplicit frem nu og da – at det i selve organisationsdannelsens og -legitimeringens logik må være problematisk først at oprette en række selvstændige organisationer for så umiddelbart derefter at slå dem sammen i én fællesrepræsentation.

Der gives gennem afhandlingen en virkelig god indføring i den almindelige organisationsudvikling inden for erhvervet med en naturlig hovedvægt på landboforeninger, andelsorganisationer og husmandsforeninger. Undertegnede kunne, selvom det måske ligger uden for rammerne, have ønsket sig en mere dybtgående behandling af Landhusholdningsselskabets virksomhed, især i perioden forud for 1885 med vægt på dets aktivitet og samlede betydning for opkomsten af landboforeninger.

Hvad angår husmandsforeningerne og deres placering synes der at være en tendens til, at forfatterens evne til at gennemskue det til rådighed værende kildemateriale svigter. Netop afhandlingens meget detaljerede behandling af udviklingen giver mulighed for en selvstændig vurdering af udviklingsforløbet, og det forekommer undertegnede, at Torben Hansgaard i nogen udstrækning er blevet fanget af den »officielle« forklaring fra de ledende landboforenings- og andelsfolk på, hvorfor tingene udviklede sig, som de gjorde. Når netop begivenhedsforløbet fremstår som én stor kamp mellem det større landbrug og regeringen, synes det ikke rimeligt at opretholde synspunktet om husmændene som politiske – de indrømmede det jo bare. At kampen mellem land-

bruget og regeringen også blev en kamp mod husmændene, passer også ganske godt ind i den tidligere udvikling, der klart bærer et præg af forsøg på at få bremsed husmændenes selvstændige organisering, mens tid var. Jeg er derfor tilbøjelig til at mene, at det ikke i 1919 hos de ledende i landboforeningerne og i andelsorganisationerne blev betragtet som et negativt resultat, at husmandsforeningerne ikke kom med. Man kan meget vel have betragtet det som en sejr.

I denne forbindelse bliver udviklingen inden for andelsorganisationerne særlig interessant. Diskussionen inden for Andelsudvalget viser stor uenighed om, hvorledes man skulle stille sig, og at det nærmest var en nødvendighed, at der kom til at foreligge et afslag fra husmandsforeningerne, før man kunne komme videre. Andelsorganisationernes dilemma er nemlig – dengang som nu – at man af hensyn til den interne stabilitet i organisationerne har en klar interesse i, at begge de generelle landøkonomiske organisationer er med i et fælles toporgan for landbruget, men på den anden side har disse to organisationer en række fælles interesser, som er i klar modsætning til andelsorganisationernes, nemlig synspunkter vedrørende kompetencefordelingen mellem de generelle organisationer og andelsorganisationerne – hvem skal være ledende? Det er på denne baggrund jeg mener, man må forstå diskussionen inden for Andelsudvalget og Andelsudvalgets noget slingrende kurs i spørgsmålet, samt Anders Nielsens ensidige engagement i retning af et landbrugsråd uden om husmandsforeningerne. Et landbrugsråd, som det, der oprettedes i 1919, sikrede andelsorganisationernes magt, og var på kort sigt en sejr for landboforeningerne i forhold til husmandsforeningerne.

Flere gange i afhandlingen fremhæver forfatteren de øvrige erhverv som et eksempel for landbruget. Især fremhæves Industrirådet som det ideal, landbruget burde stræbe efter. Det er klart, at dette måtte indgå i diskussionen inden for landbruget, når det drejede sig om at få overbevist de tvivlende. Man måtte henvise til, hvilke resultater der kunne vindes gennem et fælles toporgan for hele landbruget. Jeg finder imidlertid, at dette først og fremmest har relevans i forbindelse med selve diskussionen, og at sammenligningen i sig selv i meget vid udstrækning er falsk. Industrirådet var jo netop et resultat af en splitelse, nemlig af Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk, og en mere dækkende sammenligning til forhandlingerne inden for landbruget og de forskellige problemer, der oprulledes i forholdet mellem landbo- og husmandsforeningerne, ville være forhandlinger, der drejede sig om en sammenlutning af Industrirådet og Håndværksrådet, evt. også Grosserer-Societétet. Sådanne forhandlinger er der vist ingen, der kan forestille sig, kunne føre til noget resultat!

Endelig vil jeg tillade mig at tvivle på det hensigtsmæssige i at operere med et partis geografiske styrke og erhvervsmæssige repræsentation i et valgsystem med flertalsvalg i enkeltmandskredse og valgalliancer mellem forskellige partier. På siderne 48 og 49 be-

skæftiger forfatteren sig med Det radikale Venstre og hvor det fik sine kandidater valgt i 1906 og 1910, men når man fra Erik Rasmussen & Roar Skovmand, *Det radikale Venstre 1905–1955*, (s. 69 ff.), inddrager spørgsmålet om valgalliancer mellem Det radikale Venstre og Socialdemokratiet, samt den geografiske fordeling af disse alliancer, mister forfatterens betragtninger sin kraft. Endelig kan man af samme værk se, at selve opstillingen af kandidater hos de radikale indgik i de sjællandske husmænds kamp mod de jyske i retning af at få dem overbevist om det rigtige i det politiske engagement i husmandsbevægelsen.

Disse mere kritiske bemærkninger har kun kunnet fremføres, fordi afhandlingen giver mulighed for selvstændige vurderinger for læseren, og man kan så erklære sig enig med forfatteren eller ej. Bogen om Landbrugsrådets tilblivelse må under alle omstændigheder betragtes som et meget væsentligt bidrag til den nyere historie, og som et meget vægtigt grundlag for en udbygning af de teoretiske overvejelser omkring organisationsdannelse og -udvikling i samfundet som helhed. Man kan til slut konstatere, at mens landbrugets og især Landbrugsrådets organisering tidligere var et mørkt område i vor viden, og at man dog kunne få en nødtørført fornemmelse af organiseringen inden for en række andre erhverv, så er det efter Torben Hansgaards bog omvendt! Man må så håbe, at andre på samme grundige facon tager f. eks. Industrirådets, Håndværksrådets, Grosserer-Societétets og andre store erhvervsorganisationers tilblivelse op til behandling.

Jacob A. Buksti

Paul Hammerich: Fred og nye farer. En danmarkskrønike 1945–72 1. bd., Gyldendal, 1976, 599 s., ill., kr. 160, indb. kr. 190.

Man er ikke forvænt med sammenfattende, brede fremstillinger af den allernyeste tids historie, så det er med spænding man slår op i første bind af Paul Hammerichs »Danmarkskrønike«, der er planlagt til i fire bind at behandle årene fra befrielsen og frem til 1972, nærmere bestemt til 2. oktober samme år. »Fred og nye farer« dækker tiden fra besættelsens ophør til den nye grundlov i 1953, og den rummer samtidig et forord, i hvilket forfatteren gør rede for omstændighederne omkring værkets tilblivelse.

Her lægger Paul Hammerich ikke skjul på, at der er tale om et bestillingsarbejde, at ideen skyldes en ikke ukendt forlagsdirektør i Klareboderne, at en lang række medarbejdere sammesteds har bidraget på forskellig vis til bogens udformning, og – det er nok det væsentligste – at forfatteren er sig ganske bevidst, at han skriver ud fra sine personlige, miljømæssige forudsætninger. Disse forudsætninger præsenteres til dels undervejs, men det kan her fastslås, at han stammer fra et københavnsk højere middelstandsmiljø (med kort portræt af faderen s. 396) med kon-

servative synspunkter, men at forfatteren siden bevæger sig længere til venstre, ihvertfald til liste B (s. 462). Han gør sig håb om med krøniken dels at have registreret, hvad der »optog sindene« – altså dagbladsjournalistik med knap 30 års forsinkelse – dels at have fået med, hvad der »påvirkede samfundsgangen og var med til at ændre udviklingen« – og det er vel det, en historiker normalt sætter sig som mål.

Journalistikken får sit. Det gælder sproget, der er den københavnske dagbladsjournalists. Der er fart og smæld over fremstillingen, som krydres med citater af pressens bedste penne fra Svend Thorsen til Politikens Simon. Bogen indeholder et væld af minipor-trætter, dels venlige og sympatiske som når det gælder Jørgen Jørgensen og Torben Ulrich, dels mindre positive som de af Julius Bomholt og Jens Fr. Lawaetz. Et oplagt scoop er efter min mening historien om Henrik V. Ringsteds reportage om kroningen i England (s. 511). Men den samme historie afspejler også et forhold, der er ved at give bogen en slagside. Lidt for ofte har man fornemmelsen af, at forfatteren er ved at forveksle, hvad *man* snakkede om med hvad *journalisterne* snakkede om! Men lige meget, for historien er god, ligesom referatet (som jeg husker endnu).

Man skal ikke ret langt ind i bogen, før man er klar over, at den synsvinkel, Paul Hammerich har skrevet ud fra, udgår fra en hjerneejendom på Rådhuspladsen. København står i centrum og landet og landbefolkningen (÷ dem, der stemmer radikalt) får ikke megen plads i fremstillingen. Det skurrer også lidt, når Knud Kristensen udnævnes til en *østjysk mejetærsker*, for dels var han nu oprindelig fra Ringkøbing amt, og dels giver mejetærsker ikke rigtig associationer til slutningen af 1940'erne. Paul Hammerich kan ligesom ikke rigtig med de ikke-radikale landboere, og Chr. Bartholdy er gennemgående fremstillingens skurk. Han er tydeligvis ikke på hjemmebane, det mærkes på stilen, når han beretter om disse folk og disse miljøer – prøv blot i modsætning hertil at se, hvad han får ud af Ordrup-radikalismen (s. 195f.).

Efter min mening lykkes det faktisk ikke så få steder undervejs at få trukket væsentlige iagttagelser ud af det dagsaktuelle stof. Retsopgøret står måske blegere end ventet, men Bornholms situation er tegnet præcist, selv om der vist ikke er 100% enighed om amtmand Stemmanns fortræffelighed. Danskernes benovelse over udenlandske kunstnere på besøg efter fem års afsondring, reaktionerne på Aksel Schiøtz' sygdom og come back, stemningerne omkring den nye grundlov (med kvindelig tronfølge) analyseres med indsigt og forståelse af Paul Hammerich. Det er en god idé at gøre meget ud af Inger Merete Norden-toft-sagen, for den siger noget om skillelinier og forskellen mellem dengang og senere – det er en mindre oplagt ting at gøre næsten lige så meget ud af Lander-sagen, der kan indtræffe når som helst og hvor-somhelst, hvor albuer, misundelse og sladder trives. Paul Hammerich tager sig omhyggeligt af sporten, så vi hører såvel om bronzeholdet, Døllefjælde-Musse og Lis Hartel, og han har et efter min mening meget vellykket kapitel om »Kvinderne efter

krigen«. Det giver stemningen af en venteposition for kvindesagen, af en »vi har da ligeret, men . . .«-holdning, hvor hver valgt gruppe fra ministerierne til menighedsrådene skulle have en kvinde, en »knaphuls-blomst«.

I øvrigt veksler fremstillingen mellem den store politik og hverdagens ændrede vilkår. Marshall-hjælpen, tilslutningen til Atlantpagten, skabelsen af VK-blokken behandles sammen med Carlsen på det skæve skib og Ejlif Krogagers første busture sydpå. Presse, radio og særlig TV får sin rigelige del af stoffet sammenholdt med det mere »traditionelle« kulturstof som litteratur og teater. Man savner lidt om billedkunsten – det var dog COBRA's tid – men der er vittige bemærkninger om dansk film ved indledningen af Morten Korch-æraen.

Hvis man er vokset op med »Politiken«, vil man kunne goutere Paul Hammerichs fremstilling, som i mangt og meget kunne være en serie bidrag i søndagsavisens sektion 2. Nogen vil altså føle sig »hjemme« med Hammerichs første bind, andre vil irriteres, enten over de verbale flabedheder eller over den manglende behårde analyse af undertrykkelsesmekanismerne i datidens Danmark. Selv har jeg fornemmet forfatterens tilbøjelighed til at finde »helte« i stadig kamp mod forummelse, bonerthed og middelmådighed lidt rigelig dyrket fra P. C. Stemmann til Knud Lundberg.

Et PS vedrørende smudsomslaget. Da bogen kom frem, gjorde »Politiken« en del ud af at få identificeret den smilende frihedskæmper med dansk stålheljelm model 1920'erne, der pryder forsiden af omslaget. Han meldte sig, og bogen fik en god reklame samtidig. Fortid og Nutid vil ikke stå tilbage herfor. Bag vor helt anno 5. maj 1945 ses med to piger under armene og som dem med studenterhue daværende stud. mag., nu cand. mag. og museumsinspektør på Rosenborg, Niels Jensen.

Claus Bjørn

Jens Larsen, Ole B. Rasmussen & Søren Villadsen: Bliver Danmark skævere? Jørgen Paludans Forlag 1976. 208 s., 49,50 kr.

Titlen hentyder til den debat om den regionale udvikling, der er foregået i Danmark siden 60'ernes slutning. De tre forfattere har tidligere været ansat ved Sydvestjysk Universitetscenter, og det er deres arbejde her, der har dannet grundlag for bogen.

Ved Sydvestjysk Universitetscenter påbegyndtes i 1972-73 et forskningsprojekt om »Sociale forandringer i det sydlige og vestlige Jylland«. Projektet afslørede hurtigt et behov for et grundlæggende materiale vedrørende områdets erhvervsstruktur og erhvervsudvikling. Derfor nedsattes en »erhvervsstruktur-gruppe«, bestående af ovenstående forfattere.

Det er i hovedsagen Danmarks Statistik, der har publiceret det kildemateriale, der skulle anvendes til løsningen af opgaven. De stillede spørgsmål var bl. a.:

Hvorledes har befolkningsudviklingen været (født, døde, ind- og udvandring), bor folk på landet eller i byen, hvorledes er det gået med beskæftigelsen i landbrug, fiskeri, industri og serviceerhverv, hvilke typer af industri er opstået og nedlagt, hvorledes er de økonomiske relationer inden for regionen og mellem regionen og centeret (København). De rejste spørgsmål er lettere at stille end at besvare, grundet de ændringer, der uophødeligt er sket og stadig sker i Danmarks Statistiks publikationer. De administrative inddelinger er blevet ændret, industriens brancher har skiftet indhold og en lang række oplysninger, man kunne ønske sig, er ikke tilgængelige på geografiske områder eller har ikke været det tidligere.

Foruden at tilvejebringe disse erhvervsoplysninger, har forfatterne stillet sig endnu et mål: At materialet skulle kunne benyttes som undervisningsmateriale for de undervisningsinstitutioner, der beskæftiger sig med samfundsfaglige emner. For at opfylde det sidste formål, er erhvervsoplysningerne derfor anvendt til at belyse forskellige teorier om regional udvikling. Bogen indeholder således både teoretiske og empiriske afsnit.

Teoriene om regional udvikling kan groft deles i to grupper: *udligningsteorier*, hvor man forestiller sig, at de forskellige regioner befinder sig på vej mod samme mål, – deres afstand fra målet er blot forskellig – og teorier om *ulige udvikling*, hvor man mener, at skellene mellem regionerne snarere vil øges end udviskes. Det gælder gennemgående, at de forskere, der oprindeligt har formuleret teoriene, har tænkt i globale baner, hvor regionerne var de enkelte stater, mens brugerne af teoriene ofte ønsker at beskæftige sig med forskelle i regional udvikling inden for nationalstaterne. Som følge heraf opstår en række problemer med at tilpasse teorien, så den er anvendelig inden for de empiriske områder, man tager op.

Forfatterne præsenterer amerikaneren W. W. Rostows faseforskydningsteori fra 1960 (en af udligningsteoriene) og et dansk arbejde, der anvender den. Teorier om ulige udvikling er repræsenteret ved en gennemgang af de ikke-marxistiske forfattere G. Myrdal og A. O. Hirschmans opfattelse af problemet, mens de mange marxistiske teorier slås sammen til en ikke-navngivet variant.

Den måde, teorier og definitioner er gennemgået på, og den måde teoriene, snart den ene, snart den anden optræder i de empiriske afsnit, er en svaghed ved bogen, der mindsker dens pædagogiske værdi.

Udtrykkene center- og udkantsregioner defineres først side 14: Ved center forstås, at en række kontrol- og magtfunktioner er samlet fysisk i en region, som derved står i et dominerende forhold til udkanten. Udkantsregionen er modsat karakteriseret... Side 58 optræder så et andet definitionstræk: at centrene har en større andel af byerhverv end udkanterne. Endnu et træk ved udkanter nævnes side 75: at de er præget af arbejdsintensive produktioner. Definitionen er altså ikke samlet et enkelt sted, hvortil kommer at der pludselig side 89 sættes spørgsmålstegn ved, om der er en modsætning mellem center og ud-

kant. Med hensyn til teoriene ville der være skabt langt større klarhed, hvis man havde koncentreret sig om en enkelt teori og nøjedes med at afprøve det empiriske materiale herpå.

Som følge af baggrunden for bogens tilblivelse vedrører hovedparten af den indsamlede materiale Ribe amt, der sammenlignes med udviklingen i Ringkøbing og Sønderjyllands amter og Københavnsområdet. En del af talmaterialet bringes i teksten, andet er henvist til bilag. Her har man sat sig mellem to stole, idet kun landbrugs- og industriafsnittet indeholder bilag, mens tilsvarende bilag ikke findes om befolknings- og erhvervsstruktur. Til gengæld rummer bilagene også oplysninger om, hvorledes man skaffer sig erhvervsoplysninger. Anvisningerne er dog ikke helt dækkende, hvis man ønsker at gå tilbage i tiden, idet f. eks. erhvervstællingerne ikke omtales her.

Der findes intet register eller nogen tabeloversigt, men indholdsfortegnelsen er grundig, selv om bilagens indhold ikke er specificeret.

Bogens læselighed er meget varierende. I første trediedel af bogen greb jeg mig gentagne gange i at omskrive sætningerne for at fremme klarheden, mens afsnittene om befolkning og landbrug er nemt tilgængelige. Forfatternes skrivemåde m.h.t. årstal er ikke systematiseret, og inddelingen af afsnit 3.4.4. med hensyn til underpunkter og typografi er gået helt i kaos. Noterne til kapitel 2 og note 14 kapitel 3 er faldet bort.

Bogens værdi ligger i det tilvejebragte materiale, selv om det dobbelte formål, forfatterne har sat sig, besværliggør udnyttelsen heraf. Publikationen virker ikke pædagogisk trods de givne anvisninger til at opspore materiale om geografiske områder.

Helle Askgaard

G. L. Lahde: *Branden i København 5., 6. og 7. Juny 1795*, nyoptryk, Antikvariatet Richard Levin & Co. Aps., København 1977, pris kr. 195.

At samle på brandbilleder er ikke en modesag: men noget mange har interesseret sig for gennem tiderne. Billederne i perioden fra 1700–1800 årene er kobberstik og kobbestikkeren Lahde hører til de kendteste kunstnere.

I bogen »Jeg er samler« Politikkens Forlag, Kbh. 1956 findes et interessant afsnit om »Dansk Topografi« af K. Grønlund Andersen som stadigvæk kan læses med interesse. Priserne på brandbilleder i nævnte bog er meget lave og man skal sommetider i dag regne med en ti-dobling af prisen. En anden nyttig bog som kan give nogle yderligere oplysninger er Svend Emerson Bremer: »Om Lahdes Københavnske Brandbilleder 1794–95, Kbh. 1941.

Ideen med at udgive brandbilleder i værker er ikke ny og flere brandforsikringer samt brandvæsener har

ved særlige lejligheder udgivet smukke værker hvor mange af de mest kendte billeder er gengivet.

I dette tilfælde drejer det sig derimod om et helt lille værk som er blevet fotografisk genoptrykt af Antikvariatet Richard Levin & Co. Aps. 1977. Bogen er smukt indbundet i gammelt stift bind og indeholdende 5 farvebilleder af Københavns brand samt forrest en farvevignet som temmelig sikkert er lavet efter en tegning af C. W. Eckersberg. For at læseren kan følge med i brandens udvikling kan denne følges på et farvelagt kort i bogen samt ved at læse Lahde's tekst på 28 sider samt ved at læse oplysningerne sidst i bogen på 4 sider.

Lahde skildrer bl. a. Nicolaj Kirke: »Denne gamle gotiske Kirke, som var blevet staaende i den forrige store Ildebrand 1728, blev nu med dens prægtige Taarn i mindre end 5 Timer saa ganske et Rov for Ilden, at end ikke Ligene i Gravene bleve forskaandede«. Der bliver også redegjort om folks meninger om branden og om hvordan disse redder deres ejendele og bl. a. dette: »Een Frivillig udretter mere end tre Tvungne; men, naar hiin bliver jaget tilbage, og disse forsømme deres Pligter, lider det Hele«.

Ved at sammenligne de farvelagte billeder med de originale kobberstik vil man med glæde kunne se hvor godt disse er lavet. De originale kobberstik findes udgivet med og uden farve!

Bagi bogen findes en efterskrift på 4 sider af kon-torchef Jan Møller, som er nogle læsere bekendt; nemlig som forfatter bl. a. til følgende bøger: »Fra Furesø til Øresund«, »De Grønne Områder« og »Fra Charlottenlund til Hørsholm«. I denne sammenhæng vil det være naturligt at pege på hans roman: »Byen Brænder« København 1972 som er en børnebog der skildrer branden i København 1807.

I efterskriftet redegør Jan Møller om Lahde, der blev født 1765 i Bremen og døde i København 1833. Forlæggene for billede 2-4 har Lahde benyttet billede fra Johan Jacob Bruun: »Novus Atlas Daniæ« fra 1761, nr. 1 er tegnet af C. D. Fritzsck og nr. 5 af J. G. Friedrich. Møller skriver også: »Vil man have det fulde udbytte af beskrivelsen bør man bedst med lup følge med på de enkelte billeder og finde de mange situationer, Lahde omtaler«.

Teksten som Jan Møller har skrevet er kortfattet og fyldestgørende og supplerer på en udmærket måde det som Lahde har skrevet.

Bogen med billeder, og tekst af en fortidig og en nutidig forfatter er fængslende læsning samtidig med det er en smuk bog som forlaget i høj grad kan høste sig megen ære af.

Lars Ammitzbøll

Lars Brink og Jørn Lund: Dansk Rigsmål. Lyd-udviklingen siden 1840 med særligt henblik på sociolekterne i København. Gyl-dendal, 1975, Bd. 1-2, 823 s., kr. 202.

Som undertitlen angiver foreligger der her noget så sjældent som en moderne sproghistorie, med hovedvægten lagt på skildringen af udtaleforholdene i kø-benhavnsk.

De to bind har fortløbende paginering og indledes begge med indholdsfortegnelse over hele værket. Bind 1 behandler (efter indledende kapitler om afgrænsning, kilder og metode samt redegørelse for lydskrift og terminologi) de generelle lydudviklinger i peri-oden, mens bind 2 især tager sig af de mere specielle, herunder enkeltords udvikling. Desuden bringes i dette bind sammenfattende kapitler om københavnske lydsystemer, om udtaleændringer (med diskus-sion af »lydlove«), om indflydelse fra skriften, om forholdet mellem høj- og lavkøbenhavnsk, og om kø-benhavnsk, provinsielt og rigsmål. Bindet slutter med et par korte lydskrevne prøver (heriblandt den velkendte historiker OO 28 født Kbh. der viser sig at være forud for sin tid ved at have e ikke æ i »her«) samt en kommenteret litteraturliste og et ordregister.

Undersøgelsen omfatter sproget hos personer født i perioden 1840 til 1955. Afgrænsningen bagud er be-stemt af at forfatterne har ønsket som primærmateriale at have et egentligt lydligt materiale, og der findes bogstavelig talt ikke optagelser med personer født tid-ligere end 1840. Den anden grænse skyldes at perso-ner født senere end 1955 måtte anses for at være så unge da undersøgelsen blev påbegyndt, at deres sprog endnu slet ikke havde fundet et fast leje. Date-ringer refererer til meddelerens fødselsår, at en ud-tale konstateres 1940 betyder altså at den findes hos personer født 1940, men siger intet om i hvilket år den er hørt, et princip der er noget uheldigt når det drejer sig om provinsielle meddelere, der ofte har skiftet sprogligt miljø og ændret deres eget sprog i senere alder end tilfældet er med den gruppe af med-delerne der er opvokset med rigsmål som daglig-sprog.

Hovedmaterialet er således gramfon- og bånd-optagelser, for den ældste del af perioden kraftigt suppleret med skriftlige kilder, herunder ældre optegnelser i lydskrift. Dette gælder især lavkøben-havnsk, idet der ikke er fundet optagelser med per-soner født tidligere end 1870, men også det høj-kø-benhavnske materiale er sparsomt i periodens første fjerdedel, det er korte optagelser og kun sjældent spontant talesprog.

Det postuleres at der eksisterer to, og kun to, socialt korrelerede dialekter (sociolekter) i København og at dette er tilfældet i hele perioden. Høj-københavnsk tales rent af en lille del af den københavnske befolk-ning, mens der ikke er fundet nogen med lutter lav-københavnske former.

Hvad er det så der er sket med københavnsk i løbet af de sidste godt hundrede år? Mange af ændringerne

er ganske godt kendt også uden for filologkredse, idet det jo ofte er sådanne moderniserede udtaleformer der diskuteres i læserbrev og dagbladens sprogrubrikker, men her sættes de ind i en sammenhæng og der redegøres for den relative og absolutte kronologi. Der lægges ud med en gennemgang af a-udviklingen, den differentiering der er sket i perioden i to a-lyd, et fortunge-a og et bagtunge-a. Omkring 1860 skrev Fritz Jürgensen som tekst til en af sine tegninger: Hørte Du hvad han sæh? og dermed er det af mange så forhadte flade a første gang bevidnet, og brugt som lav-københavnsk karakteristik. Indtil da havde man haft næsten ens a'er i »dame« og »aldrig«. Udviklingen begyndte med det korte a, men det blev snart overhalet af det lange a, således at det lange flade a er gennemført hos næsten alle høj-københavnsktalende født i dette århundrede, mens et kort fladt a stadig kun findes hos lav-københavnsktalende. Højsprogstalende har derimod to forskellige korte a'er, et mere åbent og tilbagetrukket (som det enerådende a før perioden) i ord som tam, tap, skaffe, tak, tanke, og et snævrere a der ligger længere fremme i munden i vand, skat, tasker og lignende kombinationer, men kun fladt a i ord som lade, dale, tabe. I den midterste del af perioden har et mindretal dog en anden fordeling, idet mappe kan have samme a som matte.

Udtalen af ord som koste, komme, top, stok er også ofte i søgelyset i udtalediskussioner. Her bringer bogen chokerende nyt: de rædsomme vulgære former med tilbagetrukket å, som nogle københavnere betjener sig af, hvor tosset rimer på kors-et, og stok lyder (næsten) som stork, har sandelig været anvendt af folk som Troels-Lund, Harald Høffding, Otto Jespersen for slet ikke at tale om Peter Jerndorff og Thorkild Roose, ja sågar Karen Blixen! Vi kan altså roligt gå ud fra at dengang var der ikke noget vulgært over disse former. Derimod advare Jerndorff mod »den hæslelige [overgangslyd] mellem aa og a (appe paa Laftet. Kam hun saa? . . .)« dvs. former som nu ofte kaldes affekterede eller tilskrives damebourgeoisiet i Hellestrup, men som også personer som Victor Kuhr og Christmas Møller har brugt. I dette tilfælde er det lav-københavnsk der har været konservativt og holdt fast ved den gode gamle udtale, mens høj-sproget har fået fremskydning og afrunding i større eller mindre grad; fremskydningen har holdt sig, mens afrundingen til a aldrig slog helt igennem og ikke findes i materialet efter 1950.

Knap så stor opmærksomhed har man normalt ofret de mange tilfælde hvor vokalkvaliteten ændres på grund af naboskab med r, så for mange vil det måske komme som en overraskelse at drikke slet ikke rimer på stikke men på stække, men det har det faktisk ifølge det her fremlagte materiale gjort i hele dette århundrede blandt københavnsktalende. Tilsvarende er der blevet stor forskel på ø'et i stykke og trykke, tre rimer ikke på te, men lyder ganske som træ, undtagen i rigsmål på jysk eller fynsk substrat, hvor også æ'et er åbnet så vræle ikke rimer på hæle men snarere på hale. Lavkøbenhavnsk er gået endnu videre idet ræ foran visse konsonanter er faldet sam-

men med ra, ret og rat lyder ens, og dette er i færd med at brede sig til høj-københavnsk. Enkelte ord er dog løbet i forvejen: en brandert hed tidligere en brændert, den nuværende form må forstås som et låneord fra lav-københavnsk.

Mens de foregående ændringer har været længe undervejs er der i periodens sidste fem år konstateret en ganske ny lydåbning fra u til o efter r, dvs. rude falder sammen med rode. Denne udvikling er dog så ny, så det endnu er uvist om den slår igennem. Også foran r sker der åbninger både af æ og ø, men i denne stilling er der også eksempler på den modsatte udvikling: en del ord der tidligere blev udtalt med e og ø men stavedes med i og y, udvikler sig til ir, fx kirke, myrde. Dette er altid blevet opfattet som en reaktion mod den almindelige åbningstendens, en opfattelse forfatterne tilslutter sig med udførlig argumentation herfor.

I bind 2 behandles de ikke generelle udviklinger, her kan man finde oplysning om hvornår man begynder at udtale d'et i Vedbæk, Bredgade m. fl., i hvilken udstrækning au blev udtalt som ov i en fremmedord og egennavne som auktion, Paula, Baumann – på dette punkt svarer egne sproglige oplevelser ikke helt til materialet i bogen, idet der blandt mine omgivelser er personer født så sent som 1938 der har ov i en række af disse ord, heriblandt som læseudtale af navnet Skautrup. Man kan også se hvornår spøgelse holdt op med at rime på Højelse, og bøger på tøj-er, hvornår de lav-københavniske f-former af ord som købt og tabt uddøde, hvornår d'et kom ind i hyrde og andre som ellers havde rimet på styre, og endelig kan man følge en lang række enkeltords udvikling. I et enkelt tilfælde viser forfatterne her en lidt for snæver horisont. Det drejer sig om nasalindskud i ordene desertere og ruinere (desentere, rungenere) hvor de ikke er opmærksomme på at sådanne nasalindskud findes i mange fremmedord i dialekterne, f. eks. afensere, aventere, pampusser for afficere, avertere, papusser, men også i nedertysk så man altså ikke nødvendigvis skal søge forklaringen på dansk grund, jf. Peter Jørgensens behandling af fænomenet i Festskrift til Dahlerup.

De mange enkeltheder i dette bind skal i øvrigt ikke drøftes her men kun et par ting i de sidste kapitler. Først forholdet mellem de to københavniske sociolekter. Før 1700 kan der ikke opstilles sociolekter, i løbet af 1700 tallet bliver visse træk korrelerede med lav social status, men først i 1800 tallet begynder de mange generelle lydovergange at optræde forskudt i tid, så der bliver generelle forskelle mellem de to sociolekter. Novationerne opstår som regel i lav-københavnisk, hvorefter de (oftest) optages i eller (sjældnere) afvises af høj-københavnisk. Fra omkring 1900 er der imidlertid en tendens til at de to sociolekter atter nærmer sig hinanden, nye sprogviklinger optræder nu mere samtidigt, og intet tyder på at forskellenes antal vil øges i fremtiden. Det fremhæves som en vigtig faktor i denne proces, at det i 1900–20 blev almindeligt at også de høj-sprogstalende sendte deres børn i kommuneskoler. Mens de tidlige forskelle var bun-

det til bestemte ord eller konstruktioner, og var naturlige sproglige klasseforskelle idet de hang sammen med at overklassen, de dannede, havde et nærmere forhold til skrift og fremmedsprog end underklassen, så er de senere forskelle ikke direkte betinget af dannelsesniveaue, men af en mindsket interaktion mellem klasserne. Man kunne i denne forbindelse gøre opmærksom på hvor smukt dette svarer til de demografiske ændringer der indtræffer i denne periode. Mens alle sociale lag tidligere kunne bo i samme hus, så kun stueetagen og rangforordningen stod mellem generalen og portneren, blev der i løbet af 1800 tallet i højere grad tale om sociale forskelle mellem kvarterer indbyrdes.

Det afsluttende kapitel har overskriften: Københavnsk, provinsielt, rigsmål. Det fastslås her at København er den eneste egn i landet hvor sproget ikke påvirkes udefra. Det har derimod infiltreret det øvrige land, således at samtlige høj-københavnske og næsten alle lav-københavnske sprogformer findes overalt i landet. Da begrebet rigsmål af Brink og Lund defineres som »dansk sprog der ikke er lokalt bundet«, og rigsmålsformer følgelig er former der findes i hele riget, er pointen altså at rigsmål som helhed slet og ret er københavnsk! Dette skal dog ikke forstås således at alle de udviklinger rigsmålet har gennemløbet i yderste instans skulle være udgået fra København, men i den her undersøgte periode begynder næsten alle landsomfattende udviklinger i København. Det skal såmænd nok være rigtigt, men man føler sig ikke helt så tryk ved de forskellige udsagn om sprogtilstanden rundt omkring i den danske provins som tilfældet er når talen er om københavnsk. Der er flere grunde hertil. For det første materialets størrelse og repræsentativitet. Mens især det høj-københavnske materiale er meget omfattende (175 personer og ofte lange optagelser), består en meget stor del af de 117 provinsielle prøver af korte optagelser på under 8 min. Desuden kan man ikke se hvor stor geografisk spredning der er, idet det kun er markeret hvem der er jyder, og hvor mange af de jyske meddelere hører til Lars Brinks s. 40 omtalte vendssyselske svigerfamilie? Der nævnes 50 meddelere fra denne gruppe, men er det ud af de før nævnte 117? I så fald er skævheden betragtelig. Provincial udtale er i øvrigt studeret hos seminarieelever og især gymnasieelever i en række provinsbyer, hvilket muligvis er tilstrækkeligt til at antyde udviklingens retning, men næppe udbredelse, og heller ikke er nok til at danne sig »et helhedsindtryk af udtalesituationen i sprogsamfundet Danmark i perioden«. Hertil kommer at forfatterne stedvis røber manglende kendskab til de dialektale forhold, det er f. eks. ikke særligt betryggende at se at hårdt g i æg, væg, skæg skulle være udtryk for klusil-spring (s. 760), ligesom det virker lidt pudsigt at se ganske almindelige jyske forhold skildret som vendssyselske. På denne baggrund er jeg noget usikker på om forfatterne nu også altid har kunnet høre de relevante forskelle hos personer med dialektal baggrund. Er det f. eks. sikkert at østjyder på Horsens- og Silkeborgegnen har fået w i ord som bøger, eller er det en

fejlføring der skyldes at det bløde g på denne egn ikke udtales på samme måde som i konservativt rigsmål?

Disse indvendinger vedrørende behandlingen af provinsielt sprog skulle dog nødtigt tilsløre værkets kvaliteter. Der er her for første gang fremlagt en vel-dokumenteret redegørelse med datering af udtale-ændringer inden for dansk rigsmål gennem godt hundrede år. Mens de hidtidige behandlinger har været bygget på få og spredte iagttagelser, har Brink og Lund ved at udnytte de gamle optagelser i Nationaldiskoteket og Danmarks Radio ganske anderledes fast grund under fødderne når de udtaler sig. Bogen bliver dermed også en såre nyttig opslagsbog for alle med en vis sproglig nysgerrighed: når tante Agnes siger lære-inde (og ikke lærer-inde) er det så hende der er affekteret? Hvis hun er født i København før 1910 må hun frikendes, indtil 1890 var udtalen enerådende (kendes i øvrigt også fra dialekter) og først efter 1910 påfaldende. Hvordan kan det være at Karen Blixen taler på den mærkelige måde med en blanding af vulgære og forfinede former? Det skyldes ene og alene at hendes sprog er umådelig gammel-dags, hun taler høj-københavnsk anno 1840–50 skønt hun er født 1885.

Dette er blot et par eksempler på hvad man også kan bruge bogen til, samtidig skulle de vise hvordan forfatterne ganske effektivt får gjort op med hvad de kalder fonetisk besjæling, dvs. at en bestemt udtale tages som udtryk for en bestemt sjælelig holdning, bestemte karakteregenskaber eller lignende. Folks udtale er – når man ser bort fra professionelle talere som skuespillere og speakere – normalt bestemt af hvornår de er født og i hvilke sproglige omgivelser de er vokset op og ikke af f. eks. politisk solidarisering med den ene eller anden gruppe. En øget sproglig tolerance skulle altså kunne blive en følge af fordybelse i bogen. Hvis man er mest interesseret i resultaterne og godt kunne undvære dokumentationen, er disse tilgængelige i den meget mindre bog »Udtaleforskelle i Danmark. Aldersbestemte, geografiske, sociale« som de samme forfattere udsendte 1974 – men så snyder man sig selv for en masse spændende detaljer, og for muligheden for at finde dem ved hjælp af det omfattende ordregister.

Inge Lise Pedersen

Hermann Regner Riber: Hollænderbyens bomærker. St. Magleby's gårde, deres indretning og ejerforhold. Kastrup Central Forlag. 1975. 208 s., ill., kr. 70.

I 1971 fik St. Magleby's borgmester som så mange andre steder en elegant borgmesterkæde, der var sammensat af medailloner prydet med byens bomærker. Denne begivenhed blev den direkte anledning til bogen om Hollænderbyens bomærker, idet forfatteren har fundet det på sin plads at forklare kommunens indbyggere – især de mange tilflyttere – hvad

disse bomærker står for, et synspunkt man kun kan være enig med ham i.

Bogen består af en indledning med gennemgang af tidligere forfatters behandling af emnet samt en redegørelse for bomærkernes udformning og forekomst. Dernæst følger en lang række kapitler, hvori de enkelte bomærkers tilhørsforhold er genstand for en grundig gennemgang. Endelig gennemgås fejlmuligheder ved tolkningen af bomærkerne samt St. Magleby's bys bomærke i to afsluttende kapitler. Bogen er desuden forsynet med illustrations- og kildefortegnelser. Bogen er illustreret dels med gamle og nye fotografier af St. Magleby's gårde og dels med eksempler på bomærkernes brug, der spænder så vidt som fra vindfløje til kartoffelkasser. Det er tydeligt, at der ligger et stort arbejde bag indsamlingen af illustrationsmateriale, idet det er lykkedes at fremskaffe billeder af næsten samtlige 38 gårde.

Størstedelen af bogens 208 sider optages af kapitlerne om bomærkernes tilhørsforhold. Stoffet er disponeret således, at hvert bomærke behandles i et kapitel for sig, hvor forfatteren indleder med en bevisførelse for, at et bomærke kan henføres til en bestemt af byens gårde og fortsætter med en gennemgang af den pågældende gårds historie specielt med henblik på ejerforholdet. Der findes også mange andre oplysninger især om gårdenes indretning, hvortil områdets meget udførlige brandtaksationer er anvendt som kildemateriale. Det er naturligvis tung læsning, og bogen er nok snarere anvendelig som opslagsværk end som sammenhængende fremstilling. Det er imidlertid dens force, at der på et lettilgængeligt sted er samlet et væld af oplysninger om St. Magleby's gårde udtaget af mange forskellige kildegrupper, som er af værdi ikke alene for lokalhistorisk, men også for alment kulturhistorisk interesserede. I virkeligheden kunne der skrives en generel oversigt over amagergårdenes indretning ud fra bogens materiale, men det har forfatteren overladt til andre at gøre. Imidlertid har anmelderen f. eks. fundet adskillige værdifulde oplysninger om Jan Wybrandts gård, hvorfra Dansk Folkemusuem's St. Maglebystue stammer, og på samme måde vil bogen kunne bruges af andre med behov for præcise oplysninger om St. Magleby's gårde.

Birte Friis

Kjeld Villadsen: Pest, skatter og priser. Befolkningsudviklingen i Køge 1629–72. Skrifter udg. af Lokalhistorisk Afdeling, København 1976, 96 s. Kr. 19,55 for medl. af DHF (normalpris kr. 29,35).

Interessen for lokalhistoriske studier er de seneste år blevet stadig mere udbredt, især har der kunnet spores en glædelig fremgang blandt fagfolk. Resultatet ses nu i en pæn portion lokalhistoriske specialer, hvoraf denne bog hører til blandt de bedre.

Kildematerialet er Køges kirkebog (1645–), kirke-regnskaber (1629–), kæmnerregnskaber (1629–) og havneregnskaber (1636–). Forfatteren gennemgår kritisk hver kildegruppe og afslører bl. a., at kirkebøgerne har mange mindre lakuner og at der – foruden de velkendte problemer omkring de dødfødtes og de hjemmedøbtes placering – hyppigt er uoverensstemmelse i begge retninger mellem kirkebogens begravelser og kirkeregnskabets begravelser.

Lidt tungere ligger det med forfatterens anvendelse af denne fortræffelige kildekritik. Medens kirke-regnskaberne for det meste anvendes, når de begra-vedes antal overstiger kirkebogens, foretages der ingen korrektion for underregistrering af fødte, hvilket påvirker adskillige resultater.

Bogens mest spændende del er afsnittet om familieplanlægning i 1652–53. Forfatteren har udvalgt 26 fædre, som i årene 1649–54 regelmæssigt fik børn, ialt 74 børn fordelt over de 6 år med henholdsvis 13, 16, 17, 10, 5 og 13. Materialet viser således en klar nedgang i 1952 og 1653, hvilket forfatteren forklarer med den særlig hårde dyrtid 1651–52. Sammenfaldet er iøjnefaldende, men er tildels et resultat af udvælgelsen af fædre: de anførte fødselstal udgør af de ægtefødte henholdsvis 12%, 20%, 17%, 14%, 13% og 18%. Forfatteren undlader ligeledes at gøre opmærksom på den betydning, som lakunen i dåbsregistret 1652–53 kan have, og hans argumentation på baggrund af en større frekvens vielser i efteråret 1653 viser blot manglende kendskab til datidens vielsesvaner (jfr. Gustv Bang, Kirkebogsstudier, s. 53).

Fascinerende, men spækket med indre modsigelser, er forfatterens beregning af Køges folketal. Det eneste kendte folketal er købstadstællingen 1672, hvor Køge havde 1643 indbyggere, heraf 229 under 5 år, ialt 293 familier med et gennemsnit på 5,6 personer pr. familie. Kæmnerregnskaberne afslører, at ca. 20 af de socialt dårligst stillede familier mangler i 1672-tællingen, som forfatteren opskriver med 10%. Det er sikkert korrekt, men rimer ikke helt så godt med de 336 døbte 1667–71. Der skulle da være 229 under 5 år + 10% = 253, svarende til at 83 af de døbte eller 25% skulle dø inden 5. års-alderen (idet der ikke er nævneværdige vandringer i denne periode). Forfatteren beregner imidlertid andetsteds spædbørnsdødeligheden til ca. 45%!

Folketalsberegningerne før 1672 hviler dels på skøn ud fra fødselstallene og dels på skøn over husstandenes gennemsnitsstørrelse. Den første beregningsform er tvivlsom i sig selv, og forfatteren får kun tallene til at passe ved i 1643 at sætte de 518 husstande til en gennemsnitsstørrelse på 6,5 – et forbløffende tal, eftersom gennemsnittet i 1672 på 5,6 måtte være for højt p.g.a. de manglende 20 husstande, som givetvis fortrinsvis har bestået af ældre og børnefattige familier. Selv ikke i økonomisk bedre tider som 1643 kan der antages at være større husstande, idet flere tjenestefolk modsvaredes af, at flere hjemmeboende voksne børn får råd til at stifte bo. Villadsen er sikkert her påvirket af fordomme om tidligere tiders formodede storfamilier og hans eget materiale må nærmest

tolkes i modsat retning, idet der i 1643 findes 56 familier, der bor til leje (givetvis små husstande) mod kun 6 i 1672. Undertegnedes egen analyse over Kalundborg-mandtallet 1645 (upubl.) viser en gennemsnits-husstand på 4,8. Fastholdes 5,5 som gennemsnit forsvinder Villadsens påstand om 5–600 udvandrede til lige med påstanden om byens halvering fra 1643 til 1660. Nok gik handelen på havnen tilbage, men kun i værdis; både hvad angår læster og antallet af skibe, der anløb havnen, holdt niveauet (s. 60–61), så helt gal kan situationen ikke have været.

Bogens største fortjeneste ligger således i dens kildekritik, specielt i analysen af 1672-tællingen, hvorimod konklusionerne om de tidligere folketal nok må anses for temmelig vidtløftige.

Anders V. Kaare Frederiksen

Guld fra Nordvestsjælland. Udgivet af Holbæk Amts Sparekasse i anledning af sparekassens 150-års jubilæum d. 23. december 1975. Redigeret af Mogens Schou Jørgensen, grafisk tilrettelæggelse Keld Nielsen. 248 s., ill., talrige farveplancher, 1975, pris kr. 300.

Ingen historisk genre har vel i de senere år været genstand for så gennemgribende forandringer som jubilæumsskriftet. En udvikling, som må hilses med glæde ikke mindst på grund af prisernes fortsatte himmelflugt for al bogproduktion og de derigennem stadigt vanskeligere vilkår for en illustrationskrævende kulturformidling. Senest har Holbæk Amts Sparekasse – en af landets ældste, endnu fungerende sparekasser – skænket os en pragtfuld julegave ved at fejre sit 150 års jubilæum med en overdådigt illustreret kulturhistorisk publikation, som er til glæde for en langt større kreds, end en traditionel historik over sparekassens økonomiske udvikling og funktion ville have været. Selv om vi for længst er gået fra guldet, er det dog nærliggende for et pengeinstitut at beskæftige sig med dette ædelmetal – specielt inden for en geografisk radius, der vel ret nøje svarer til sparekassens naturlige opland. Guldfund og guld-sagn fra Nordvestsjælland er derfor festskriftets centrale emner.

Imidlertid er Nordvestsjælland ikke noget etableret, veldefineret geografisk begreb, så det havde været ønskeligt, om der i et forord var gjort rede for såvel geografisk som emnemæssig afgrænsning, da ikke alle kapiteloverskrifter er lige talende. Jeg kan forestille mig, at man af lay out-hensyn har villet undgå et forord, og i et værk som det foreliggende må der tages vidtgående hensyn dertil, men problemet kunne være løst ved at udnytte den blanke s. 8 umiddelbart efter rigsantikvar P. V. Glob's charmerende indledning om »Solens guld«. Dette korte kapitel udgør nemlig en slags forord, både emne, stof og forfatterpersonlighed virker som eksponent for bogens formål. Det ville have været en fordel at flytte over-

sigtskortene fra s. 218 her frem foran den egentlige teksts begyndelse, og at man i stedet for den sædvanlige kortstørrelse fra fundoversigterne havde valgt ét enkelt større kort med plads til alle stednavnene, så kunne man have udnyttet resten af pladsen på siden til en udførlig tekst. Af kortene – men også kun der – fremgår, at Nordvestsjælland snarere er et administrativt end et geografisk begreb, nemlig lig med Holbæk amt, som det var fra 1933 til amts- og kommunesammenlægningerne i 1970. Det nævnes i kortteksten, at Samsø i 1970 blev flyttet til Århus amt, men ikke – hvad der i relation til bogens emne er væsentligere – at Samsø indtil slutningen af middelalderen både i verdslig og gejstlig henseende hørte sammen med Jylland, og på det gejstlige område bevaredes dette tilhørsforhold. Det har bl. a. betydning, hvis man vil undersøge præsteindberetninger og antikvariske indberetninger indsendt ad gejstlig vej. På samme måde er det ikke helt uvæsentligt, at Orø indtil 1933 hørte til Horns herred (og dermed Fredriksborg amt), mens det for sammenhængen er ligegyldigt, at Hesselø i 1975 blev overflyttet til Frederiksborg amt, da øen hverken er markeret på kortet eller omtalt i bogens tekst, men kun i denne overflødige note.

Selv om det behandlede område således er administrativt betinget, udgør det både i fysisk- og kulturgeografisk henseende et velafgrænset område. Arealmæssigt var Holbæk amt det største af Sjællands 5 amter, og bebyggelsesmæssigt kan området anses for repræsentativt. Antallet af oldtidsfund og ikke mindst udforskningen af dem må regnes for over middel. Summen af disse forhold øger værdien af den udsnitsanalyse, der udgør bogens centrale del.

Bogens tekst er opdelt i 4 hovedemner med hver sin forfatter: »Oldtidsguld«, skrevet af *Mogens Schou Jørgensen*, der tillige er redaktør for hele værket, »Guldmønter« af *Kirsten Bendixen* og »Middelalder og renaissance« af *Fritze Lindahl* samt »Højfolkets guld« af *Iørn Piø*. Hertil kommer *Thorkil Ramskous* kapitel »Guld gennem tiderne« og *Ulla Lund Hansens* »Guld-håndværk i Nordens oldtid« – begge uden speciel tilknytning til Nordvestsjælland. Oldtidsfundene er, som det kunne ventes, stærkt dominerende, og kapitlet om oldtidsguldet derfor langt det største. Af de ca. 80 sider optager de tilhørende fundlister og litteraturhenvisninger næsten halvdelen så det er forklarende, at man har følt behov for en modvægt mod denne tyngde og har indforskrevet Ramskous cause-rende kapitel, der fortrinsvis beskæftiger sig med jagen på guldet og de litterære udtryk, denne giver sig udslag i, specielt i eddadigtning og sagaer. Ramskou har ikke været bundet af tid og sted, former og fundkatalog og kan derfor ubesværet fortælle løs. Man kunne have ønsket en vis stramning enkelte steder, så at der var blevet plads til at føre tråden lidt længere op i historisk tid med en redegørelse for guldets plads i folkevisedigtningen og, at ridderromanernes søgen efter den hellige gral var blevet nævnt i fortsættelse af vølsungernes kamp om guldet.

Schou Jørgensen starter med en almindelig redegørelse for problematikken omkring gravplyndringer

og statsmagtens forvaltning af danefæ-lovgivningen. Skønt allerede landskabslovene indeholder bestemmelser om danefæ, findes der ingen museumsstykker, som er indsendt til kongen forud for Christian den fjerdes tid. Ældre ædelmetalgenstande er alle gået i smeltediglen. Hovedparten af det, vi idag kan beundre på vore museer, er indsamlet efter 1800, dels som resultat af tilfældige fund i forbindelse med markarbejde, dels gennem de sidste 100 års systematiske arkæologiske undersøgelser.

Blandt de få guldfund, hvis museumstilværelse er ældre end år 1800, er en *lunula*, dvs. en måneformet halsring, som i 1736 blev indleveret fra Fredensborg til Kunstskammeret. Denne sjældne smykkeform kendes fra Danmark ialt kun i 3 eksemplarer, hvoraf den, der er fundet på Grevinge mark i Odsherred, er den bedst bevarede. Det er naturligt, at Schou Jørgensen gør særligt meget ud af dette fund og forsøger at placere det i dets europæiske sammenhæng; den største koncentration af lunulae findes i irske bronzealderfund. På samme måde er det indlysende, at den helt enestående solvogn fra Trundholm mose sammenlignes med andre kendte solbilleder fra Norden. Derefter gennemgås de øvrige fund fra ældre og yngre bronzealder, førromersk jernalder – som trods denne periodes almene guldfattigdom er præsenteret med en halsring af speciel type, fundet i Løgtved mose i nærheden af Kalundborg. I løbet af romersk jernalder vokser antallet af guldfund i form af hængesmykker, »berlokker«, og arm- og fingerringe. Fra gemansk jernalder gør også betalingsguldet sig gældende ved siden af smykkerne, og guldblik forekommer som forgyldning på sølv- og bronzegenstande samt alene i form af småfigurer. I vikingetiden er sølvet dominerende, det findes i talrige skattefund både som mønter og smykker, hvoraf nogle med forgyldning; egentlige guldfund kendes bl. a. i form af støbte armringer. Kapitlet afsluttes med 4 fundkort og en tredelt fundkatalog, hvoraf den egentlige har 86 numre. Til sidst følger en imponerende litteraturfortegnelse på 8 sider.

Ulla Lund Hansen redegør i sit afsnit for hvilke redskaber, der stod til oldtidshåndværkerens rådighed, og for den teknik, der ligger bag de forskellige former for ornamentik. Selve teksten er udmærket til større forståelse af det foregående arkæologiske afsnit, men det bryder bogens plan, at flertallet af de flotte farveplancher her gælder fund uden for området. Den afsluttende fundkatalog virker i samme retning, af 29 numre er kun to fra Nordvestsjælland. Bogens skævhed bliver herved større end nødvendigt eftersom de to følgende forfattere har begrænset sig til fund fra området.

Kirsten Bendixens kapitel burde nok have heddet »Guldmønter og -medailler«, for af de ialt 9 fund gælder to medailler, begge brandenburgske portrætmedailler, hhv. af fyrstebiskop Sigismund af Magdeburg, og dennes nevø, Christian 4.s svigerfar, markgreve Joakim Frederik. De 7 møntfund repræsenterer kun 3 typer: en romersk solidus fra en jernalder-

grav, en flandersk »mouton d'or«, også kaldet agnelot (ikke at forveksle med engelot), afbildende lammet med korsfanen, samt 5 stk. af Fredrik 5.s kurantdukater fra årene 1758–61 – alle fundet som løsfund.

Heller ikke smykkefundene fra middelalder og renæssancetid glimrer ved deres mængde. Til gengæld hører Orøkorset blandt vore største skatte af tidlig middelalderlig guldsmedekunst. Noget smykke i egentlig forstand er Orøkorset ikke, det er ligesom de to andre berømte middelalderlige guldkors, Dagmarkorset og Roskildekorset, et relikviekors – rimeligvis har det indeholdt en splint af Kristi kors. Men mens de to andre kors er byzantinsk arbejde, er Orøkorset utvivlsomt blevet til på nordisk grund. *Fritze Lindahls* tanke, at det er et lundensisk arbejde, lyder rimelig, og måske er det også en holdbar tese via indskriften om Oluf konge at knytte korset til Harald Kesjes søn Oluf, der en tid optrådte som konge i Skåne, men blev slået på flugt af ærkebiskop Eskil og Erik Lams tilhængere. *Fritze Lindahls* grundige gennemgang af Orøkorset er den første udførlige kunsthistoriske behandling af dette spændende museumsstykke, hvortil der ovenikøbet knytter sig en rørende fundhistorie.

Udover Orøkorset gennemgås en halv snes finger- og armbånd, der i tid strækker sig fra slutningen af det 12. årh. frem til slutningen af det 16. årh. Endelig behandles et ret usædvanligt smykke fra Christian 4.s tid. På låsens forside er modelleret en række motiver og symboler i flerfarvet emaille, mens den på bagsiden har årstallet 1630, initialerne HW og MLM omgivet af blomster og fugle i farvet emaille og i midten findes et IHS-monogram. Det drejer sig utvivlsomt om en bryllupsgave fra den ene ægtefælle til den anden. Rigsadmiral Henrik Vind til Aggersvold ægtede i 1630 Margrete Laxmand (Madsdatter), men ægteskabet blev kort, 3 år senere døde Henrik Vind og blev gravsat i Hjembæk kirke, hvor smykket er fundet, uden at de nærmere fundomstændigheder er oplyst. *Fritze Lindahl* opfatter smykket som en brudegave fra Henrik Vind til Margrete Laxmand, men da låsen ikke viser spor af slid, kunne det tænkes, at hustruen havde givet sin mand det med i graven. Mon ikke det er en mere nærliggende tanke, at armbåndet har været en gave til brudgommen – dengang brugte mænd jo lige så godt smykker som kvinder.

I bogens sidste kapitel fortæller *Iørn Piø* om de lokale sagn, hvori genstande af guld (og sølv) spiller en rolle. Det drejer sig om godt og vel 50 optegnelser, hvoraf langt de fleste handler om skattegravning el. bortgemte skatte, mens et dusin er såkaldte alterbægersagn.

Det er meget spændende at se genstandsforskning og traditionsforskning behandlet side om side. Da bogens værdi rækker langt ud over det lokale og på flere punkter publicerer ny forskning, er det et stort plus, at den er forsynet med et engelsk resumé. Den er også forsynet med registre, der overraskende nok har rækkefølgen: stedregister, sagregister og sidst personregister. De bærer i nogen grad præg af at være udarbejdet af en udenforstående, f. eks. er Fyrislet-

ten ikke at finde i stedregistret, men i sagsregistret. Der er lagt et stort arbejde fra mange sider i at skabe en både smuk og indholdsrig publikation, og det er tilfulde lykkedes.

Thelma Jexlev

Søren Ehlers: En lokal grundtvigsk bevægelse. Etableringen af grundtvigske institutioner i Nordvestsjælland 1864–94, eget forlag, Stationsvej 22, Kagerup, 3200 Helsingør, 1977, 135 s., kr. 20 + forsendelse.

Det er en kendsgerning, at de fleste af specialafhandlingerne, der bliver skrevet ved universiteterne, forbliver utrykte og aldrig når ud til en større læsekreds. Dette er beklageligt og bidrager til at isolere denne forskning, fra den almindelige kultur- og samfundsdebat.

Derfor er det med glæde man konstaterer, at Søren Ehlers specialafhandling i historie om institutions- og foreningsdannelse i grundtvigske kredse i Nordvestsjælland i forrige århundrede mangfoldiggøres i et større oplag. Beskrivelser af »folkelige bevægelser« plejer gerne at være monografier over enkelte bevægelser. Denne undersøgelses styrke er, at den med grundvignerne som udgangspunkt, behandler et helt kompleks af lokale institutioner, organisationer og foreninger i én sammenhæng, så forbindelsen mellem dem træder tydeligt frem.

Det er karakteristisk for den grundtvigske bevægelse, at den ikke som andre religiøse bevægelser har haft en fast organisationsform. Grundtvigianernes fællesskab kom i stedet til udtryk gennem engagement i en række kulturelle og økonomiske foretagender. Undersøgelsen viser hvordan de grundtvigske fandt sammen omkring højskoler og friskoler, foredragsforeninger og skytteforeninger. Vi møder dem som ivrige forsamlingshus- og brugsforeningsstiftere og fremtrædende bestyrelsesmedlemmer i andelsmejerier og sparekasser, sygekasser og landboforeninger.

Grundtvigianismens folkelige side kunne således udmærket føres ud i livet i fællesforetagender, som havde en bred lokal opbakning. Men når det gjaldt det religiøse liv og børnenes opdragelse kom grundtvigianernes eksklusivitet og etnocentrisme til udtryk i oprettelsen af valgmenigheder og friskoler. Disse udgjorde selve kernen i den lokale grundtvigske bevægelse.

Søren Ehlers arbejde er måske det første mere grundige forskningsarbejde, der er foretaget med henblik på at placere grundtvigianerne i en social sammenhæng og fortjener alene af den grund særlig interesse. Ubberup valgmenigheds medlemsfortegnelser er blevet grundigt udnyttet til at belyse dette.

Det er påfaldende at husmændene og boelsmændene kun udgjorde ca. 10%. Hvorvidt dette var typisk, kan kun vises gennem flere lignende undersø-

gelser. Men det kan her nævnes at i Morsø valgmenighed udgjorde husmændene på samme tidspunkt ca. 40%.

Selv om den foreliggende undersøgelse vil se valgmenigheden i Ubberup som en lokal bevægelse, viser dog selve kirkebyggeriet, at de lokale kræfter ikke slog til. Det var således kun med støtte fra andre grundtvigske kredse at byggeriet kunne gennemføres.

Forfatteren har gjort sig store anstrengelser for gennem oplysende biografiske noter at orientere læseren om hver enkelt omtalt. Men man kunne godt have tænkt sig at de også i større udstrækning var søgt indplaceret i deres sociale og kulturelle hverdag. Trods alt udgjorde de jo en minoritet i det lokalsamfund hvor de hørte hjemme.

Tilsidst skal nævnes at undersøgelsen også giver et interessant bidrag til diskussioner om sammenhængen mellem de religiøse vækkelser og det voksende politiske engagement i forrige århundrede. På trods af at Odsherred har været ramme om tidlig aktivitet både på det religiøse og det politiske område, ser det ud til, at der har været yderst ringe kontakt mellem de to bevægelser. Den religiøse vækkelse var således stort set begrænset til det sydvestlige hjørne af Holbæk amt, mens den politiske bevægelse havde sit centrum i amtets østlige egne.

Søren Ehlers arbejde er på mange måder et pionerarbejde indenfor forskningen af de folkelige bevægelseres historie, som fortjener at blive læst af alle, som interesserer sig for samfundsudviklingen på lokalt plan i forrige århundrede og den demokratiseringsproces, som har lagt grunden til det samfund vi lever i idag.

Margaretha Balle-Petersen

Anders V. Kaare Frederiksen: Familierekonstitution. En modelstudie over befolkningsforholdene i Sejerø sogn 1663–1813. Københavns Universitet, Demografisk afdeling, Statistisk institut, Publikation nr. 1, Akademisk Forlag, København, 1976. 176 s. Kr. 50.

Med dette arbejde har endnu en skriftserie set dagens lys, idet Demografisk afdeling ved Københavns Universitets statistiske institut har udsendt afhandlingen som sin publikation nr. 1. Afhandlingen er identisk med forfatterens hovedfagsspeciale i historie, og med denne kombination er allerede antydnet, at vi står over for et af de tilfælde, hvor historikere er søgt ud over traditionelle faggrænser for at hente inspiration og vejledning til at angribe egne problemstillinger med hjælpemidler udviklet inden for andre discipliner. Dette er udtryk for en i sig selv glædelig faglig åbenhed, og det må også anerkendes, at man fra Demografisk afdeling har villet bidrage aktivt til publiceringen af den ofte ganske betydelige forskningsindsats,

som finder sted i forbindelse med udarbejdelsen af specialeafhandlinger ved universiteterne.

Anders V. Kaare Frederiksen har blandt andet ladet sig inspirere af de nyere franske befolkningshistorikere, og herunder specielt af Pierre Gouberts arbejde om Beauvais' befolkning i det 17. århundrede. Som mange af disse franskmænd har Frederiksen taget sit udgangspunkt i forholdene i et enkelt – eller højst et par – lokalsamfund, og som mange af dem har han også benyttet den stedse mere almindelige familierekonstitutionsmetode som grundlag for studiet af befolkningsudviklingen. Som det fremgår af afhandlingens undertitel, har det været Sejerø sogn i perioden 1663–1813, der har været i fokus, men også materiale fra Tårnborgh sogn ved Korsør for perioden 1633–1813 er inddraget en række steder.

Valget af disse sogne og af disse perioder er betinget af flere forhold. Udover at personlige forhold vel sagtens har rimeliggjort et valg mellem sogne, som dækkes af Landsarkivet for Sjælland m.v., har metoden stillet meget strenge krav til kirkebogsmaterialet i de sogne, som skulle kunne komme på tale. Kirkebøgerne må være i hvert fald næsten uden lakuner, og begravelseslisterne skal helst angive de begravedes alder, for at identifikationsproblemerne kan blive så få og små som vel muligt. Sejerø og Tårnborgh er altså blandt de få sogne, der i betydeligt omfang tilfredsstiller de opstillede krav. Men hertil kommer, at forfatteren har ønsket 2 forskellige typer af lokalsamfund repræsenteret, et relativt lukket samfund side om side med et mere åbent, og det har selvfølgelig indskrænket valgmulighederne yderligere.

Det sidstnævnte udvalgskriterium virker nok i første omgang meget rimeligt. Men tænker man forholdet nærmere igennem, bliver det noget mere problematisk. Forfatterens hensigt med at studere disse to sogne sammen var angiveligt, »at ensartede træk i befolkningsudviklingen måtte kunne danne grundlag for en teori om befolkningsforhold i danske landsogne i al almindelighed« (p. 10). Imidlertid er arbejdet med det mere folkerige Tårnborgh sogn trukket ud, og sammenlignende analyser er derfor kun blevet foretaget i forholdvis beskeden omfang; resultatet af disse er nogle gange en vis parallelitet i udviklingen, medens der andre gange konstateres markante forskelle mellem de to sogne. Spørgsmålet om udviklingen af en teori for befolkningsudviklingen i danske landsogne i denne vigtige periode, hvor jo blandt andet den demografiske transitions indledningsfase må placeres, er derfor gledet helt i baggrunden i afhandlingen. Skaden herved er dog til at overse. Det skyldes, at problemerne omkring slutning fra en stikprøve (*in casu* altså 2 sogne på Sjælland) til en bagvedliggende »population« (*in casu* danske landsogne i almindelighed) ikke er så enkle, som forfatteren giver udtryk for. Det må på dette punkt være på sin plads at henvise til Hans Chr. Johansens større anlagte, men på mange punkter tilsvarende undersøgelse (*Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, Odense University Press, 1975), hvor en tilfældig og stiftsvis stratificeret stikprøve, der består af 26 land-

sogne, giver et helt anderledes grundlag for påstande om befolkningsudviklingen på landet i den studerede periode, end en ensartet udvikling i Sejerø og Tårnborgh ville kunne have gjort. Det er i øvrigt meget at beklage, at de to undersøgelser er udkommet på sådanne tidspunkter i forhold til hinanden, at ingen af dem har kunnet udnytte den andens resultater. Men det vil hyppigt være tilfældet, når som her en ny metode er ved at slå igennem, og derfor tages op af flere.

På grund af de ovennævnte forhold fremstår den foreliggende undersøgelse altså primært som en studie af Sejerø i perioden indtil de trykte skemaer til kirkebogsføringen blev taget i brug i 1813, og formålet er at belyse befolkningens vækst og struktur gennem hundredåret op til de store landboreformer og den demografiske transition (p. 9). Undersøgelsens egentlige genstand bliver da dette velafgrænsede lokalsamfund, og udsagnene om det kan kun have begrænset gyldighed herudfor. Men det er måske også mindre væsentligt i forhold til de resultater, der kan fremlægges om udviklingen på Sejerø.

Selve begrebet familierekonstitution definerer forfatteren rimeligt nok som centralisering af personoplysninger om biologiske familieforhold, og han nævner, at familierekonstitutionsstudier normalt omfatter 2 faser, nemlig dels en centraliseringsfase, hvor de biologiske familier etableres på grundlag af allehånde oplysninger fra kirkebøger, folketællinger m.v., dels en analysefase, hvor de sammenstillede familier studeres nærmere. Hovedvægten i fremstillingen ligger så afgjort på de foretagne demografiske analyser, men den valgte korte og klare hovedtitel på afhandlingen stiller vel snarere i udsigt, at en fremstilling af centraliseringsfasen er det primære. Det er det imidlertid ikke. Familierekonstitutionens metode og teknik får kun en kort og lidet instruktiv behandling, og det samme kan i et vist omfang siges om fremstillingen af undersøgelsens tekniske side.

Det er beklageligt, at forfatteren netop på disse punkter har været så kortfattet, for det er klart nok, at hans indsigt i emnet er meget betydelig. Og hertil kommer, at det benyttede kirkebogsmateriale tilsyneladende er af så høj kvalitet og befolknings-sammen-sætningen så optimal for dette formål, at centraliseringen resulterer i relativt langt flere rekonstituerede familier, end man normalt ser i disse studier.

Forfatterens for så vidt forståelige interesse i at komme i gang med de demografiske analyser betyder også, at han går vel hastigt hen over flere punkter, som er nødvendige forudsætninger for, at man kan vurdere værdien af de demografiske analyser. Et sådant punkt er en nogenlunde samlet præsentation af materialet, som det foreligger i sin endelige form – dvs. antallet af personer i de forskellige registre, personernes fordeling på familietyper, enkeltoplysningernes fordeling på personer, eventuelle identifikationsproblemers karakter og omfang osv. Et andet punkt er en kritisk evaluering af det således indsamlede materiale, altså en vurdering af kvaliteten både af de enkelte oplysninger og den foretagne rekonstitution. Det omtales, at kirkebøgerne er blevet prøvet

kritisk, og at Sejerø-kirkebogen klarede denne prøve perfekt (p. 14), men også her lades læseren i et vist omfang i stikken, for hvad betyder det mere konkret? Hvilke tests er blevet gennemført, og hvad har resultaterne været? De har dog åbenbart været så gode, at folketællingsoplysningerne fra 1787 og 1801 har kunnet skydes i baggrunden, ligesom de tilsyneladende har været uden reel betydning for familierkonstitutionen. Deres placering er i det hele taget væsentligt mere beskedene end i Hans Chr. Johansens ovennævnte undersøgelse, idet de stort set kun bruges som en slags kontrolmateriale, som familieregistret kan holdes op imod på folketællingsdispunkterne, for at familieregistrets kvalitet kan eftervises. Et andet mål med disse sammenstillinger er at checke folketællingerne, medens metoden i mindre grad bruges til at sætte spørgsmålstegn ved det etablerede »folkeregister«. Men det fremgår for eksempel af tabel 5.1, at der velsagtens knytter sig en ikke helt ubetydelig usikkerhed til aldersfastsættelsen hos de personer i registeret, som man ikke har dåbsdato på. Det burde have ført til, at spørgsmålet om kvaliteten af begravelseslisternes alderangivelser generelt var blevet taget op, for det har på sin side betydning for den tillid, man kan have til de foretagne sammenkoblinger af enkeltoplysninger om enkeltpersoner. Der er vel ingen grund til at antage, at problemerne på dette punkt er store, men det er her nævnt som et eksempel på den type mere dybtgående overvejelser, som forfatteren burde have ekspliciteret og sat tal på i det omfang, det var muligt. Det samme synspunkt kan som nævnt også fremføres over for de sammenstillinger af folketællingsoplysninger og registeret, som ligger bagved afsnit 5.3, og som er dokumenteret i bilagstabellerne 22–25.

Anders V. Kaare Frederiksen er givetvis mere bevidst om disse problemer end mange af sine forgængere på området, men det er alligevel nødvendigt at give vurderingen af disse basale problemers behandling en fremtrædende plads i denne omtale. Det skyldes, som allerede tidligere anført, at kendskab til deres art og omfang i hvert enkelt konkret tilfælde er af central betydning for, hvad den efterfølgende demografiske analyse kan bruges til.

Afhandlingens centrale demografiske analyser omfatter blandt andet den samlede befolkningsudvikling under forskellige vandringsantagelser samt mere detaljerede analyser af fertilitets- og dødelighedsudvikling og ægteskabsstiftelsen. Der fremlægges her mange og væsentlige delresultater (blandt andet konstateres en meget høj spædbørnsdødelighed på Sejerø), som det vil føre for langt at referere. Til gengæld savnes i høj grad en diskussion af, hvad hensigten er med disse mange beregninger og tabuleringer. Undersøgelsens formål var jo angiveligt at belyse befolkningens vækst og udvikling i et dansk landsogn, og der er til dette formål etableret et befolkningsregister, der rummer relativt flere rekonstruerede familier, end man normalt ser. Men er dette materiale – på trods af dets åbenbare kvaliteter – stort nok og godt nok til at kunne bære de mange tabuleringer og ana-

lyser, som den nemme edb-adgang har fristet forfatteren til? Det fremgår, at han selv har haft sine tvivl (således pp. 59, 65, 66, 74, 75, 77 og 86), og det havde nok i et vist omfang været rimeligt, om denne tvivl var resulteret i mere detaljerede analyser af for eksempel udviklingen i enkelte familier eller i grupper af familier eller personer, som af en eller anden grund – af metodisk, erhvervsmæssig, social eller anden art – var særlig interessant.

Grunden til, at det ikke er sket, er blandt andet, at forfatteren på grundlag af dr. Skrubbeltrangs mange grundige arbejder og sine egne erfaringer fra Sejerø-materialet ikke mener, at det er muligt at følge udviklingen i personers sociale position gennem et helt liv på grundlag af oplysninger fra spredte tællinger. Det kan være meget rigtigt, men det bliver helt uholdbart, nå han hævder, at inddeling i socioøkonomiske grupper forudsætter kendskab til det sociale livsforløb (p. 61). Denne opfattelse er udgangspunkt for flere noget urimelige udfald mod Poul Thestrups Glostrup-undersøgelse, som er publiceret i *The Scandinavian Economic History Review*, vol. XX (1972). Thestrup har her forsøgt sig med en sådan sondring, og også Hans Chr. Johansen har i sin store undersøgelse demonstreret, at det trods alle de usikkerhedsmomenter, der knytter sig dertil, kan være hensigtsmæssigt at sondre mellem forskellige erhvervsmæssige og sociale kategorier, og i begge disse undersøgelser har det da også vist sig at føre til øget indsigt i de studerede fænomener. Og det rige supplerende materiale, som findes i forbindelse med dette sogn (se blandt andet p. 60), burde netop have været en opfordring til at foretage en mere forfinet socioøkonomisk gruppering end den, som alene folketællingernes erhvervsoplysninger muliggør.

De foretagne tilbageskrivninger af folketallet fører i kapitel 4 forfatteren ind på en diskussion af Danmarks folketal i 1600-tallet, fordi der kunne foreligge en kontrolmulighed i form af 1645- og 1660-skattemandtallene, ligesom det også fik ham til at foretage en succesrig eftersporing af 1645-mandtallet fra Kalundborg. Gennem en velargumenteret og skarp reddegørelse når han frem til den konklusion, at ingen af de to mandtal kan bruges til folketalsberegninger for hele landet, medens 1660-tallet i nogle tilfælde kan danne grundlag for lokale beregninger, hvad tallet fra 1645 derimod heller ikke kan. For eksempel har 1660-mandtallet 250 indbyggere på Sejerø, medens forfatterens tilbageskrivning af folketallet til ca. 1663 giver ca. 270 personer, altså en helt antagelig overensstemmelse (p. 52). Til et afsluttende skøn over folketallet tager forfatteren selv udgangspunkt i købstadstællingen fra 1672, og på dette grundlag argumenterer han sig tilsyneladende overbevisende frem til et folketal omkring 1672 på mindst 590.000, et tal der afviger en del fra Aksel Lassens skøn over folketallet omkring 1662, altså kun godt en halv snes år før.

Afslutningsvis vil det være rimeligt at konkludere, at Anders V. Kaare Frederiksens arbejde er et både vigtigt og interessant forsøg på at nå frem til en mere sikker viden om befolkningsudvikling på landet i

hundredåret op til landboreformerne og den demografiske transitions indledningsfase. Og der er lagt et betydeligt arbejde heri, som blandt andet også har resulteret i et stort og nyttigt bilagsmateriale.

Men som det vil være fremgået, rejser læsningen af afhandlingen en række problemer, som forfatteren efter min opfattelse burde have gjort betydeligt mere ud af, fordi de er basale i forhold til de videre demografiske analyser. Det virker i denne forbindelse mærkeligt, at han bygger en del af sin sammenfatning og konklusion op omkring en artikel om repræsentativitet og familierekonstitution, som Roger Schofield publicerede i *Annales de démographie historique* i 1972 (pp. 96–97). De 4 hovedpunkter, som Schofield her samler sin meget vægtige kritik af mange familierekonstitutionsstudier i, burde have fået Anders V. Kaare Frederiksen til at stille tilsvarende spørgsmål til sin egen afhandling – og også til eksplicit at give svarene på disse spørgsmål og grundlaget derfor.

Så vidt man nu kan skønne, ville svarene og deres grundlag vel stort set havde været ganske tilfredsstillende i mange tilfælde, og netop derfor er de omtalte mangler ekstra ærgerlige for de mange læsere, som det må antages, at denne afhandling vil få – og som den også bør få.

Jørgen Elklit

Rihard G. Nielsen: Mennesker og miljøer i det gamle Slagelse. Udgivet af Slagelseegnens Kulturkreds 1976. 88 s., 164 ill., kr. 88,75.

På omslaget præsenterer denne nydelige bog sig selv således: »Historiske strejftog inspireret af 117 års fuglekongeskiver samt gamle fotos fra by og egn, samlet af Richard G. Nielsen«. Det er ganske rammende. Substansen er de mange gengivelser af den lange og næsten ubrudte række af bevarede fuglekongeskiver 1819–1936, samt et væld af morsomme enkeltbidrag til forrige århundredes kulturhistorie i form af fx. fotos, kort og – ikke mindst – avispluk. Teksten er blot strejftog i Slagelses historie, og jeg kan ikke lade være med at undre mig over, at Richard G. Nielsen ikke har valgt at koncentrere sig om »Slagelse bestandige Fugleskydeselskab« i stedet for at forfatte denne skødesløse skitse til en kortfattet byhistorie. Nu føles hovedteksten og illustrationerne oftest hinanden uvedkommende.

I en kort indledning giver Richard G. Nielsen sammen med sin medudgiver, Jørgen Kanding, en overfladisk kommentar til skydeskiverne. Vi får lidt at vide om fotografiets betydning og påvirkningen fra »den naive kunst«, hvormed man jo nok – lidt unuanceret – mener tidens almuekunst, – men vi får næppe farten af kunstneren og hører kun sjældent om mulige forbilleder. Når man kigger på de mange billeder af skydeskiver, føler man savnet af en grundig undersøgelse stærkt, – der er mange iagttagelser at gøre i såvel motiver som dekorative rammer og mottoer. Som de to udgivere skriver: »Ved en samlet præsentation af disse prospekter, folkelivs-, landskabs- og blomsterbilleder samt symbolmotiver ser man, at de ikke alene har en lokal topografisk og kulturhistorisk værdi, men også kan give stof til overvejelse over den danske folkekunst«. Alligevel nøjes man med at opfordre læseren til *selv* »at fundere over, hvorfor den enkelte borger har valgt dette eller hint motiv til sin skive«.

Når man tænker på skydeskiverne som kilder, synes jeg, at det er værd at gøre den tilføjelse til kommentaren, at der jo er tale om mindeplatter, og at de således kan være malet betydeligt senere end årstallet angiver. Et morsomt indicium herpå giver platten fra 1855, der fører et jernbanemotiv ligesom skiven fra 1856. Forf. forklarer valget af motivet på 1856 med, at vestbanen til Korsør blev taget i brug netop i 1856, men det er da nærliggende også at forklare motivet på 1855-platten på denne måde; den kan endda tænkes malet sammen med 1856-platten.

I bogens slutkapitel ser Richard G. Nielsen på livet i skydeselskabet og »dets placering i det tidlige borgerlige miljø«. Det er blevet til et hastigt causeri; jeg savner fx. en forklaring på, hvordan »man kunne blive fuglekonge ved en andens skud«. Hvad krævede man af en fuglekonge, og hvilke særrrettigheder besad han?

I teksterne til de enkelte fuglekongeskiver har man først og fremmest søgt at oplyse fuglekongens identitet og interesseret sig for at fastslå topografiske motiver, der angår Slagelse. Alle andre motiver forbigås stort set; – I øvrigt er disse tekster meget uensartede. Til tider nærmest snakkesalige: Således giver proprietær A. W. Schous platte fra 1834, der prydes med et klassisk motiv (Ceres), forf. anledning til at fortælle om Adelaide Bruns musikalske begavelse. Til tider unødigt kortfattede: Den allerførste skydeskive fra 1819 har ikke, som de følgende platter, fået aftrykt sit motto i teksten, – til trods for at det er svært læseligt. Det er et morsomt og naivt, lille vers: »Oplivet hæver Fuglen sig paa nye, Mens Fuglenes Konge daler ned fra Skye, Og gerne vil han Ærens Højde flye, Som Ligemand i Elskte Venners Lye.« Der gemmer sig stof til belysning af borgerskabets idealer og tidens smag i disse platter, men udgiverne følger ikke læseren på vej. Det er blevet en god billedbog at gøre sig uforpligtende tanker ved. Men er det nok?

Steen Ove Christensen

Marianne Antoniewitz: Vallø gods og dets ejere indtil 1461. Skrifter udgivet af Lokalhistorisk afdeling nr. 5, Kbh. 1976. 88 s. + stamtavle. Kr. 19,55 for medl. af DHF (normalpris kr. 29,35).

Marianne Antoniewitz' lille bog er en let bearbejdelse af en to år ældre specialeopgave i historie. I 4 kapitler gøres der rede for: 1. Valløregistraturen 1541, 2. slægten Falk og især den til Vallø knyttede linie, 3. det udførlige skifte 1421, hvorved Oluf Akselsen Thott

gennem sin første hustrus arv kom i besiddelse af Vallø og 4. Oluf Akselsens rettigheder og hans godsadministration frem til indførselsbrevet 1461.

Det første kapitel er afgjort bogens bedste. Analysen af den i sin art enestående brevregistratur og redegørelsen for dens tilblivelse giver et nyt og væsentligt bidrag til Valløes historie. Brevregistraturen svarer i sin opbygning nøje til de brevregistre, som følger efter den langt mere omfattende Mogens Gøyes jordebog, afskrevet i fru Eline Gøyes jordebog (udg. af Thiset 1892). For Valløes vedkommende mangler jordebogen, men den kan delvis rekonstrueres på grundlag af brevenes opdeling.

M. A. har sat sig som mål at redegøre for godssamlingen forud for skiftet i 1421, samt hvad der skete med Vallø i Oluf Akselsens 40-årige »regeringstid«. Det er forståeligt, at hun er meget tilbage for at udrede de meget spegede tråde, som vævedes sammen af beskyldninger, bluff og løgne i den følgende periode, da hr. Olufs to døtre, hhv. den »svenske« og den »danske« fru Birgitte, udkæmpede deres strid på højeste plan. Alene det at de to halvsøstre havde samme navn kan virke ret forvirrende – en så intans Birgitta-dyrkelse har vi ikke mange eksempler på. Den ældste datter var utvivlsomt opkaldt efter sin mormor Birgitte Abrahamsdatter (Baad), som må være død ganske kort før Birgitte Olufsdatters fødsel. For Birgitte Abrahamsdatters vedkommende synes der at være tale om navngivning efter den hellige Birgitta, som netop var død og helgenkåret, selv om navnet vist også forekommer i hendes svenske mødrene slægt; Birgitte Abrahamsdatter er det tidligste eksempel fra dansk område på Birgitta-indflydelse. At også Anne Jensdatter (Present)s datter fik navnet Birgitte er vanskeligere at forklare, medmindre det skyldes dyb veneration for helgeninden, Anne Jensdatter kan evt. være opdraget i Maribo kloster. Denne digression er ment som et delvis svar på M. A.s undren et par steder over, at to levende børn i samme søskendeflok bærer samme navn, det er imidlertid ikke usædvanligt i middelalderen, særligt ikke hvis begge bedstefædre el. -mødre havde samme navn.

Da oplysningerne om Vallø gods før 1421 er få og spinkle, bruger M. A. sine kræfter til at gøre rede for slægten Krage-Falk og dens medlemmers placering i samfundet. Resultatet er en del rettelser – deraf nogle tvivlsomme – til adelsårbogens gamle stamtavle (fra 1892) og en hypotese om forbindelse mellem Falk'erne og Hvide-slægten – vist mere fantasifuld end holdbar.

Det er en god idé frem for et utal af noter at samle de anvendte kildesteder i et særligt afsnit, men desværre er det splittet op i alt for mange underrubriker. Lad gå med en opdeling efter de behandlede personer, men en skelen for hver enkelt person mellem hans politiske virksomhed og hans virksomhed som godsejer samt evt. hans optræden som privat person virker uheldig og afslører i endnu højere grad end teksten M. A.s manglende fortrolighed med middelalderens politiske og retshistoriske begreber.

Bogen kunne være blevet meget bedre og sat brev-

registraturen langt stærkere i relief ved at modstille en analyse af skifterne 1421 og 1541, suppleret med en redegørelse for udviklingen i de 40 år frem til 1461 og derpå i de 80 år 1461–1541. Med udeladelse af det politiske tovtrækkeri burde det have været en overkommelig opgave, og man ville opnå en klarere opfattelse af bevaringssituationen for den yngre del af arkivet. Men retfærdigvis må det indrømmes, at den praktiske gennemførelse af den foreslåede problemstilling i nogen grad hindres af, at arkivet fortsat opbevares på Vallø og ikke i et offentligt arkiv.

Thelma Jexlev

Richard G. Nielsen: Fra fjord og fiskeri. Træk af fiskeriets historie på Præstøegnen. 1975, 107 s., ill., kr. 55.

»Søndag den 26de September 1875 samledes efter Indbydelse af nogle Fiskere henvendt af halvhundrede Fiskere for at drøfte Spørgsmaalet om, hvad der kan gjøres for Fiskeriet og dets beskyttelse i Fjorden, navnlig begrundet ved at jydsk Fiskeri i de Sidste Somre have huseret stærkt paa Præstø Fjord og derved formentlig ødelagt Yngelen.« På denne baggrund dannedes Danmarks første fiskeriforening i Præstø, og i 100-året har man blandt andet fejret begivenheden med et jubilæumsskrift. Forfatteren ønsker at »fremdrage træk af den lange udvikling, der gik forud for denne skelsættende begivenhed samt fortælle noget om, hvad der siden er sket i foreningen og omkring de sydsjællandske fiskere gennem 100 år.« Hermed videreføres en hæderværdig tradition for at skrive kulturhistorie i forbindelse med firma- og foreningsjubilæer.

Ligesom mange andre lokalhistoriske forfattere har Richard G. Nielsen ment, at det var nødvendigt, at begynde helt forfra, og det vil i dette tilfælde sige med yngre stenalder. Hovedvægten i fremstillingen ligger dog på tiden 1870–1940, og den måtte der gerne have været mere om, for her fortælles mange spændende ting fra erhvervsfiskeriets »gründerperiode«. Behandlingen af tiden før denne periode virker ikke nær så helstøbt – vel især fordi den er baseret på andres fremstillinger og på trykte kilder.

De ialt 107 sider er inddelt i følgende kapitler: De første kystfiskere (3 s.), det store sildefiskeri (13 s.), brat nedgang (3 s.), da fisk var daglig kost (3 s.), fiskende bønder (13 s.), pionererne (7 s.), af drivkvasernes saga (5 s.), efter århundredskiftet (15 s.), moderne tider (5 s.), i fest og glæde (5 s.) og de senere år (3 s.). Hertil kommer en udførlig kilde- og litteraturfortegnelse, personregister og stedregister.

Bogen er på god og ondt præget af, at være skrevet af en erfaren bladmand. Der er således mange korte kapitler og afsnit med ofte præcise overskrifter som »Folk i Stege foretrak agerbruget« eller »Skippere var samtidig fiskere«, men antallet af inddelinger kan også gøre det vanskeligt at bevare overblikket. For

eksempel har kapitlet Fiskende bønder på 13 sider 12 afsnit med overskrifter og dertil 11 illustrationer.

Der findes over 100 illustrationer i bogen, og da forfatteren også har meget at fortælle i ord, bevirker den usikre layout desværre flere steder, at det bliver vanskeligt at adskille brødtekst, billedtekst og de uddybende eksempler i margin. Som helhed er det dog en sjov og vederhæftig kulturhistorisk skildring, men den ville ikke være blevet mindre underholdende, hvis forfatteren havde lagt større vægt på de sidste 100 års udvikling.

Inspirationen til en synsvinkel kunne hentes i fiskeriforeningsformand Karl Hansens forord: »Det er i øvrigt uhyre interessant at læse disse gamle skrifter, hvor man konstaterer, at problemerne for 100 år siden var meget lig problemerne i dag indenfor fiskerierhvervet.«

Hans Jeppesen

Jørgen Munch-Christensen: Blandt brave borgere i Vejle. Erindringsbilleder. Byhistorisk forlag, Vejle 1976. 277 s., ill., kr. 146, indb. 174.

Når man tager boghandler Jørgen Munch-Christensens erindringsbog i hånden, stiller man sig umiddelbart det spørgsmål, om der her er tale om en bog, der alene eller først og fremmest har bud til vejlensere? Eller bringer den skildringer og oplysninger, der også kan interessere dem, for hvem Vejle enten er en smukt beliggende station på den østjyske længdebane eller en irriterende flaskehals på hovedvej 10? Meget taler for at drage den første konklusion, ikke mindst bogens sidste kapitler, hvor forfatteren i stigende grad beretter, meget venligt, om vejleborgere indenfor de seneste årtier. Det er også fortrinsvis folk fra Vejle, der tælles op i personregisterets (god idé forøvrigt!) mere end 600 navne.

Men der er også stof af interesse for de, der ikke kan nikke genkendende til fotografierne og hvis erindring ikke sættes igang af de mange navne på tidligere og nuværende borgere i byen. Særlig i de første kapitler får man et godt indtryk af funktionær- og handelsstandsmiljøet fra slutningen af 30'erne og op til et sted i 50'erne, og indledningskapitlet »En meget ung mand kommer til Vejle« er på en gang charmerende fortalt og kan stå som en kommentar fra erindringen til miljøer tegnet af forfattere som Klitgaard, Leck Fischer og H. C. Branner. Også om besættelsesårene får Munch-Christensen berettet på en god måde, afdæmpet, men med træk både fra dagligdagen og den aktive modstandskamp, som forfatteren tog del i. Man hører også om »opgøret« efter befrielsen – og om personlige tragedier i forbindelse med dette.

Jørgen Munch-Christensen har fra sine første år i Vejle været aktiv i byens kulturelle liv, hvor særlig litteraturen og musikken har haft hans interesse. Bemærkelsesværdig er i denne sammenhæng det portræt, han tegner af den beundrede Johs. V. Jensen,

der overfor den unge boghandler synes at have udvist større venlighed, været mindre tilknapet og bevidst barsk, end det var hans sædvane overfor de, der nærmede sig ham i hans senere år. Der berettes om musikbegivenheder og litteraturaftener i byen fra besættelsen og frem til de seneste år, og Munch-Christensens bog bliver på dette felt til en art fortsættelse af de erindringer, Jørgen Hæstrup gav om musiklivet i en anden jysk by, Viborg, fra århundredskiftet og frem til 1920'erne, se (Fortid og Nutid XXVII s. 140).

Titlen er valgt, viser det sig, når man har gennemlæst bogen. Vejle er centrum for skildringen, og tillægsordet »brave« er karakteristisk for forfatterens holdning til begivenheder og personer. Det forhindrer ikke, at mindre flatterende tildragelser eller personer forbigås, og man mærker sig her den »sete« skildring af en falleret overklassesøn på pensonatet i de unge år (s. 26 ff.). Men grundstemningen er velvillig. Og der er blandt byens »borgere«, vi befinder os. Samarbejdet med folk fra arbejderbevægelsen under besættelsen er tydeligvis bestemt af omstændighederne, og opmærksomheden koncentrerer gennemgående om byens handlende, dens liberale erhvervsudøvere og de personer, der tog del i de kulturelle aktiviteter. Dette er ikke ment som en kritik af bogen, det er den verden Munch-Christensen har befundet sig – i, og som han hermed har tegnet et billede af.

Claus Bjørn

Flemming Svejstrup (red.): Social forandring i Vestjylland Bd. 1–2. Sydjysk universitetsforlag. I alt 451 s., 50,00 kr.

I 1970 besluttede folketinget, at Danmarks 6. universitet skulle placeres i Esbjerg-Ribeområdet. Esbjerg by og Ribe Amt vedtog så småt at starte universitetscenteret selv, i det håb, at staten ville træde til med bevilgninger fra 1974. Blandt de projekter, der påbegyndtes, var det såkaldte projekt 1 om social forandring i Vestjylland, særligt med henblik på arbejdsmarkedsproblemer. Til projektet knyttedes 10 samfundsforskere med forskellig faglig baggrund (fx. sociologi, jura, psykologi, socialrådgiver, økonom).

Projekt 1 har været gennemført i perioden juli 1972 til august 1975, og resultatet må imødeses med interesse: For det første, fordi det er et eksempel på et tværfagligt samarbejde, en arbejdsform, der i stadig højere grad vinder indpas i undervisningsplanerne på alle niveauer i det danske undervisningssystem. For det andet, fordi de ansatte forskere ikke har haft den undervisningsforpligtelse, der påhviler de øvrige danske universitetsansatte. Man kan derfor her få en idé om, hvor meget forskning der kan præsteres af rene »forskere«. Sidst, men ikke mindst, fordi forskningens målformulering har været af en anden art, end man sædvanligvis ser det ved de traditionelle universitetscentre. I marts 1972 afholdtes en »igangsættingskonference«, med deltagelse såvel fra lokalt

hold som af ansøgere til de opslåede stillinger. Her fremlagdes en række projektforslag, som blev gennemdiskuteret, præciseret og indsnævret, således at ideerne gradvist udformedes til delprojekter, der var var praktisk mulige at gennemføre. Som emne for delprojekterne udvalgte en række målgrupper (fx. fiskere i Esbjerg), og *undersøgelsesresultaterne skulle søges formuleret på en sådan måde, at de ville kunne anvendes af disse målgrupper.*

Den foreliggende bog indeholder ikke de egentlige forskningsresultater, men skal blot give et indtryk af den udførte forskning. Foruden en indledning om projektet og en artikel om »projekt 1 som tværfagligt forskningsprojekt« præsenteres otte artikler, der hver belyser et af delprojekterne. De enkelte forskningsrapporter er dels udgivet af Sydvestjysk universitetsforlag dels af andre forlag, etablerede såvelsom alternative.

Fælles for alle bidragene er, at de behandler arbejdsmarkedsproblemer. Da det hurtigt blev klart, at det ville være uoverkommeligt at behandle hele regionen udførligt, udvalgte man tre kommuner: Esbjerg, Varde og Egvad. Delprojekterne har så alle fokuseret på disse kommuner, idet man i videst muligt omfang har draget sammenligninger med hele det Sydvestjyske område og resten af landet. Esbjerg er valgt dels fordi centeret lå her – jvf. målformuleringen, dels som repræsentant for en stærk urbaniseret og industrialiseret kommune. Egvad er et eksempel på en landbrugskommune med nogen industri, og Varde repræsenterer en kommunetype mellem disse yderpunkter.

De emner, der gøres til genstand for undersøgelse er følgende: Tre kommuner – tre erhvervsstrukturer (Søren Villadsen, Jens Larsen og Ole B. Rasmussen), Hvem bliver førtidspensionerede? (Lone Scoccozza), Om arbejdskonflikter, fagforeningsdiplomati og klassekamp (Jørgen Jepsen), Kampen mod lønarbejdet – drømmen om familiebruget (Bodil Bjerring om husmandsbewægelsen), Fiskeriets udvikling i Esbjerg – fra fællesskab til konflikt (Gitte Haslebo), Fra skole til erhverv – de unges videreuddannelses- og erhvervsituation (Flemming Svejstrup), En beskrivelse af 4 vestjyske fagforeninger set i lyset af de senere års debat om fagbevægelsen (Erik Christensen), En undersøgelse af arbejdsmiljøet på tre større jernindustrielle virksomheder i Sydvestjylland, beliggende i forskelligt industrialiserede områder (Henning Tjørnehøj).

I artiklen om den tværfaglige forskning opstilles der en model, der giver fire forslag til, hvorledes tværfaglig forskning kan udføres. At denne samarbejdsform er stærkt personligt belastende, antydes diskret: »Arbejdsdelingen inden for projektet har været stærkt præget af den manglende fælles teoretiske arbejds-

ramme.« . . . »Selvom visse udenforstående grupper og personer har påstået, at forskningsmedarbejderne ved projekt 1 var ensidigt venterorienterede – må det konstateres, at der har været tale om en meget forskellig videnskabsteoretisk og politisk samfundsopfattelse blandt projekt 1-medarbejderne«. Der konkluderes, at projekt 1 ikke nåede frem til egentlig tværvideenskabelig forskning, man har inden for en fælles arbejdsramme arbejdet med delprojekter. Artiklen afsluttes med den konstruktive løsning, at man ved fremtidige tværfaglige projekter kunne lade grupper *ansøge kollektivt*, således at man på forhånd kan tilstræbe og opnå en vis videnskabsteoretisk homogenitet.

Med hensyn til brugsværdien af den udførte forskning for målgrupperne, er den forskellig for de forskellige artikler. Bedst skønnes dette formål at være lykkedes for Lone Scoccozza, Jørgen Jepsen, Bodil Bjerring og Gitte Haslebo. Af Lone Scoccozzas bidrag fremgår, at en person med 7 års skolegang eller derunder, beskæftiget i industrien ved ufaglært arbejde, med større sandsynlighed vil være blandt ansøgerne til førtidspensionering, end andre. Undersøgelsen vækker betydelig eftertanke, og ville være god læsning for politikere. Bidragene om fiskeriets udvikling i Esbjerg og om husmændene, er dygtigt sat ind i en økonomisk/politisk sammenhæng, og artiklen om arbejdskonflikter, hvor man følger formanden for SID, afd. T i Esbjerg i et halvt år, er spændende læsning. Artiklerne er levendegjort ved gengivelse af interview-uddrag.

For en del af de øvrige bidrag gælder, at de fremtræder i en mere traditionel akademisk form, og nok er mindre brugsvenlige. Henning Tjørnehøjs interviewundersøgelse om arbejdsmiljøet på tre jernindustrielle virksomheder er i og for sig interessant og nok også anvendelig for målgruppen, men den måde spørgsmålene er gengivet på virker irriterende. Man savner den originale spørgsmålsformulering. Fx. skal den interviewede tage stilling til spørgsmålet om sikkerhedsrepræsentantens arbejde. I tabel 11 er så opgivet, hvor mange, der har svaret »nogenlunde tilfreds« og hvor mange »utilfreds«. Og man spørger sig selv, om der ingen tilfredse var, eller om der ikke i spørgsmålene var mulighed for at svare »tilfreds«. Dette fremgår ikke af artiklen, og denne indvending går næsten på samtlige gengivne spørgsmål.

Projekt 1 er nu afsluttet, staten trådte ikke til med bevillinger fra 1974, og de 9 af de 10 forskere er ikke mere ansat ved Esbjerg Universitetscenter. De præsenterede smagsprøver er af en så samfundsrelevant karakter, at man må beklage, at det ikke har været muligt at skaffe bevillinger til en fortsættelse. Politikerne burde være de første til at indse det.

Helle Ashgaard

Historiske noter

Historiske noter *indeholder bidrag fra stud. mag. Steen Ove Christensen (S. C.), stud. mag. Søren Ehlers (S.E.), museumsinspektør Steffen Heiberg (S.H.), fhv. museumsdirektør Knud Klem (K.K.), stud. mag. Jørgen D. Rasmussen (J.D.R.) og redaktøren (usigneret).*

Geheimarkivet under C. F. Wegeners ledelse (1848–82) har i overleveringen stået som indbegrebet af konservatisme, manglende initiativ og forældede og umulige principper for ordning og registrering af arkivalier. Til denne opfattelse har senere rigsarkivarer som A. D. Jørgensen og V.A. Secher bidraget og A. Thiset har rundet billedet af i sin yderst morsomme »For fyrrer Aar siden« (Fra Arkiv og Museum, ser. II, 1916–17 s. 3–22 og 49–62). I *Arkiv VI* s. 108–32 har H. Kargaard Thomsen taget bl.a. den wegernerke periode op til vurdering i *Omkring Geheimarkivets syn på arkivbenyttelse, arkivordning og registrering i det 19. århundrede (1820–82)*. Det er en noget mere nuanceret bedømmelse af Wegener, Kargaard Thomsen når frem til, og han har utvivlsomt ret i, at billedet af denne i for høj grad har været præget af hans seneste år, hvor han nærmede sig de firs. Wegener kom nærmere indførelsen af proveniensprincippet (i det mindste i teorien), end hans efterfølgere har villet anerkende, og Kargaard Thomsen fremlægger adskillige eksempler på hjælpsomhed og liberalitet fra Wegeners side. Men imødekommenhed, der vistes forskellige forskere med hensyn til udlån og adgang til arkivalierne skal ses på baggrund af et forældet system, som Wegener ikke havde vilje eller ønske om at forandre. Arkivet var stadig »geheimt«, og det må stadig stå fast, at de egentlige fornyelser, ikke mindst i forholdet til benytterne, først og fremmest blev gennemført udefra.

Kassationer i materialet til arbejderbevægelsens historie er emnet for en artikel i *Arkiv* 6. bd. s. 86–107 (1976), hvor Jens Engberg og Torben Wanscher retter en alvorlig anklage mod det sjællandske landsarkivs kassationspraksis, idet de mener at kunne sandsynliggøre – og i et enkelt tilfælde dokumentere – at værdifuldt materiale til belysning af dansk arbejderbevægelses ældste historie er gået tabt ved en hårdhændet kassation i journalsagerne i Københavns politis arkiv. I samme nummer af tidsskriftet forsvare fhv. landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen de af ham foreståede og så sent som i 1974–75 foretagne kassationer. Forsvaret efterlader dog ikke for læseren noget indtryk af principper eller systematik i forbindelse med kassationerne. Nogen seriøse overvejelser med hensyn til, hvilke interesser forskningen idag kunne have i forbindelse med f.eks. politiets arkivalier sporer man heller ikke. Det er et væsentligt led i Harald Jørgensens argumentation, at

man i det, der er bevaret af politiets arkiv, kan følge, hvad den pågældende myndighed foretog sig – eller ikke foretog sig – i pågældende sag. Det er naturligvis forståeligt, at den arkivar, der forestår kassation i et givet materiale, har opmærksomheden henledt på, at den vedkommende myndigheds eller institutions beslutninger eller mangel på samme kan aflæses. Men det synes helt udenfor Harald Jørgensens horisont, således som det fremgår af hans svar til Jens Engberg og Torben Wanscher, at historikerne kan have spørgsmål at stille til materialet, f. eks. i politiets arkiv, der mindre går på politiets afgørelser end på de oplysninger af vidt forskellig art om *samfundsmæssige foretagelser*, der nedfældes i rapporter, forhørmateriale o. lign. Omstændigheder omkring en sag – ofte omstændigheder, der ikke direkte vedrører det evt. lovovertrædelsesmæssige – kan bidrage til dansk arbejderbevægelses tidligste historie, hvor der savnes viden om mangt og meget på »græsrodsniveau«. Det må betragtes som overordentlig beklageligt, at der er foretaget de i artiklen nævnte kassationer samt de mange tilsvarende i materiale efter 1870 på det sjællandske landsarkiv. Og det forekommer næsten utroligt, at disse kassationer i Københavns politis arkiv er sket så sent som for ganske få år siden, hvor enhver med blot mindste fornemmelse af hvad der foregår indenfor dansk historieforskning vil have erfaret, at netop materiale om vilkårene for samfundets underste lag – dem, der hyppigt kom i kontakt med politiet – har været genstand for en stadig stigende interesse fra yngre historikere og specialeskrivende studenter.

Rigsarkivets specialregistratur over matriklerne 1664 og 1688 ved J. O. Bro-Jørgensen foreligger nu i 2. udgave. Den er i sit grundlag et uændret reprografisk optryk af 1. udgaven fra 1968. Man har altså ikke benyttet lejligheden til at medtage matrikuleringsarkivalier fra årene 1660–63 (f. eks. de såkaldte kommissionsmatrikler), således at der ville have foreligget en samlet fortegnelse over matrikelarkivalier 1660–88. En nyhed nummer 2. udg. dog. Som led i Rigsarkivets sikringsfotograferinger på mikrofilm er der foretaget en fuldstændig mikrofilmning af alle hoveddelene i de 2 matrikelarbejder. Det nummereringssystem, affotograferingen har affødt, er indbygget i den nye registratur. Kopier af filmene kan forøvrigt købes af publikum eller udlånes til biblioteker, der råder over de fornødne læseapparater.

J. D. R.

De arkivalier, som er bevaret fra de danske landkommuner, der bestod fra den danske landkommunale anordnings ikrafttræden 1842 til den store kommune-

sammenlægning i 1970, er nu i stigende omfang ved at finde vej til landsarkiverne. For at skabe overblik over, hvilke landkommuner der har eksisteret og hvilke forandringer, der er sket gennem adskillelser og sammenlægninger m.m., har Landsarkivet for Nørrejylland ved arkivar Harry Christensen gennemført en landsdækkende undersøgelse af det landkommunale system. Det færdige resultat foreligger nu trykt i *Danske landkommuner 1842–1970. Fortegnelse over kommuner under dansk landkommunal lovgivning. Med omlægninger og nyere grænseændringer*. Det skal dog allerede her fremhæves, at fortegnelsen er mere omfattende, end titlen umiddelbart giver indtryk af. Der er nemlig ikke blot medtaget »rene« landkommuner men også de mellemformer mellem de 2 hovedkategorier af kommuner (i.e. land- og købstadskommuner), der henhørte under den landkommunale lovgivning. Af sådanne mellemformer kan nævnes købstædernes landdistrikter, handelspladser (indtil en evt. købstadsstatus) samt de såkaldte »Marstalskommuner« (dvs. de sognekommuner, der dannedes ved sammenlægning i 1960'erne, og hvori der indgik en tidligere købstadskommune). Fortegnelsen er ordnet efter amtsråds-kredse. Indenfor hver kreds er landkommunerne opstillet alfabetisk. Om den enkelte kommune oplyses navn, den periode, den har bestået samt nogle centrale forhold vedrørende kommunens status. Således henvises der for hver kommune til love, bekendtgørelser eller andre administrative bestemmelser, der medførte en ændring i kommunens grænser, hvad enten den var af større eller mindre karakter. Sidst men ikke mindst nævnes det, i hvilken primærkommune landkommunerne indgik ved kommunesammenlægningen i 1970. Foruden dette rummer fortegnelsen indledning en historisk oversigt over de landkommunale love samt en redegørelse for systemets etablering.

Det turde være klart, at fortegnelsen vil være et grundlæggende værktøj for enhver, der giver sig i kast med en bearbejdning af de landkommunale arkivalier.

J. D. R.

Siden 1970 har *Landsarkivet for Fyn* arbejdet med at udsende registratuer over kommunale arkiver, der beror hos arkivet i Odense. I Fortid og Nutid bd. XXV (s. 629–32) har Hell : Linde introduceret dette arbejde, og nu foreligger – som efter planen – endnu to registratuer: *Hjulby kommunale arkiv 1803–1970 (Odense 1974)* og *Vindinge kommunale arkiv 1803–1970 (Odense 1975)*. Dermed foreligger trykte registratuer for de tre landkommuner, der ved kommunesammenlægningen i 1970 indgik i Nyborg kommune, idet Avnæslev-Bovense kommunale arkiv udkom i 1973. Begyndelsesåret 1803 for Hjulby kommunale arkiv er dog nærmest en fiktion, – de ældst bevarede arkivalier herfra hidrører fra året 1834. Den kronologiske afgrænsning for registraturerne skyldes den anvendte definition på den landkommunale administration, der anses for at udgå fra oprettelsen af fattigkommissionerne i 1803. Forholdene omkring Hjulby kommune er dog uklare, men derom orienterer en fornuftig admini-

strationshistorisk indledning, og dér bør man i alle tilfælde tage sit udgangspunkt.

S. C.

Økonomi og Politik nåede i foråret 1977 til ende med sin 50. årgang, og jubilæet markeredes med et hæfte, der dels rummede mere generelt og principielt udformede bidrag om økonomi og politik, dels så tilbage over de forløbne 50 årganges indhold. I *Løst og fast om »Økonomi og Politik«* causerer Erling Olsen over personer i forbindelse med tidsskriftet fra dets start til 1970'erne, og der leveres bl. a. et ikke uvigtigt portræt af prof., dr. phil. Sven Henningsen. Mere alvor er der i *Ole Karup Pedersen: Hvad er politik?*, der som undertitlen oplyser det, gennemgår det politisk-historiske indhold i tidsskriftet i det forløbne halve århundrede. Ole Karup Pedersen tager sit udgangspunkt i P. Munchs erindringer, hvor denne i omtalen af tilblivelsen af Institut for historie og samfundskonomi giver udtryk for en tro på, at man gennem studiet af den nyeste tids historie kunne nå til en indsigt i og forståelse af »den nærmest kommende tids udvikling og for ved fremstilling af denne at øve en vis indflydelse på begivenhedernes gang«. Herudfra gennemgår Ole Karup Pedersen de forskellige redaktioners linie, tendensen i tidsskriftets indhold, bl. a. den stigende specialisering, og han konkluderer, at med hensyn til at have påvirket begivenhedernes gang, så står politologer/historikere klart tilbage for økonomerne.

Af de øvrige bidrag kan der være grund til at gøre opmærksom på *P. Nannestad: Forskningstendenser i politisk videnskab i Danmark 1960–1975*, der kortfattet, men præcist peger på de teoridannelser (væsentligst af amerikansk oprindelse), der har præget den politiske videnskab i det forløbne tidsrum, der stort set er ensbetydende med den tid, hvor politisk videnskab har eksisteret som særskilt disciplin ved universiteterne i København og Århus.

1066 – et fra historien ikke ubekendt årstal – er også titlen på et tidsskrift for historisk forskning, som nu gennem en lille årrække er blevet udgivet af studerende (nogle er efterhånden blevet kandidater) ved Københavns universitet. Tidsskriftet er upræsentigst i sin form, udkommer p.t. seks gange årligt, og abonnement på den kommende 7. årgang kan tegnes for det beskedne beløb af kr. 27 (adresse: 1066, Historisk institut, Bispetorvet 3, 1167 Kbh. K, giro 4 18 85 51). 1066 er en »blandet landhandel«, og det præger også den nu afsluttede 6. årgang. Her har man bl. a. bragt anmeldelser, således i nr. 4 af Alex Wittendorf, der omtaler Benito Scocozzas bog om Feudalismen. Der har været bragt referater af specialer eller redegørelser for de problemer, specialeskrivende møder, og her kan man nævne fra nr. 6 Kenno Pedersens gengivelse af hovedpunkterne i sit speciale »Industrialiseringen i Helsingør 1847–83« og fra nr. 4 Merete Christensens og Britta Syskinds »Demografi minus EDB«. Fast stof i 1066 er en ajourført fortegnelse over specialer afleverede ved faget historie på Københavns universitet, og en nyttig og meget studeret statistik over eksamensre-

sultaterne ved samme fag. I sjette årgang har der været bragt en række afløsningsopgaver fra Inga Flotos gennemgang af nyere og nyeste danske historikere og deres historiesyn, og 1066 har ligeledes været forum for drøftelser af fagets didaktik, almene problemer omkring historikeruddannelsen (herunder også pædagogikum) og omtale af centrale projekter og institutioner i historieverdenen – i nr. 3 således af Knud Prange om Lokalhistorisk afdelings status og planer.

Der kan være god grund til at gøre opmærksom på 1066. Det har vist sin eksistens-berettigelse i den efterhånden betydelige sværm af historiske »undergrunds«-tidsskrifter. Der er megen nyttig information at hente i 1066, ikke mindst for den, der gerne vil have føling med, hvad de helt unge historikere arbejder med og anser for væsentlige problemer omkring deres fag.

Årbog for dansk skolehistorie udkom i 1976 for tiende gang, og jubilæet markeres i redaktøren (for alle ti årgange minus den ottende, da han skrev på sin disputats!), Vagn Skovgaard-Petersens indledende artikel: »Ti år«. Her gøres der status over den skolehistoriske forskning i dette tidsrum, naturligt koncentreret om Selskabet for Dansk Skolehistorie (stiftet 27. november 1966). Der er unægtelig sket noget på det skolehistoriske område, hvor indsatsen tidligere havde været spredt og mildest talt svingende i kvalitet. Der er samlet kildemateriale ind, udarbejdet registraturer over skolehistorisk stof i arkiverne, og der er først og fremmest blevet skrevet skolehistorie i et hidtil uset omfang og nu på højt videnskabeligt niveau – ikke uden synlig tilfredshed noteres fire disputater om skolehistoriske emner! Centralt i denne virksomhed står Institut for dansk skolehistorie på Danmarks Lærerhøjskole, et lykkeligt initiativ, der blev lanceret i tide, hvor bevillingerne flød rigeligere end nu.

Historievidenskab 10–11, der udsendtes april 1977, har som tema »Overgangen fra feudalisme til kapitalisme«, men adskiller sig i øvrigt ikke fra tidligere hæfter ved at bevæge sig på et højt abstraktionsniveau og være ikklædt en sprogdragt, der gør det yderst vanskeligt for almindelige mennesker (inklusive traditionelt opdragne og uddannede historikere) at få noget ud af indholdet. Det viser sig også lidt for ofte, når man har gjort sig den fornødne umage, at udbyttet ikke har været nøgen værd. Der er en produktions- og skriveiver på historikernes venstrefløj, og det er opmuntrende og glædeligt, men meget kunne have godt af at lagre sig lidt hos de respektive forfattere, blive gennemset og kritiseret af fagfæller eller tager under behandling af en passende hårdhændet tidsskriftsredaktør. Meget kunne udtrykkes kortere, mere præcist og på dansk! I dette nummer er der grund til at gøre mere bredt opmærksom på *Henrik Jensens* anmeldelse af Benito Scocozzas bog »Feudalismen i Danmark« (anmeldt i *Fortid og Nutid XXVI* s. 605–09), der stiller sig endda meget kritisk til denne, allerede nu meget udbredte og læste, fremstilling. Og desuden bringer *Historievidenskab* ved *Kristof K. Kristensen* og *Jens Rahbek Rasmussen*

en velskrevet introduktion til et af de mest spændende forfatterskaber i de seneste år indenfor venstrefløjens europæisk historie, englænderen *Perry Anderson*, der i »Passages from Antiquity to Feudalism« og »Lineages of the Absolutist State« (begge 1974) har skabt en syntese over den europæiske udvikling fra antiken og frem til moderne tid. Perry Andersons bog har vakt modsigelse og Kritik – også indenfor marxistiske historikers lejr – men der er næppe tvivl om, at de ihvertfald vil kunne inspirere og provokere til nye studier og nye forsøg på at tegne de lange linier i historien. I det hele taget kan der, som der gøres opmærksom på i denne artikel, være grund til at henlede danske marxistiske historikeres (og ikke-marxister for den sags skyld også!) opmærksomhed på, hvad der foregår på venstrefløjens i den angelsaksiske verden.

Nationalmuseets publikationer til udstillingerne i Brede er nyttige bøger, og det gælder også *Det daglige brød* (1976). Den rider på en bølge i tiden, men den er kommet så betids, at den bør kunne gøre god gavn hos publikum i en stadig mere alvorlig samfundsdebat. Omslagsmotivet er en nænsomt beskåret gengivelse af en skitse af Pieter Breughel d.æ.: »Fasten strid med fastelavn«, – to magre ansigter, der bider i og efter en fed og tilfreds fyr, – en raffineret optakt til en bog, der drejer sig om fordelingsproblemer i tilværelsen. *Det daglige brød* kunne kaldes en temabog, den angriber sit emne fra mange sider, og man kan sikkert få udbytte af den på mange måder. Jeg begyndte min læsning midt i bogen, med de mere traditionelt historiske kapitler: Om brød og klassekamp i antikens Rom, om middelalderens kostvaner og om handel og udmøntning, – og derefter læste jeg først fremad i bogen, til arkæologernes vidnesbyrd om agerbrugets og husdyrbrugets indførelse og vilkår, og så bagud, til biologens og etnologens syn på balancen mellem civilisation og natur i dag og ressourcefordelingen mellem u-lande og i-lande. Når man tænker på, hvad vi har lært om Dalgas og kampen mod den jyske hede, bliver man overrasket ved at lære at klitter og hede er kulturlandskaber, men undervejs fornemmer man, hvordan arkæologen og pollenanalytikerens rækker økologen og biologen hånden. Historikeren (og politikeren?) savner i grunden fornemmelse for naturens kredsløb. Historikere beskæftiger sig jo som regel med menneskelige handlinger i et relativt kort perspektiv, og han opfatter ofte naturen som statisk. Flere har forsøgt at skrive 'Folkets historie', men kilderne er altid utilstrækkelige. Denne bog er i sin tværvidenskabelighed noget helt andet, men alligevel er den et godt bidrag til menigmands historie, fordi den fortæller om menneskets eksistensvilkår.

En detalje skal dog rettes. Den side 62 omtalte og side 63 gengivne kalkmalede nadverscene er ikke fra Mørke kirke på Djursland, men fra Mørkøv kirke i Nordvestsjælland.

S. C.

The Danish Peasant Village er titlen på en artikel af Joan Rockwell i *The Journal of Peasant Studies* vol. 1 pp. 409–61 (1974). Som det fremgår af sidetallet er der tale om en

omfattende skildring af det traditionelle landsbysamfund i Danmark, som forfatteren fortrinsvis bygger på Evald Tang Kristensens materiale, dels de trykte arbejder, dels de endnu upublicerede samlinger i Dansk folkemindesamling. Artiklen er bygget op i to hovedafsnit – landsbysamfundet og så »dem udenfor«, både de ovenover og de udstødte og foragtede som natmandsfolk, rakkere, betlere. For en dansk læser med nogenlunde fornemmelse af litteraturen og de vigtigste typer kildemateriale virker Joan Rockwells skildring lovlig flot i betragtning af det trods alt særegne grundlag i Evald Tang Kristensens samlinger. Og forfatterens øvrige læsning forekommer, efter henvisningerne at dømmes, at være temmelig spredt og tilfældig. Men artiklen har givetvis i international sammenhæng en betydning ved dels dog at skildre danske forhold, dels mere specielt at pege på det eneste materiale, Evald Tang Kristensen bragte til veje. I samme tidsskrift *vol. 2 pp. 491–92 (1975)* giver Joan Rockwell i øvrigt en definition af begrebet »almue«, der ikke går videre dybt, men atter kan tjene som en forhåndsorientering for ikke-danske forskere, der måtte støde på begrebet.

Arbejdsdelingen i bondesamfundet mellem mand og kvinde behandles i en række artikler i *Ethnologia Scandinavica 1975*, der indledes med en generel introduktion til emnet af en af de ledende forskere på området – Günther Wiegelmann. For Danmarks vedkommende belyser Ole Højrup i *Die Arbeitsteilung zwischen Männern und Frauen in der bäuerlichen Kultur Dänemarks s. 23–36* spørgsmålet om mands- og kvindearbejde. Det konstateres, med inddragelse af materiale fra Landbohistorisk selskabs tingbogsudgivelser og NEU-oplysninger, at kønsdelingen i bondebrugets og -husholdningens arbejde synes at have været meget konstant fra 1600-tallet til det traditionelle bondesamfunds opløsning i løbet af 1800-tallet. Ole Højrup opponerer overbevisende mod Wiegelmans tidligere i hæftet fremsatte teori om, at den velkendte skik med at kvinderne står til bords i bondehjemmet, skulle afspejle en »tabt status«. I øvrigt konstaterer Ole Højrup det forhold, at når en af kvindernes hidtidige funktioner bliver af mere vital betydning for bondebrugets økonomi, så går den over til manden (mejeriet, husdyrene sidst i 1800-tallet). Man kan i denne forbindelse i øvrigt erindre om Christen Andersens dagbog fra 1786–97, hvor han normalt forestår den omfattende handelsvirksomhed, men hvor hustruen er med på turene (først og fremmest til Viborg), når hendes produkter skal afhændes.

Bondeøkonomiens afhængighed af de omgivne naturforhold er emnet for Bjarne Stoklund: *Ecological Succession. Reflections on the Relations Between Man and Environment in Pre-Industrial Denmark*, der er offentliggjort i *Ethnologia Scandinavica 1976 s. 84–99*. Med udgangspunkt i amerikaneren Julian Stewards metodologi – og med påvisning af, at emnet allerede omkring århundredskiftet optog Johs. Steenstrup – belyser Stoklund bondeøkonomiens dybtgående afhængighed af de naturressourcer, der var til rådighed. *Skovbonde* og *slettebonde* kontrasteres ved eksempler fra Bårse-Hammer herre-

der på det sydlige Sjælland, og det vises, hvorledes den oprindelige (ihvertfald i begyndelsen af det 18. århundrede) skovbondeøkonomi hen mod år 1800 synes afløst af slettebondeøkonomien. Det hænger naturligtvis sammen med den tilbagegang for skovarealet, der er velkendt og som illustreres for det pågældende område. I den model for de to typer, der opstilles indledningsvis, anføres en række karakteristika såvel fra »basis« som »overbygning«. Stoklund beskæftiger sig hovedsagelig med den materielle situation, og det tør vel være tvivlsomt, om modellen indenfor det danske område med den – selv i 1700-tallet – relativt tætte bebyggelse og små afstande – kan bære alt for vidttrukne konklusioner med hensyn til social organisation, mobilitet, kontakthypighed og henholdsvis konservatisme og »entreprenørånd« på det erhvervsmæssige område. Det vil imidlertid være frugtbart at få nye synspunkter og metodiske indgange afprøvet på det efterhånden klassiske studieområde for dansk socialhistorie – 1700-tals bonden. Netop det forhold, at der foreligger en ret omfattende, stedvis dybtgående forskning, skulle åbne mulighed for at introducere metodisk nysyn.

En bibliografi om folkehøjskolen er udgivet af Højskolerens Sekretariat i Vartov. Den omfatter dog kun perioden 1944–1973, men medtager både artikler og bøger. Prisen er 5 kr., og den kan bestilles i sekretariatet, Farvergade 27, opgang 6, 1463 Kbh. K.

S. E.

Højskolesangbogens historie af Karl Bak har undertitlen Et bidrag til den grundtvigske folkehøjskoles historie, men er imidlertid en række artikler om sangbøger til højskolebrug fra Grundtvigs første samlinger til højskolesangbogens 6. udgave i 1974. Bak skriver om redigeringen af sangbøger og berører hverken tekster eller melodier i samlingerne. Desværre savnes et register. Det anbefales at læse efterskriften først.

S. E.

Kulturhistorie-projektet ved Nordisk Institut, Odense Universitet har barslet med to bind i skriftserien om »Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880–1920«. Forfatterne er dels initiativtagerne Jørgen Gleeerup og Povl Schmidt, dels Jørn Falk og Klaus Guldager. Hele bind II rummer Gleeerups »Den borgerlige katastrofe og romanen i det 19. årh.«, mens bind III, der er mere fordøjeligt for historisk interesserede, er en række artikler under fællestitlen »Bønder, klassekamp og den skønlitterære institution«. Falk lægger ud med en kritik af introduktionen (skriftseriens bind I) og med sin fremstilling af den borgerlige revolutions historie fra landboreformerne til systemskiftet. Guldager skitserer den økonomisk-strukturelle udvikling ca. 1720–1875 som andelsbevægelsens forudsætning, og Schmidt slutter med »Nogle overvejelser omkring den skønlitterære institutions normdannelse og litteraturskrivningens problemer«, hvor han bl. a. svarer på den kritik, der har været rettet mod introduktionen. Disse skribenter er alle ikke-historikere

re, og det er væsentlige problemstillinger, de tumler med. I projektet prioriterer man i øvrigt det tværfaglige højt, og faghistorikere er meget velkomne i de nuværende og kommende arbejdsgrupper. Skriftserien kan bestilles ved henvendelse til Kulturhistorie-projektet, Nordisk Institut, Niels Bohrs Allé, 5000 Odense.

S. E.

Folkebørnehaven og socialpædagogik. Træk af asylets og børnehavens historie er et jubilæumsskrift fra seminarierektor Jens Sigsgaards hånd. Det er et velillustreret arbejde, der både fortæller om inspirationen fra den pædagogiske teori og om den danske udvikling. Bl. a. på grund af de mange kildegengivelser vil Sigsgaards bog være egnet til undervisningsbrug, desværre mangler både indholdsfortegnelse og register. Bestilling kan ske ved at indsætte 55 kr. på postgiro 7 02 16 66, Dansk Frøbelforening, 2840 Holte.

S. E.

Historiske meddelelser om København 1976 spænder fra sen middelalder til begyndelsen af det 20. århundrede, og bringer foruden de egentlige artikler om københavns historie nekrologer, årsberetninger og en enkelt anmeldelse. Det sidste er umiddelbart påfaldende, for der er da kommet en del litteratur frem om tidligere tiders København. Det kan naturligvis ganske enkelt skyldes, at redaktøren, stadsarkivar Sgurd Jensen, er i samme situation som andre tidsskrifts- og årbogsredaktører, at et er at få folk til at love en anmeldelse, et andet er at få dem til at aflevere den! Men man kan godt i øvrigt andre sig over, at det ligesom ikke rigtig er lykkedes at kanalisere den stærkt stigende interesse for politisk lokalhistorie, for demografiske studier, for socialhistorie i bredeste forstand ind på københavnske emner. Der skrives p.t. mere om landsognene i landbrugets moderniseringsperiode 1880–1900 eller om jyske købstæders arbejderbevægelse, end der arbejdes med f.eks. politisk kredshistorie i København og industrihistorie i hovedstaden, hvor dog industrialiseringen først slog igennem. *Torben Ejlersen: Kronprinsessegade, et københavnsk gadeanlæg og dets beboere s. 48–98* er nok årgangens mest spændende bidrag, der omtales i den følgende note. Af andre bidrag i årbogen noteres *Jacob B. Jensen: Erik af Pommerns privilegier i ny belysning s. 7–25*, der stiller spørgsmålstegn ved, om denne konges politik overfor byen var det vendepunkt, som man har antaget. *Thelma Jexlev: Vor Frue kirkes relikvier s. 26–47* meddeler indholdet af to relikviefortegnelser i Københavns universitets arkiv – næppe den eneste artikel, der vil fremkomme efter den gennemgribende nyordning af dette store arkiv (jfr. allerede Fortid og Nutid XXVII s. 74 ff.). *Elin Rask: Det kgl. teater i en brydningstid s. 99–121* behandler en episode i 1870'ernes kulturkamp, demonstrationerne omkring W. Blochs stykke »Lygtemænd« i 1875. *Sigurd Jensen* fortsætter sin behandling af Københavns politiske personalhistorie i *L. C. Borup – Borgmesteren, der blev kommunalpolitiker s. 122–163*, mens *Henry Stjernquist: Erindringer I s. 164–187* beretter om opvækst i et københavnsk

(indre by) arbejdermiljø over skolegang til studenterlivet i begyndelsen af 1920'erne, hvor der som i alle polit.-erindringer tegnes et billede af den navnkundige L. V. Birck. Professorer er nu blevet kedeligere siden da!

Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitets Historiske Institut har udsendt et særtryk af en artikel fra Historiske Meddelelser om København 1976 som særskilt publikation, *Torben Ejlersen: Kronprinsessegade, et københavnsk gadeanlæg og dets beboere (Småtryk nr. 9, 1976)* – med resumé på engelsk.

Anlægget af Kronprinsessegade er affødt af branden i København i 1795. Kongen skænkede nemlig en del af Kongens Have til byen København, således at indtægten fra salget af de nye grunde skulle gå til erstatninger for påtænkte gadereguleringer og -udvidelser i den brandhærgede bydel. Det væsentligste resultat af donationen blev dog den noble gade, vi i dag kender langs Kongens Have. Torben Ejlersen gør nøje rede for hele bygge- og anlægssagen, og med udgangspunkt i skatte- og skifteforhold præsenteres beboerne for læseren. Beboerne op mod Gøthersgade viser sig at være noget finere end klientellet ned til og i Sølvgade, hvor Ejlersen specielt fordyber sig i forholdene omkring en lejekaserne fra 1802 (Sølvgade nr. 7, nedrevet 1959). Fremstillingen er meget deskriptiv, – et punktstudie til Københavns topografi, stort set isoleret i tid og sted, – men bogen giver dog læseren anledning til at gøre sig sine egne tanker om byfornyelse.

S. C.

Med *Poul Eller: Salvingerne på Frederiksborg* har Frederiksborg Museets bestyrelse villet takke museets afgåede direktør, Jørgen Paulsen, for hans mangeårige frugtbare virke for museet. Emnet – de enevældige kongers salvinger – er naturligt nok hentet fra Frederiksborg slots historie, og forfatteren er museets nye direktør dr. phil. Poul Eller.

De enevældige kongers salvinger er et i vor historiske litteratur meget lidt behandlet emne, hvorfor dr. Ellers bog dækker en lakune i denne. Fremstillingens grundlag er de trykte salvingsakter, idet forfatteren for mere detaljeret at kunne beskrive omstændighederne omkring de enkelte salvinger tillige har inddraget, hvad der beror af materiale i Partikulærkammerets og Overhofmarskallatets arkiver (Rigsarkivet), og for den sidste salvings vedkommende endvidere tilstedeværende personer bl. a. Oehlenschläger og Eckersbergs dagbøger og erindringer. Endelig gøres salvingsakternes vignetter og anden kunstnerisk virksomhed i forbindelse med salvingerne – dette gælder navnlig den sidste salving i 1840 – til genstand for særlig omtale. Den deskriptive fremstilling med fremhævelse af mange kuriøse detaljer er resulteret i en livfuld kulturhistorisk skildring, mens salvingernes politiske og ideologiske funktioner er omend ikke uomtalte, så dog skudt noget i baggrunden. Når fremgangsmåden er valgt deskriptiv fremfor reflekterende og analyserende, må det ses i sammenhæng med bogens

karakter af lejlighedsskrift og oprindelse i et populært foredrag holdt på Frederiksborg i februar 1975. Dog overvejer forfatteren indledningsvis forskellen på enevældens salvinger og ældre tiders kroninger. Anmelderen vil i denne forbindelse fremhæve, at når Frederik III og Schumacher lagde vægt på alene at gøresalvingerne til en devotionsakt, kan dette skyldes et ønske om at dølge, at enevoldsmagten formelt set var overdraget kongen af stænderne. Emnet var delikat for den unge enevælde. På den ene side ønskede man at imødegå påstande om statskup ved at fremhæve, at enevoldsmagten var overdraget kongen af kompetente statsretlige organer, mens man på den anden side ønskede understreget, at kongens magt alene var ham givet af Gud, og at han i 1660 kun var kommet til sin ret; et tema Sjællands biskop Hans Vandal anslag ved Christian Vs salving i 1671.

I kraft af sin baggrund som historiker og sin ikonografiske indsigt har dr. Eller udviklet betydelig evne for kulturhistorisk fremstilling, hvad både det foreliggende lejlighedsskrift og den mere indtrængende analyse af Helsingørborgernes forhold til billedkunsten i Frederiksborg Amts Aarbøger 1974 vidner om. Man må håbe, at dr. Ellers nye embede vil levne ham tid til fortsat at dyrke dette felt.

S. H.

Holger Drachmann skrev omkring 1880 om fiskerne i Rungsted: »På hvor nært hold kom man ikke disse »simple« folk, som inden for deres monotone levevis og strængt afgrænsede horisont iagttag skarpere, følte og dømte bredere, oplevede mere – og lagde derved mere takt, dannelse og mådeholdt skælmeri for dagen end mangan både med og uden latinskoleforudsætninger forsynet københavnsk kontor- og embedsmand.

Naturligvis, de kunne slå i bordet, bande stygt og sige mangan drøjhed, som dagligstuen ikke vedkendtes – de kunne også gøre deres beregninger – de var slet ikke naive på den måde; men den, de holdt af, ham holdt de af, fordi de havde fundet noget beslægtet, noget »ligetil« ved ham . . .«. Denne perle kan man læse i 1976-årsskriftet fra Museumsforeningen for Hørsholm og Omegn: *Rungsted Fiskerleje i de sidste årtier før det fik havn*, redigeret og forsynet med indledning om fiskerlejets historie og afsluttende oversigt over byggeriet af havnen ved *Torben Topsøe-Jensen*. I øvrigt rummer den lille, nette bog seks mindre erindringsbilleder af folk, der har kendt Rungsted i begyndelsen af dette århundrede. Jeg synes dog ikke vi kommer fiskerne nærmere end i Drachmanns fine betragtninger. Derimod aner vi Rungsteds fremtid som københavnsk velhaverforstad og feriested. Familien på Rungstedlund indtager en ikke uvæsentlig plads i flere af erindringerne. Drachmann frygtede, at fiskerbefolkningen ville gå til grunde i det begyndende »landliggeri«. Han var klarsynet. Da havnen lå der i 1923 var fiskeriet døende, – og havnen blev lystbådehavn.

S. C.

Indførelsen af arvefæste på kronens bøndergods i Frederiksborg og Kronborg amter er blevet undersøgt af Peter V. Christensen i *Fra Frederiksborg amt 1975*. Reformen gennemførtes i statslig regi under den såkaldte lille landbokommissions auspicer. Afhandlingen falder derfor naturligt i 2 afdelinger, hvor den første omhandler statens motiver til gennemførelse af reformen (herunder en evaluering af de tidl. fremsatte teser herom), og hvor den anden – og ikke mindst spændende – omhandler bøndernes holdning til reformens gennemførelse. Centralt for belysningen af den første problemstilling har stået en analyse af kommissionens arkiv. Forf. argumenterer overbevisende for, at det fiskale motiv, som Jens Holmgård har plæderet for, bør nedvurderes (hvis staten ønskede øgede indkomster, kunne den jo blot have øget landgilden og hovedriet). Derimod synes Hans Jensens tese – at staten med reformerne søgte at forbedre bøndernes kår – bekræftet, dog med den ikke uvæsentlige begrænsning, at velviljen kun strakte sig til de punkter, der kunne gennemføres uden store udgifter og uden at skade statens interesser.

Den anden del af afhandlingen berører et spændende men hidtil lidet belyst spørgsmål, nemlig bøndernes holdning til landboreformerne. Iflg. den procedure, som den lille landbokommission havde fastlagt, skulle bønderne selv ansøge om at få deres skøder udstedt. Generelt set synes de at have vist interesse for reformen. I et udsnit af området havde således 230 af 249 mulige fæstebønder søgt om arvefæste kun 1½ år efter reformens gennemførelse! Opfyldelsen af de krav til indhegning, brandforsikring af bygninger m.m., som kommissionen havde sat som betingelse for at udfærdige arvefæstebrevene, havde imidlertid en bremsende virkning på selve udstedelsen. Ikke desto mindre blev der i perioden 1788–1802 udstedt ikke færre end 1045 arvefæstebreve, hvorved hovedparten af bønderne blev arvefæstere. Deres positive indstilling i spørgsmålet om overgang til arvefæste ligger på linje med de seneste forskningsresultater vedr. deres holdning til udskiftningen (se f. eks. Birte Stig Jørgensens afhandling om udskiftningen i Frb. og Kronborg amter i *Fra Frederiksborg amt 1966*). Peter V. Christensens undersøgelse er hermed med til at give det traditionelle billede af bonden som værende reformfjendsk endnu et skud for boven. Det vil være en oplagt opgave for historikerne at følge disse undersøgelser op i andre områder af landet, ikke blot med henblik på bøndernes holdning til udskiftning og arvefæste, men også andre af de gennemførte landboreformer.

J. D. R.

» . . . det fin' wed wor Præst, og det fin' wed wor Apoteker, og det fin' wed wor Embedsmænd, og det fin' wed de Fin' i det Hiele – det er det klassisk«, skriver digterpræsten og grundtvigianeren Jakob Knudsen i det satiriske forord til sin jyske oversættelse af Den første Catilinariske Tale. Jakob Knudsens ord har brodden vendt mod den herskende klasse, og – det ved også en student af idag – til det klassisk hører kendskab til denne tale af Cicero. Hvad det klassiske ellers

kunne være, kan man få et mindre tendentiøst indtryk af på en vandredstilling, arrangeret af Kunstindustrimuseet og Bornholms Museum, om keramikeren Lauritz Hjorth og hans fabrik i Rønne. Efter i sommeren 1977 at have været i Rønne og København kommer den i efteråret til Århus og slutter af i Helsingborg og Ystad til vinter. Her oplever man nemlig, at L. Hjorths slagvare i den sidste trediedel af forrige århundrede var forskellige typer af »græske vaser«, dvs. mere eller mindre tro kopier af antik græsk keramik. Andre klassiske motiver var dog også populære, som fx. de fire årstider udført af Fr. Hammeleff i 1879 efter Thorvaldsens »livets aldre og årets tider«. Materialet var terracotta, og varerne forsendtes til store dele af Europa. Til udstillingen har man udgivet en dygtig introduktion, *Peter Hjorth, Marianne Eriberg og Henrik Vensild: L. Hjorth, En keramisk virksomhed i Rønne (1977, 65 s., 16 kr.)*. L. Hjorths største aftagere var store udenlandske firmaer, og vi får desværre ingen absolutte tal for produktionens størrelse af de antikke varer, men det kan alligevel ikke have været helt få hjem i Danmark, der har haft græske vaser i stuerne; – i hvert fald viser fabrikationen i Rønne jo noget om tidens smag. Den bornholmskfødte maler Kr. Zahrtmann kunne blive så grebet af mulighederne i den klassiske kultur, at han fra sine ophold i Italien sendte L. Hjorth fotografier og tegninger af græske vaser og opfordrede Hjorth til frit at bruge dem i sin produktion. I et brev med hele tretten tegninger skrev Zahrtmann i 1884 til L. Hjorth: »... Men prøv som jeg har gjort idag, da de [tegningerne] var færdige at lægge dem alle op for Dem samlede på Bordet. – Paa mig gjorde det Indtryk, som gik der et Helligt Glimt af Fortids Dannelse gennem Værelset ...«.

Omkring århundredskiftet begyndte et stilskift i firmaets produktion, og ungdomstilen holdt sit indtog, – ligesom fabrikken som den første virksomhed i Danmark begyndte at fremstille stentøj, og efterhånden gled terracottaen helt ud. Nye smagsvaner var på vej.

S. C.

Da *Svendborg og Omegns Museum* i 1974 overtog den gamle fattiggård Viebæltegård til museumsbrug, sikrede man sig en næsten uforstyrret fattiginstitution fra forrige århundrede. Det har været naturligt for museet i den anledning at udgive *Fattiggården, Træk af fattigforsorgens historie i Svendborg ved Henrik M. Jansen og Otto Jonassen (1976)*. Henrik M. Jansen trækker et langt perspektiv tilbage til middelalderen, men interessen samler sig snart om de seneste par hundrede år. Otto Jonassen har arbejdet med det omfattende arkiv, der fulgte med fattiggården, og på den baggrund har han skrevet fattigforsorgens nyere historie, hyppigt illustreret med glimt fra administrationens greb om fattiglemmerne. Det er i grunden forstemmende læsning, – vi får et afslørende kig ind i tilværelsen for sociale tabere i det tidligt industrielle samfund. Den nænsomme nyanvendelse og bevaringen af Viebæltegård og nu denne lille beskrivelse (36 sider) af fattigforsorgens historie knytter sig naturligt til en anden

historisk indsamlingsopgave i tiden, Industrialismens bygninger og boliger.

Publikationen er velskrevet og letlæst, men den afsluttende ordliste må da være beregnet på skolebørn. Når man forklarer ord som »betle«, »juridisk« og »interiør«, kan man undre sig over at ordlisten fx. savner »tunika«. Prisen er bemærkelsesværdig: 15 kr.

S. C.

Lokalhistorisk forening for Egebjerg kommune på Sydfyn har siden 1975 to gange om året udsendt et lille medlemsskrift *Hugin*, og det er foreningens håb, at tidsskriftet vil fremme den historiske interesse på egnen. Men *Hugin* er på én og samme tid vældigt rummeligt og ganske snævert. I *Hugin* er der således også plads til hjemstavnslyrik – foruden meget andet egentligt historisk stof, – men redaktionen overbetoner indholdets meget lokale karakter. Som optakt til det første hæfte (1975/1) skriver redaktøren: »Lokalhistorien er den livsnære og levende historie, vi har lige uden for vores dør... i modsætning til rigshistorien, der let kan blive fjern og fremmed og måske kun huskes som årstal og en kedelig bog fra skoletiden«. Det er et ulykkeligt udgangspunkt for arbejdet med den lokale historie. Hvis lokalhistorien mister sin forankring i rigshistorien, bliver den let uden perspektiv, – og så risikerer man, at den bliver uvedkommende. Man kan læse Claus Madsens artikel: *Et sjældent fund fra Løgeskov (1975/1)* som et godt eksempel på, hvordan det lokale og det mere almene supplerer hinanden. Claus Madsen fortæller om den sk. Allerødtdid (9700–9000 f.v.t.) i Danmark, og vi forstår meget mere af fundet fra Løgeskov, et slagvåben (en økse) af rensdyrtak. Men springet fra slagvåben til f. eks. tingbøger er ikke så stort, som man måske skulle tro. Den blotte fremvisning af historiske vidnesbyrd er uinteressant for de fleste. Læreren har krav på at få en vis sammenhæng (eller, om man vil: En idé) i materien. Derfor må også lokalhistorikeren arbejde med sit stof, og så er der brug for rigshistorien.

S. C.

Anlægget af Vesterbro gennem Aalborgs gamle bycentrum og byggeriet af den ny bro over Limfjorden i 1930–33 blev foranstaltet som beskæftigelsesarbejder. I lyset af dagens beskæftigelsessituation er det oplagt, at man har gjort disse to arbejder til genstand for projektarbejde på Aalborg Universitetscenter, og nu (1977) foreligger en lille publikation om dette arbejde og dets resultater: *Vesterbro-gadegenembruddet*, fremstillet i forbindelse med en udstilling stillet til rådighed af Lokalhistorisk Arkiv for Aalborg kommune. Desuden havde en medarbejder på Aalborg Værft i 1976 efterlyst projektarbejder vedrørende lokalhistoriske forhold, og man har således også omdelt hæftet til arbejderne på værftet. Der er meget godt i denne lille publikation (35 s.), men som helhed er den alt for ringe. Først og fremmest fordi man ikke har gjort sig den ulejlighed at omskrive sit materiale til en sammenhængende fremstilling og forklare vanskelige begreber på et ligefremt dansk. Man har øjensynlig ikke

gjort sig tanker om sine læseseres forudsætninger, og dertil kommer, at sproget er direkte sjusket. Endelig er det ikke lykkedes at anskueliggøre, at den her fremlagte marxistiske/materialistiske arbejdsmodel faktisk har været anvendt på stoffet. De mange og – til tider – gode resultater af dette projektarbejde kunne ligesåvel været opnået ved brugen af sund fornuft. I hvert fald forekommer den summariske præsentation af modellen helt uvedkommende. Med dette hæfte har redaktionen ikke opnået at komme ud af sit elfenbenstårn, som det vist var meningen?

S. C.

På *Aalborg Historiske Museum* er man i færd med en kritisk revision af sin glassamling. I den forbindelse har museet udsendt genoptryk af det eneste kendte katalog fra Aalborg Glasværk, samt de to kendte prisuranter fra Conradsminde og Mylenberg glasværker. Kataloget fra Aalborg Glasværk er forsynet med en indledning af Torben Witt, der rummer intrøduktion og kommentar til selve kataloget. Deruden får vi noget at vide om de problemer, der knytter sig til dateringen af glas fra forrige århundrede. Stilhistorisk er meget af det, der angår glasfremstillingen, fællesgods for hele den danske glasindustri. Desværre er kataloget fra Aalborg udateret, men Torben Witt sandsynliggør i sin indledning, at det stammer fra første halvdel af 1880-erne. I øvrigt har Torben Witt skrevet om de ældste nordjyske glasværker og de to genudgivne prisuranter i *Hikuin nr. 2, side 207–230* (se s. 241).

Kataloget især giver et morsomt billede af, hvor alsidige opgaver glasindustrien har varetaget, og under gennemsynet kan man ofte nikke genkendende til glasvarer, som man husker fra bedstemors vitrine. Kataloget kan kun købes hos museet i Aalborg, og det koster kr. 25,00. Priskuranterne koster kr. 5,00 pr. stk., men indgår i øvrigt som bilag til den omtalte artikel i *Hikuin*.

S. C.

I 1917 udgav fhv. museumsdirektør *William Mollerup* en lille bog: *Vildskud. Skizzer og billeder fra Bylivet i Danmark i 18. Aarhundrede*, som et biprodukt af et større kulturhistorisk arbejde, der dog aldrig blev fuldført. *Historisk Samfund for Viborg Amt* har i 1976 genudsendt disse vildskud med rettelser og visse tilføjelser under titlen: *Adel, by og borger. Træk af bylivet i Viborg i 1700-tallet*, hvilket mere præcist dækker indholdet.

Det er en iøjnefaldende rigtig genudgivelse. Mollerups pen giver rigeligt med kolorit til historien, – og resultatet er så godt som noget ildebrandsspil. Udgangspunktet er det årligt tilbagevendende snapsting i Viborg, men derefter hører vi om omrejsende skuespillere og retstrætter om stort og småt, dueller mellem herrer og slagsmål mellem borgere, og mærker duften af 1700-tallets ødsle køkken, indrammet af en prøve på 'poetasten' Jacob Knudsen Schandrups kuriøse poesi. Til sidst fortæller Mollerup lidt nærmere om den jyske adels særlige forhold til Viborg, en tilknytning, der fik sit knæk ved branden i 1726. I grunden synes jeg, at det er synd, at man har opgivet Mollerups

egen titel på bogen, – den anslog en noget vilter tone. Mollerup véd, at han skriver om Holbergs århundrede, og det har sat sit præg på denne bog.

Bogen er illustreret med sjove vignetter af Alfred Larsen, tegnet over motiver fra Resens og Pontoppidans atlaser og lignende billedsamlinger. Den oplysning synes jeg udgiveren skylder sin læser. *Prisen i boghandelen er 30 kr.*

S. C.

Forlaget »Jul på Mors« i Nykøbing udgav i 1971 en samling bevarede fotografier, kopier efter glasplader, der hidrørte fra et lokalt fotografisk atelier (Chr. Lejgind, C. Petersen og Anna Jacobsen) under titlen: *Det gamle Nykøbing Mors. En reportage i tekst og billeder fra 1884–1914*. Hovedsagen er fotografierne, der får lov at tale for sig selv. Teksten er stort set gemt bag i bogen, hvor man til gengæld finder en kommentar rig på personelle og topografiske oplysninger. Billederne er opstillet i en geografisk ordnet rækkefølge, der tillader den lokalkendte at gå bytur under læsningen. Det er god lokalhistorie, der lader tilskueren opleve for-gangne miljøer forunderligt ægte.

I 1975 udsendte forlaget: *Nykøbing-borgerne og deres kirke, ved Holch Andersen*. Den handler først og fremmest om forholdet mellem kirken og offentligheden. I diskussionerne op til og under byggeriet af den nye St. Clemenskirke (1890–91), som naturligvis refereres omhyggeligt i denne bog, føler man tydeligt, hvordan kirken indtager en plads i den folkelige bevidsthed. I 1886 oplever vi fx., hvorledes borgerne debatterer, om kirken eller et nyprojekteret vand- og gasværk skal have forsteret som nybyggeri. Vand- og gasværket kom først (1886)! I øvrigt lader forf. historien om den gotiske St. Clemenskirke tage sit udgangspunkt i en uklar latinsk indskrift på en bevaret gotisk korstol (»munkestol«), der skulle datere opførelsen af kirkens kor til år 1500. Danmarks Kirker (Tisted Amt), som anføres i litteraturfortegnelsen, formoder, at korstolen stammer fra Dueholm kloster, og at indskriften skal forstås på tilvirkningen af træinventaret i klosterkirken. Holch Andersens oversættelse af indskriften på korstolen er i hvert fald sprogligt ukorrekt.

S. C.

Institut for grænserregionsforskning er en nyskabelse, der bor på Folkehjem i Aabenraa. Som sin første publikation har man udsendt en artikel fra tidsskriftet *Historie* (XI, 4) i særtryk, *Troels Fink: H. P. Hanssen som minister i regeringen Zahle 1919* (1977). Publikationen, der er et forstudie til et større arbejde om Genforeningen, skildrer H. P. Hanssens stilling i det partipolitiske spil og overfor Den nordlesvigske vælgerforenings tilsynsråd. Ikke mindst rigsdagsoppositionens udenomsparlamentariske virke er fængslende. I øvrigt rummer hæftet (64 + XIV sider) en præsentation af det nye institut og en kortfattet orientering om arbejdet med grænserregionsforskning i Europa. Den foreliggende publikation repræsenterer formentlig blot en enkelt side af instituttets virke, idet man ved dets opbygning har tilstræbt en alsidig faglig sammensætning:

En jurist, en geograf, en økonom og en historiker, – hvortil kommer Troels Fink som instituttets første direktør. Vedtægterne for institutionen er aftrykt i sin helhed, men i indledningen sammenfattes formålsparagraffen således, at »instituttet [skal] interessere sig for de europæiske grænseregioner, for dets grænseoverskridende samarbejde ved disse grænser og for den almindelige udvikling ved den dansk-tyske grænse«.

S. C.

I serien *Sønderjyske levnedsløb* har *Historisk Samfund for Sønderjylland* udgivet en usædvanligt underholdende og velskrevet erindringsbog, *J. H. Jensen: Landsbylærer i genvundet grænseland (1977)*. J. H. Jensen er nordjyde af fødsel, men han kom som ganske ung mand og nybagt lærer til Skovbøl i Sundeved ved genforeningen i 1920, og har siden haft hele sin gerning dér – som lærer og i en periode tillige som sognerådsformand og amtsrådsmedlem. J. H. Jensen har et meget følsomt nemme for Sønderjyllands egenart, men jeg vil især fremhæve hans betragtninger over nationalt sindelag og økonomiske konjunkturer i mellemkrigstiden. J. H. Jensen lader læseren opleve meget af Sønderjyllands nyeste historie indefra.

S. C.

Kring Kärnan XI. Helsingborg Museum har haft til hensigt, at museets publikation »Kring Kärnan« skulle fremkomme med et par års mellemrum. Dette er dog ikke lykkedes. Bind X udkom 1969–70, mens XI bærer årstallet 1974–75. Så er der så meget mere grund til at glæde sig over, at bindet er blevet så interessant.

Det indledes med folkeskolelærer Gustaf H. Ejders erindringer fra barndomshjemmet i Pålsgatan 34 nær Vikingsberg og Nyborgsvägen, hvor man i snevintre kunne kælke og om sommeren lærte at køre på cykel. Hjemmet var ikke fattigt, men karakteriseres af forfatteren til socialgruppe III. Tre af sønnerne søgte lykken i Amerika. Økonomien tillod ikke faderen at følge sin lyst og blive folkeskolelærer, men han må nøjes med at ernære sig som værftstømmermand. Hjemmet var

hverken præget af politiske eller religiøse anfægtelser. Derimod blev IOGT stedet for indøvelse i ydre optræden og demokratisk diskussion. Familien abonnerer på Øresundsposten, som efter læsning blev ophængt på et søm i stuen, i sandhed et langt søm med plads til alle årgangens 304 numre. Naturligvis skildres skolegangen, dog uden at den kommende lærer tilsyneladende får stærke, varige indtryk. Som belysning på udviklingen kan nævnes, at den hele by kun kunne opvise en enkelt drengeklasse i Klasse 5, det syvende, frivillige skoleår.

Apoteker Sven H. Ryde giver et historisk overblik over apoteket Kärnan, hvis interiør fra 1886 nu er bevaret i Frederiksdal friluftsmuseum. Axel Gustaf Unger var, foruden at være en driftig apoteker, viceordførende i Helsingborgs drätselkammare. Hans efterfølger som apoteker Albert Hedberg sad model for Nils Forsberg som kureren på hans maleri »Stenbocks Kurer« 1911.

Dagmar Selling, Göteborg, giver et livfuldt, historisk billede af Malabregas kunstkabinet, en underholdningsform, hvormed man for halvandet århundrede siden fængslede et stort, nysgerrigt publikum. Hendes artikel er en grundig fremstilling af emnet.

Udover nogle glimt af Helsingborg Museums arbejde på det naturhistoriske område skal sluttelig omtales museumschef Lars Göran Kindströms studie i 1600-tals sølv i Mariakirken i Helsingborg, af hvilke en kande fra 1674 har Helsingørs byvåben, men desværre intet mesterstempel. En anden fra 1668 kan henføres til Helsingør-mesteren Frantz Andersen. Denne sidstnævnte kande, der er prydet med den udvalgte prins Christians hyldningsmedalje fra 1610, er tillige med andre omtalte arbejder skænket kirken af borgmester Petter Pihl, men hidrører fra dennes grandonkel Jeppe Pihl, der sammen med sine brødre på grund af danske interesser under den skånske krig 1676–79 fandt beskyttelse på Sjælland. Dette forhold og nogle endnu uafklarede ting i forbindelse med genstandenes identifikation kunne mulig friste danske sølvforskere til yderligere studium.

K. K.

Indhold

Kommentar: De folkelige bevægelser
arkiver 161

Tinne Vammen: Familiehistorisk forskning: En introduktion 163

Jørgen Elklit: Husstandsstrukturen i Danmark 1769—ca. 1890 194

Frank Jørgensen: Kassationsvurdering . 211

Debat 223

Erik Moltke: De inciterende, inspirerende guldhorn 223

Claus Bjørn: Viggo Sjøquist om P. Munch 226

Kristof K. Kristiansen og Jens Rahbek Rasmussen: Arup og de andre 233

Anmeldelser 240

Hikuin nr. 1 og 2 (Kr. Kristiansen) 240

Anders Gustavsson: Forskning om folkligt fromhetsliv (M. Balle-Petersen) 241

Godsarkiver. Gram og Nybøl godser. Sørgård og Årtoft godser (M. Mogensen) 242

Peder Hegelunds almanakoptegnelser (Susanne K. Bender) 243

Ole Klindt Jensen: A History of Scandinavian Archaeology (Kr. Kristiansen) 244

Niels Knud Liebgott: Kalendere (Thelma Jexlev) 245

Hanne Poulsen: Gallionsfigurer (Holger Rasmussen) 247

Svend Balslev og Hans Ejner Jensen: Landmåling og landmålere (C. Bjørn) 248

Dansk arbejderbevægelse (J. Rahbek Rasmussen) 248

Kristof Glamann: Carlsbergfondet (Steen Ove Christensen) 249

Torben Hansgaard: Landbrugsrådets tilblivelse (Jacob A. Buksti) ... 251

Paul Hammerich: Fred og nye farer (C. Bjørn) 252

Jens Larsen m. fl.: Bliver Danmark skævere? (Helle Askgaard) 253

G. L. Lahde: Branden i København (L. Ammitzbøl) 254

Lars Brink og Jørn Lund: Dansk rigsmål (Inger Lise Pedersen) 255

Hermann Regner Riber: Hollænderbyens bomærker (Birte Friis) .. 257

Kjeld Villadsen: Pest, skatter og priser (A. V. K. Frederiksen) 258

Guld fra Nordsjælland (Thelma Jexlev) 259

Søren Ehlers: En lokal grundtvigsk bevægelse (M. Balle-Petersen) 261

Anders V. K. Frederiksen: Familierekonstitution (J. Elklit) 261

Rich. G. Nielsen: Mennesker og miljøer i det gamle Slagelse (Steen Ove Christensen) 264

Marianne Antoniewitz: Vallø gods og dets ejere indtil 1461 (Thelma Jexlev) 264

Rich. G. Nielsen: Fra fjord og fiskeri (H. Jeppesen) 265

Jørgen Munch Christensen: Blandt brave borgere i Vejle (C. Bjørn) ... 266

Flemming Svejstrup (red.): Social forandring i Vestjylland (Helle Askgaard) 266

Historiske noter 268